

ŞÂH I. ABBÂS DÖNEMİ

(1587 – 1629)

BİLİM FAALİYETLERİ

AYKUT KAR

YEDİTEPE ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

İSTANBUL, 2022

ŞÂH I. ABBÂS DÖNEMİ

(1587 – 1629)

BİLİM FAALİYETLERİ

AYKUT KAR

DANIŞMAN

PROF. DR. AHMET TAŞAĞIL

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ'NE SUNULAN BU TEZ
TARİH
DOKTORA
DERECESİ İÇİN KISMİ YETERLİLİKLERİ KARŞILAMAKTADIR

YEDİTEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSTANBUL, 2022

İNTİHAL SAYFASI

Doktora tezi olarak sunduğum, bu çalışmayı, bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yol ve yardıma başvurmaksızın yazdığımı, yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu ve bu eserleri her kullanımda alıntı yaparak yararlandığımı belirtir; bunu onurumla doğrularım.

Enstitü tarafından belli bir zamana bağlı olmaksızın, tezimle ilgili yaptığım bu beyana aykırı bir durumun saptanması durumunda, ortaya çıkacak tüm ahlaki ve hukuki sonuçlara katlanacağımı bildiririm.

28.10.2022

Aykut KAR

ÖZET

Safevî Devleti'nin tarihi incelendiğinde önemli bir dönüm noktası olarak görülen Şâh I. Abbâs döneminde (1587-1629) kurumların merkezîleştiği ve Avrupalı devletlerle temasının arttığı bir dönem olarak iz bırakmıştır. Şâh Tahmasb dönemi itibarıyla İsnâaşeriyye Şiîliği'ni halka tanıtmak amacıyla ülkeye gelmeye başlayan Cebel-i 'Âmil âlimleri, Şâh I. Abbâs döneminde ise düzenli bir göç hareketi haline geldi. Yaşanan siyasî gelişmeler ile birlikte devletin kurulduğu ilk zamanlardan itibaren resmî kademelerde görev yapan Kızılbaşların yetkilerini ellerinden alan Şâh I. Abbâs, onların yerine Cebel-i 'Âmil âlimlerini atadı. Böylelikle kendine bağlı güçlü bir iktidar çevresi oluşturarak gücünü daha da arttırdı. Düzenli bir göç hareketi ile ülkeye gelen bu âlimler tarafından Arapça'dan Farsça'ya yapılan tercümeler, yeni düşüncelerin ülkeye girmesini sağlarken bilimsel bir aydınlanmayı da beraberinde getirdi. Yaşanan bu gelişmeler Safevî ülkesinde kurumsal medreselerin kurulmasına ve âlimlerin çevre ülkeleri etkileyecek bilimsel çalışmalar yapmasına olanak sağladı. İç ve dış isyanların arttığı ve merkezî otoritenin bozulduğu bir dönemde tahta çıkan Şâh I. Abbâs (1587- 1629) tekrardan Safevî Devleti'nin temelini kurarak güçlendirdi. Çalışmada Cebel-i 'Âmil âlimlerinin ülkeye gelişleriyle birlikte meydana gelen aydınlanmanın, Safevî ülkesine kattığı eğitim faaliyetleri ile meydana gelen bilimsel etkilerin açıklanarak ortaya çıkarılmasına çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Safevîler, Şah I. Abbas, bilim tarihi, Cebel-i 'Âmil, âlim.

ABSTRACT

When the history of the Safavid State is examined, it has left its mark as a period in which the institutions of the Shah Abbas I (1587-1629), which was seen as an important turning point, were centralized and the contact with the European states increased. Jabal 'Amil scholars, who started to come to the country in order to introduce Isnaashariyyah Shiism to the public as of the Shah Tahmas period, became a regular migration movement during the Shah Abbas I period. With the political developments that has occurred, Shah Abbas I, who took the authority of the Kızılbaş who had been working in official positions since the first times of the establishment of the state, appointed the scholars of Jabal 'Amil in their place. Thus, he increased his power by creating a strong power circle attached to him. The translations made from Arabic to Persian by these scholars, who came to the country with a regular migration movement, brought new ideas to the country and brought scientific enlightenment. These developments enabled the establishment of institutional madrasas in the Safavid State and the scholars to carry out scientific studies that would affect the surrounding countries. Shah Abbas I, who ascended the throne at a time when internal and external revolts increased and the central authority deteriorated, re-established the foundation of the Safavid State and strengthened it. In this thesis, it will be tried to reveal the scientific effects of the enlightenment that occurred with the arrival of the scholars of Jabal 'Amil to the state and the scientific effects that occurred with the educational activities he contributed to the Safavid State.

Keywords: Safavids, Shah Abbas I, Jabal 'Amil, history of science, scholars.

TEŞEKKÜR SAYFASI

Tezin yazılma sürecinde başından sonuna kadar yardımlarını esirgemeyen ve daima mânevî desteğini göstererek değerli fikirlerini sunan danışman hocam sayın Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL’a, tezimin şekillenmesinde emeği olan ve kronoloji tablosunu oluşturmamı sağlayan sayın Prof. Dr. Mustafa KAÇAR’a ve görüşlerini hiçbir zaman esirgemeyen ve kaynak kullanımı konusunda her zaman yardımcı olan sayın Prof. Dr. Aydın USTA’ya minnettarlığımı ifade etmek isterim.

Kaynaklara ulaşabilmem amacıyla beni Tebriz Üniversitesi’ne davet eden Uluslararası Yurtdışı Öğrenci Birimi Koordinatörü sayın Dr. Saied SHOJAEI ile sayın Dr. Saeed PEYMANFAR’a, bilgi ve tecrübelerinden istifade ettiğim Tebriz Üniversitesi Hukuk ve Sosyal Bilimler Fakültesi dekanı sayın Dr. Naser SEDGHI’ye ve Tebriz Üniversitesi tarih bölüm başkanı sayın Dr. Vali DİNPARASTA teşekkürü bir borç bilirim.

Desteklerini her zaman yanımda hissettiğim her biri kıymetli Prof. Dr. Tülay ALİM BARAN, Prof. Dr. Süleyman BEYOĞLU, Dr. Ayşen MÜDERRİSOĞLU ve Dr. Furkan KAYA hocalarıma teşekkür ederim.

Ayrıca bana desteğini bir an olsun esirgemeyen aileme sonsuz teşekkürlerimi sunuyorum.

Doktora süresince bursiyeri olarak varlığını her zaman yanımda hissettiğim Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu bünyesindeki Türk Tarih Kurumu Başkanlığı’na ve kurum çalışanlarına teşekkürlerimi sunmak isterim.

Eğitimim süresince idari işlerde her zaman yardımcı olan Yeditepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sekreteri Gül ALPTEKİN’e ve ekibine teşekkür ederim.

Son olarak araştırma ve incelemelerim sırasında kütüphanesinden çokça istifade ettiğim Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi Kütüphane Müdürlüğü’ne ve çalışanlarına bizlere sağladığı her türlü imkândan dolayı teşekkür ederim.

Aykut KAR

ÖNSÖZ

17 yaşında Safevî tahtına çıkan Şâh I. Abbâs, 1587 yılından 1629'a kadar hükümdarlığını sürdürdü. Şâh I. Abbâs devrinde merkezî otoritenin sağlanması amacıyla eğitim ve öğretim faaliyetlerinin örgütlenmesi amacı güdülmüştü. Bu hedefe ulaşmak amacıyla bilimsel faaliyetlerin artması Safevî ülkesini farklı bir konuma taşımıştı. Bu tezde değinecek olan faaliyete geçirdiği bilimsel çalışmalarıyla günümüz İran İslâm Cumhuriyeti'nin oluşumunda ve özellikle devletin dinî, siyasî ve eğitim açısından yapılandırılmasında Şâh I. Abbâs'ın önemli bir etkisi olmuştur. Bahsi geçen konuların açıklığı kavuşturulması ihtiyacı ile bu tez konusu seçilmiştir.

Konu edinilen amaç doğrultusunda oluşturulan tez, dört bölümden oluşmaktadır. Önsözün ardından tezin ilk bölümünde Doğu ve Batı olarak ikiye ayrılan dönem kaynaklarının tanıtımları ile teze katkı sağladığı konulara değinilecektir. Ardından Safevî Devleti'nin siyasî tarihi üzerinde durulacaktır. İlgili bölüm kendi içerisinde ikiye ayrılarak ilk kısmında Safevî Devleti'nin kuruluşu ve Şâh I. Abbâs'a kadar olan siyasî olaylara değinilecektir. Böylelikle Şâh I. Abbâs'ın nasıl bir ortamda yönetime geldiği ve bunun politikalarını nasıl etkilediği üzerine bilgi verilecektir. Ardından Şâh I. Abbâs'ın yönetime gelişi ve yaşanan olaylar üzerine değerlendirmelerde bulunulacaktır.

İkinci bölümde ise Şâh I. Abbâs'ın eğitim ve öğretim faaliyetlerini nasıl temellendirdiği hakkında bilgiler sunulacaktır. Sonrasında, devirde öne çıkan unvanlar incelendikten sonra dönemin eğitim ve bilim faaliyetlerinin yürütüldüğü ve kurumlardan olan medreselerden bahsedilecektir. Bu konunun devamında bütçe bulmak için önemli bir kurum olan vakıf kültürünün temelleri ve Şâh I. Abbâs tarafından bu kurumun yapılandırılması incelenecektir. Bölümün son kısmında ise Şâh I. Abbâs devrindeki kitapların ve kütüphanelerin durumu değerlendirilecektir.

Tezin üçüncü bölümü ise bilimsel faaliyetlerin şekillenmesi üzerine olacaktır. İlk olarak, eğitim – öğretim faaliyetlerinin belirlenmesinde önemli bir rol üstlenen Cebel-i Âmil âlimlerin göçünün Safevî devleti için önemine değinilecektir. Yine bu döneme damgasını vuran bilim dalları ana hatları ile açıklanıp ardından aklî ilimlerin şekillendirilmesini sağlayan dönemin âlimlerinin ülkedeki konumları üzerine değerlendirmelerde bulunulacaktır. Akabinde, Şâh I. Abbâs tarafından önem verilen bir statü olan müneccimlerin rolü ve astronominin müneccimler tarafından şekillendirilmesi ile dönemde kullanılan usturlaplar ve saatler üzerine bilgiler

verilecektir. Böylelikle tezin konusunu oluşturan Şâh I. Abbâs'ın önem verdiği bilimsel faaliyetler açıklanmaya çalışılacaktır.

Tezin son bölümünde ise Şâh I. Abbâs'ın farklı millet, din ya da mezhepten olan, başta âlimler olmak üzere halka nasıl davranıldığı hakkında bilgiler sunulacaktır. Ayrıca Safevî devletinin çağdaşları olan Osmanlılar ile Bâbürlerin bilime bakışı verilerek bu iki devletin bilimsel görüşleri Safevîler ile karşılaştırmalı olarak ele alınacaktır. Ayrıca bu devirde Safevîlerden çağdaşları olan bu devletlere olan âlim göçleri de ayrıntılı şekilde açıklanacaktır.

Konu edinilen bölümler doğrultusunda tezin temel amacı aşağıda belirtilen sorulara cevap bulmak olacaktır:

1. Şâh I. Abbâs eğitim – öğretim faaliyetlerine neden önem vermiştir?
2. Bilimin şekillenmesinde etkili olan ideoloji nedir?
3. İsnâaşeriyye Şiîliği'nin eğitim öğretim ve bilimsel faaliyetler üzerinde etkisi nedir?
4. Şâh I. Abbâs döneminde aklî bilimlerde yaşanan gelişmeler nelerdir? Bu gelişmelerde âlimlerin, müneccimlerin ve dönemin kurumlarının rolü ne olmuştur?

Cevap aranan bu sorularla başta Şâh I. Abbâs dönemi itibarıyla tam merkezî otoritenin sağlanması ile bilimsel faaliyetlere önem verilmesi arasında etki olup olmadığının öğrenilmesi amaçlanmaktadır. Çıkış noktası cevap aranan sorulara göre yapılandırılan beş temel faktörün incelenmesi bu çalışmanın yönünü belirleyecektir:

1. Dönemin siyasî ve dinî yapısı,
2. Ülkeye gelen Cebel-i 'Âmil âlimleri,
3. Cami – Medrese ilişkisi,
4. Âlimlerin ve müneccimlerin konumu,
5. Aklî bilimlerin gelişme süreci.

Konu edinilen beş faktör, bu araştırmada belirtilen sorulara cevap bulmak açısından önemlidir. Ayrıca çalışmada Şâh I. Abbâs'ın hedefleri doğrultusunda gelişen entelektüel çevrenin üyeleri incelenirken karşılaştırmalı olarak bu kişilerin Safevî bilimine katkıları, bilime yaklaşımları ve eserleri üç aşamada ele alınacaktır.

Bahsedilen konular üzerinde durulurken kaynakçada belirtilen Türk, İranlı, Azerbaycanlı ve Batılı tarihçilerin çalışmalarından yararlanılmıştır. Bu çalışmaların içerisinde farklı ekollerden eserler de yer almaktadır. Bahsi geçen kaynaklara ek olarak Tebriz Milli Kütüphanesi ve İran Milli Kütüphanesi'nde yer alan konu ile ilişkili dönemin kaynaklarına da çalışmada yer verilmiştir. Böylelikle karşılaştırmalı

bir bakış açısıyla konu incelenmiştir. Türkiye Diyanet Vakfı tarafından yayınlanan İslâm Ansiklopedisi ise araştırma açısından önemli bir kaynak görevini görmüştür. Bu eserin çeşitli maddelerinden bilgi olarak faydalanıldığı gibi çalışmada yer alan şahıs ve eser isimlerinin yazılışları için de yararlanılmıştır. Literatüre önemli bir katkı sunma hedefinde olan bu araştırmanın ilerleyen dönemlerde yapılacak çalışmalar ile zenginleşeceği ve Safevî bilim tarihi açısından yeni çalışmaların önünü açacağı düşünülmektedir.

İÇİNDEKİLER

İNTİHAL SAYFASI.....	i
ÖZET	ii
ABSTRACT.....	iii
TEŞEKKÜR SAYFASI.....	iv
ÖNSÖZ	v
İÇİNDEKİLER	viii
1. GİRİŞ.....	1
1.1. Kaynaklar	1
1.1.1. Tarihî Kaynaklar.....	1
1.1.1.1. İskender Bey Münşî-yi Türkmen.....	1
1.1.1.2. Molla Celâleddin Muhammed Müneccim Yezdî	2
1.1.1.3. Mirza Bey b. Hasan Hüseyini Conabedî (Gonabâbî)	2
1.1.1.4. Anonim (Tezkiretü'l-Mülûk).....	3
1.1.1.5. Selânikî Mustafa Efendi	3
1.1.1.6. Na'imâ Mustafa Efendi	3
1.1.1.7. Nasrullah Felsefî.....	4
1.1.1.8. Hasan-ı Rûmlû.....	4
1.1.1.9. Hândmîr	4
1.1.1.10. Ebû Bekr-i Tihârî.....	5
1.1.1.11. Emîr Mahmût Hândmîr	5
1.1.1.12. Kâdî Ahmet Kummî.....	5
1.1.1.13. Süleyman Sûdî Efendi.....	5
1.1.1.14. Sâid el-Endelüsî.....	6
1.1.1.15. Şeyh Zaîn.....	6
1.1.2. Seyahatnâmeler	7
1.1.2.1. Oruç Bey Bayat	7
1.1.2.2. Sherley Kardeşler (Sir Anthony, Sir Robert & Sir Thomas Sherley).....	7
1.1.2.3. García de Silva Figueroa	7
1.1.2.4. Pedro Teixeira.....	8
1.1.2.5. Pietro Della Valle	8
1.1.2.6. Jean Baptiste Tavernier	9

1.1.2.7. Adam Olearius	9
1.1.2.8. Jean Chardin	10
1.1.2.9. Engelbert Kaempfer.....	10
1.2. Safevî Devleti'nin Siyasî Tarihî.....	11
1.2.1. Şâh I. Abbâs Dönemine Kadar	11
1.2.2. Şâh I. Abbâs'ın İktidara Gelişi	26
2. ŞÂH I. ABBÂS DÖNEMİNDE EĞİTİM VE ÖĞRETİM FAALİYETLERİ.....	33
2.1. Kullanılan Unvanlar	37
2.1.1. Sadr.....	37
2.1.2. Müderris ve Mollabaşı.....	38
2.1.3. Şeyhülislâm	39
2.1.4. Mütevellî.....	39
2.2. Medreseler.....	40
2.2.1. Medrese-i Han	42
2.2.2. Medrese-i Şeyh Lutfullah	45
2.2.3. Medrese-i Molla Abdullah.....	46
2.2.4 Medrese-i İsfandiyar Bey	47
2.2.5. Medrese-i Genç Ali Han.....	47
2.2.6. Medrese-i Tâc	48
2.3. Vakıflar.....	48
2.3.1. Şâh I. Abbâs'ın Kurduğu Vakıflar.....	49
2.3.2. Kadınlar Tarafından Kurulan Vakıflar	51
2.4. Kütüphaneler	54
2.4.1. Şâh'ın Kütüphaneleri ve Kitap Bağışları.....	56
2.4.1.1. İsfahân Şâh Kütüphanesi	56
2.4.1.2. Safiyyüddîn-i Erdebîlî Kütüphanesi	56
2.4.1.3. İmâm Rızâ Kütüphanesi	58
2.4.2. Kişisel Kütüphaneler	59
2.4.3. Medrese Kütüphaneleri.....	59
2.4.4. Dönem Kütüphanecileri.....	60
3. ŞÂH I. ABBÂS DÖNEMİNDE BİLİMSEL FAALİYETLER	62
3.1. Cebel-i 'Âmil Göçü'nün Safevî Bilimine Katkısı.....	64
3.2. Bilim Dalları.....	69

3.2.1. Mantık.....	69
3.2.2. Edebiyat	69
3.2.3. Tıp.....	70
3.2.4. Matematik.....	71
3.2.5. Astronomi	72
3.2.6. Mûsiki.....	73
3.3. Bilime Dallarına Katkı Sağlayanlar	75
3.3.1. Âlimler.....	76
3.3.1.1. Bahâeddin Âmilî.....	76
3.3.1.2. Mîr Dâmâd Muhammed Bâkır el-Hüseynî el-Esterâbâdî.....	80
3.3.1.3. Mîr Ebü'l-Kâsım b. Mirza Findiriskî Hüseynî el-Esterâbâdî.....	82
3.3.1.4. Molla Sadrüddîn Şîrâzî (Molla Sadrâ).....	83
3.3.1.5. Feyz-i Kâşânî.....	85
3.3.1.6. Muhammed Bâkır Yezdî	86
3.3.1.7. Muhammed Takî Meclisî.....	87
3.3.1.8. Molla Abdullah-ı Şüşterî	87
3.3.2. Müneccimler	88
3.3.2.1. Molla Celâleddin Muhammed Müneccim Yezdî	91
3.3.2.2 Molla Muzaffer Conabedî (Gonabâbî)	92
3.3.2.3. Muzaffer b. Muhammed Kasım el-İsfahânî	93
3.3.2.4. Hasan b. Zayn al-Dîn al-Lârî.....	93
3.3.3. Müneccimlerin Yaşanacak Olayları Tahmin Etmesi.....	95
3.4. Bilimsel Araç ve Gereçler	97
3.4.1. Usturlaplar	97
3.4.2. Saatler	99
4. ÇAĞDAŞI OLAN DEVLETLER İLE BİLİMSEL İLİŞKİLER.....	101
4.1. Safevîlerde Farklı Millet, Din ya da Mezhepten Olanların Durumu.....	105
4.2 Osmanlı Devleti'ne Kaçan Âlimler.....	109
4.3. Bâbürlüler Devleti'ne Kaçan Âlimler	111
SONUÇ	113
KAYNAKÇA.....	118

1. GİRİŞ

1.1. Kaynaklar

1.1.1. Tarihî Kaynaklar

Safevî tarihi ile ilgili kaynakların başında Doğu kaynakları yer almaktaydı. Bu kaynakların büyük çoğunluğunun konusunu doğrudan Safevî Devleti oluşturmaya da komşuluk ilişkileri nedeniyle bu kaynaklarda söz konusu dönem hakkında çeşitli bilgiler verilmekteydi. İlgili kaynakların değerlendirilmesi sırasında önce yazarın kimliği, eserin adı ve içeriği belirli bir düzenele açıklanmış, ardından çalışmadaki önemine değinilmiştir.

1.1.1.1. İskender Bey Münşî-yi Türkmen

Matematik eğitimi alan İskender Bey Münşî-yi Türkmen (1560 – 1634), Şâh İsmâil ve Şâh I. Tahmasb dönemlerinde münşîlik yapmıştı. Ardından Şâh I. Abbâs'ın emrine geçerek sarayda münşîlik görevinde çalışmaya devam etmişti. Kaleme aldığı *Târîh-i Âlem-ârâ-yı Abbâsî* adlı eser, sarayda çalıştığından ötürü yazdıklarını belgelerle desteklemesi bakımından Safevî tarihinin önemli kaynaklarından birisi sayılmaktadır. Bir mukaddime ve iki bölümden oluşan bu eserin ilk bölümü Şâh I. Abbâs'ın doğumundan tahta çıkışına dek olan Safevî tarihini konu almaktaydı. İkinci bölümü ise Şâh I. Abbâs'ın tahta çıkışından sonraki 30 yılın anlatımından oluşmaktadır. *Târîh-i Âlem-ârâ-yı Abbâsî*, Şâh I. Abbâs'ın ölümünden kısa bir süre önce tamamlanmıştı (Aydoğmuşoğlu, 2013, s. 13). Bu eserde, 12 hayvanlı Türk takvimi ve hicrî zamanlama sistemi esas alınarak tarihlendirme yapıldığından (Quinn, 2000, ss. 22-23) esas yılların belirlenmesinde yanlışlıklar ve sorunlar yaşanmaktadır. Eseri bu araştırma için önemli kılan durum ise söz konusu dönemde yaşanan siyasî olayların yanında dönemin âlimleri, hekimleri, şairleri, sanatkârları, ileri gelenleri ve devlet adamları hakkında bilgiler vermesi olmuştur. Bu çalışmada 2019¹ yılında Ali Genceli tarafından Türkçeye çevrilen ve Prof. Dr. İsmail Aka tarafından yayına hazırlanarak Türk Tarih Kurumu tarafından yayımlanmış olan baskısının yanında, İrec

¹ Münşî-yi Türkmen, İ. B. (2019). *Târîh-i Âlem-ârâ-yı Abbâsî*. A. Genceli & İ. AKA (haz.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Efşâr tarafından 1382² yılında neşredilen birinci cildi ile 1350³ yılına ait olan ikinci cildin nüshalarından istifade edilmiştir. Çalışmada, Şâh I. Abbâs'ın komşu devletlerle olan siyasî ilişkileri başta olmak üzere dönemin âlimlerinin ve müneccimlerinin devlet içindeki konumları ve buna bağlı olarak üstlendikleri siyasî rolleri bu eser kaynak alınarak yorumlanmıştır.

1.1.1.2.Molla Celâleddin Muhammed Müneccim Yezdî

Şâh I. Abbâs'ın sarayında müneccim olarak görev yapan Molla Celâleddin Muhammed Müneccim Yezdî tarafından kaleme alınan *Târîh-i Abbâsî*⁴, Şâh I. Abbâs'ın doğumundan 1612 yılına kadar olan dönemi içermektedir. *Rûznâme-i Molla Celâleddin* olarak da bilinen bu eser; yıl yıl Şâh I. Abbâs döneminin olaylarını anlatan *Târîh-i Abbâsî*, Münşî-yi Türkmen'in eserinden sonra Şâh I. Abbâs dönemine dair ikinci en önemli kaynaktır. Bu çalışma için eser, Şâh I. Abbâs devrinin saray münecciminin gözünden notlarla anlatılması açısından önem arz etmektedir. Müneccimlerin şâhlar üzerindeki etkileri ve dönemin siyasî olayları hakkında bilgi verilirken bu eserden faydalanılmıştır.

1.1.1.3.Mirza Bey b. Hasan Hüseyini Conabedî (Gonabâbî)

Şâh I. Abbâs devri tarihçilerinden birisi olan Mirza Bey, dönemin tanığı olarak Safevî tarihi hakkında önemli eserler kaleme almıştı. Bu eserlerin başında Şâh İsmâil'in başa gelmesi ile birlikte Şâh I. Abbâs devrini konu alan *Ravzatü's-Safevîyye*⁵ adlı eser gelmekteydi (Gündüz, 2016, s. 43). Eserde; 1565'ten sonraki sosyal hayat, savaşlar, şehirlerin tanıtımı, devrin âdet ve gelenekleri ile Osmanlı – Safevî arasında yaşanan siyasî ilişkiler hakkında bilgiler yer alır. Diğer bir yandan Şâh Tahmasb devrinde yaşanan iç sorunlar ile Kızılbaşların devlet işlerine karışmalarını konu edinir (Harky, 2021, s. 3). Bu çalışmadan, devleti kuran Kızılbaşların gücünün Şâh I. Abbâs tarafından azaltılması ile dönemin siyasî ilişkileri ve Cebeli 'Âmil âlimlerinin güçlenmesi süreci araştırılırken faydalanılmıştır.

² Münşî-yi Türkmen, İ. B (1382). *Târîh-i Âlem-ârâ-yı Abbâsî* (Cilt. 1). İ. Efşâr (haz.). Tahran: Intişârât-ı Emîr Kebir.

³ Münşî-yi Türkmen, İ. B (1350). *Târîh-i Âlem-ârâ-yı Abbâsî* (Cilt. 2). İ. Efşâr (haz.). Tahran.

⁴ Molla Celâleddin Müneccim. (1366). *Rûznâme-i Molla Celâleddin*. S. Vehidniya (haz.). Tahran.

⁵ Conabedî, M. B. (1378). *Ravzatü's-Safevîyye*. G. Tabatabaî (haz.). Tahran.

1.1.1.4. Anonim (Tezkiretü'l-Mülük)

İlgili eserin yazarı, kayıtlarda anonim olarak yer almaktadır. 18. yüzyılın ilk yarısında yaşayan İranlı bir memur tarafından kaleme alındığı düşünülür. Beş bölümden oluşan bu eser, Şâh I. Abbâs döneminin ordu ve devlet teşkilâtında yapılan değişiklikleri ele almaktaydı. Kızılbaş emîrlerin devlet kademesinden el çektilirmeleri eserde gözlemlenebilmektedir. Bu çalışmada *Tezkiretü'l-Mülük*⁶ adlı eserde, Türkmenlerin, kurucusu oldukları devletten nasıl uzaklaştırıldıkları ile nasıl bir hâkimiyet mücadelesine giriştiklerinin ortaya konması açısından önem arz etmiştir. Ayrıca eser, sadece Şâh I. Abbâs hakkındaki bilgilerle sınırlı kalmayıp Şâh II. İsmâil ve Sultan Muhammed Hüdâbende hakkında da bilgiler aktarmaktadır. Bu çalışmada ilgili eserden, Kızılbaşların devletteki konumları ile Şâh II. İsmâil'den Şâh I. Abbâs'a kadar olan siyasî tarih yazılırken yararlanılmıştır.

1.1.1.5. Selânikî Mustafa Efendi

Selânikî Mustafa Efendi tarafından kaleme alınan *Târih-i Selânikî*⁷, 1563 – 1600 yılları arasındaki olaylar hakkında bilgiler vermektedir. Eser, Şâh I. Abbâs ve Osmanlı Devleti arasındaki siyasî ilişkileri konu almaktadır. Selânikî'nin bu eseri yazarken faydalandığı kişiler arasında Vezîriâzam Sokullu Mehmed Paşa, Nişancı Feridun Ahmed Bey, Ferhad Paşa, Koca Sinan Paşa, Siyavuş Paşa, Şair Bâkî ve Sun'ullah Efendi gibi isimler bulunmaktadır (Selânikî M. Efendi, 1999, s. 359). Bu eserden Osmanlı ile Şâh I. Abbâs arasındaki süreç değerlendirilirken yararlanılmıştır.

1.1.1.6. Na'imâ Mustafa Efendi

Na'imâ Mustafa Efendi'nin kaleme aldığı *Târih-i Na'imâ*⁸, 1592 – 1660 yılları arasındaki olayları anlatan meşhur Osmanlı kroniğidir. Eserden, Osmanlı – Safevî ile Safevî – Özbek mücadeleleri hakkında bilgi alınmıştır. Ayrıca Şâh I. Abbâs'ın Hârezm, Gîlân ve Sicistân'ı hâkimiyeti konusundaki bilgiler edinilirken bu kaynaktan yararlanılmıştır. Söz konusu kaynaktan son olarak, Şâh I. Abbâs'ın Sünnî ahâli karşısındaki tavrından ve Sünnîler hakkındaki görüşlerinden faydalanılmıştır.

⁶ Minorsky, V. (1980). *Tadhkirat al-mulûk: A Manual of Şafavid Administration, Circa 1137/1725: Persian Text in Facsimile (BçM. Or. 9496)/Translated and Explained*. Cambridge: Cambridge University Press.

⁷ Selânikî M. Efendi. (2005). *Tarih-i Selânikî*. M. İpşirli. (Haz.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

⁸ Na'imâ Mustafa Efendi. (2007). *Tarih-i Na'imâ (Ravzatü'l-Hüseyn Fi Hulasati Ahbari'l-Hafikayn)*. M. İpşirli (haz.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

1.1.1.7. Nasrullah Felsefi

Nasrullah Felsefi'nin Şâh I. Abbâs dönemini tüm yönleriyle ele aldığı ve beş ciltten oluşan *Zindegânî-i Şâh 'Abbâs-ı Evvel*, önemli bir eser konumundadır. Şâh I. Abbâs'ın doğumu, Horasân valiliği, tahta çıkışı, faaliyetleri, kişiliği, çocukları ve yaşam tarzı gibi konularla tüm hayatı ayrıntılarıyla anlatılmıştır. Bu çalışma için ilgili eserin ilk üç cildinin 1375⁹ yılı basımları ile ayrıca üçüncü cildinin 1334¹⁰ ve 1358¹¹ yılı baskılarından faydalanılmıştır. Şâh I. Abbâs'ın çağdaş devletlerle siyasî ilişkileri ile ülke içi siyasî konumu, farklı etnik kökende ve dinde olanlara karşı gösterdiği tutum, ülkedeki kadınların, âlimlerin konumları ve onlara gösterdiği davranışlar hakkında bilgi almak için yararlanılan önemli bir kaynak olmuştur. Çalışma ayrıca Şâh I. Abbâs'ın Türkçeye merakı ve özellikle gök bilimi konusundaki görüşlerine yer vererek değerli bilgileri günümüze taşımıştır.

1.1.1.8. Hasan-ı Rûmlû

Şâh Tahmasb'ın yakın adamlarından birisi olan Hasan-ı Rûmlû, hayatının sonuna kadar Safevîlere hizmet etmişti. Farsça kaleme alınan *Ahsenü't Tevârih*'te Safevî Devleti'nin kuruluşu ve Osmanlılar ile ilişkileri detaylı olarak yer almaktadır. Ayrıca Safevî Devleti'nin kurulmasında rol oynayan Türk oymak ve aşiretlerle ilgili önemli bilgiler işlenmiştir. Bu çalışmada; Charles Norman Seddon¹² tarafından tasnif edilen nüshasının yanı sıra, Cevat Cevan¹³ ile Mürsel Öztürk¹⁴ tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiş nüshaları da kullanılmıştır. Safevîler ve Akkoyunlular arasındaki siyasî ilişkileri değerlendirme aşamasında birincil kaynak olan bu eserden faydalanılmıştır.

1.1.1.9. Hândmîr

Gıyâseddin b. Hâce Hemâmeddîn Muhammed b. Hâce Celâleddîn bin Burhaneddîn Muhammed Şîrâzî olarak da bilinen Hândmîr (ö.1535/1536), *Habîbü's-Siyer*¹⁵ isimli eseri kaleme almıştır. Eserde dönemin âlimlerini ve devlet adamlarını konu almaktadır. Şâh İsmâil ve Şâh Tahmasb dönemlerinin siyasî olayları

⁹ Felsefi, N. (1375). *Zindegânî-i Şâh 'Abbâs-ı Evvel* (Cilt. 1-2-3). Tahran: İntişarât-ı İlmi.

¹⁰ Felsefi, N. (1334). *Zindegânî-i Şâh 'Abbâs-ı Evvel* (Cilt 3). Tahran: İntişarât-ı İlmi.

¹¹ Felsefi, N. (1358). *Zindegânî-i Şâh 'Abbâs-ı Evvel* (Cilt 3). Tahran: İntişarât-ı İlmi.

¹² Rûmlû, H. (1342). *Ahsenü't-tevârih* (Cilt. 12). C. N. Seddon (Haz.). Tahran: Kitâb-hane-yi Sadr.

¹³ Rûmlû, H. (2004). *Şâh İsmâil Tarihi (Ahsenü't-tevârih)*. C. Cevan (çev.). Ankara, Ardıç Yayınları.

¹⁴ Rûmlû, H. (2006). *Ahsenü't-tevârih*. M. Öztürk. (çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

¹⁵ Hândmîr, G. (1362). *Habîbü's-siyer fî Ahbâri Efrâdi'l-beşer*. C. Hümâyî & M. D.Siyaki (haz.). Tahran: Kitâbhane-yi Hayyam.

incelenirken bu kaynaktan yararlanılmıştır. Böylelikle yaşanan siyasî olaylar birincil kaynak kullanılarak desteklenmiştir.

1.1.1.10. Ebû Bekr-i Tihârî

Akkoyunlular tarihine dair yazdığı *Kitâb-ı Diyarbekriyye*¹⁶ adlı eseriyle tanınan Ebû Bekr-i Tihârî, Safevî Devleti'nin ilk dönemleri ile Akkoyunlular ve Karakoyunlular dönemlerine ait bilgileri kapsamaktadır. Çalışmada ilgili eser; dönemin siyasî karakterlerinden Şâh İsmâîl, Şâh Yakûb ve Uzun Hasan hakkında bilgileri edinmeye olanak sağlamıştır.

1.1.1.11. Emîr Mahmût Hândmîr

*Zeyl-i Tarih-i Habibü's-Siyer*¹⁷ adlı eserin müellifi olan Emîr Mahmut Hândmîr, eserinde Şâh İsmâîl dönemi siyasî olayları ile Şâh Tahmasb'ın devrinin 1550 yılına kadar gerçekleşen olaylarını anlatmaktadır. Bu çalışmada ise Şâh I. Abbâs dönemi öncesi siyasî olaylar incelenirken bu eserden faydalanılmıştır.

1.1.1.12. Kâdî Ahmet Kummî

Müellif, *Hulâsatü't-tevârih*¹⁸ adlı eserin yazarıdır. Şâh Muhammed Hüdâbende devrinde “*Müstevfi-yi Memâlik*” görevinde bulunmuştu. Beş ciltlik eserin son cildinde Şâh I. Abbâs'ın saltanatının ilk dört yılı anlatılmaktadır. Müellif kitabını kaleme alırken Şâh Tahmasb'tan sonra gelen şâhların saltanat devirlerine göre düzenlemiş ancak olayların kronolojik sırasına dikkat etmemiştir. Eserden özellikle Özbekler ve Gürcüler ile yaşanan siyasî ilişkiler başta olmak üzere Safevî devrinde önemli şehirlerin kuşatılmaları ve fethedilmeleri hakkındaki bilgiler öğrenilirken bu çalışmadan faydalanılmıştır.

1.1.1.13. Süleyman Sûdî Efendi

İlk tahsilini sıbyan mektebinde tamamlayan müellif, dinî eğitimini aldıktan sonra hesap, cebir ve hendese öğrenmiştir (Süleyman Sûdî Efendi, 2005, s. 20) Ardından

¹⁶ Öztürk, M. (2014). *Kitâb-ı Diyarbekriyye*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

¹⁷ Hândmîr, E. M. (1370). *Tarih-i Şâh İsmâîl ve Şâh Tahmasb Safevî, Zeyl-i Tarih-i Habibü's-siyer*. M. A. Cerrâhî. (haz.). Tahran.

¹⁸ Kummî, K. A. (1359). *Hulâsatü't-tevârih* (Cilt.1-2). İ. İşraki (haz.). Tahran: Intişârât-ı Dânişgâh-ı Tahran.

müneccimlerin hayatlarından bahseden *Tabakât-ı Müneccimin*¹⁹ adlı çalışmayı kaleme almıştır. Osmanlı bilim tarihini etkileyen müneccimler hakkında bilgiler veren bu eserden; çalışmamızda ilgili eserin astronomi karşılıklarının öğrenilmesinde, Hintlilerin astronomi sahasında yaptığı önemli faaliyetler, Bahâeddin Âmilî'nin astronomi üzerine yazdığı eserleri ile Ali Kuşçu ve Uluğ Bey'in konumu hakkında olan bilgilerin edinilmesinde yararlanılmıştır.

1.1.1.14. Sâid el-Endelüsî

Eserin yazarı Endelüs'te yetişmiş ve önemli âlimlerden matematik, astronomi, mantık, târîh, edebiyat ve felsefe dersleri almıştır (Sâid el-Endelüsî, 2014, s. 9). Bilim ve medeniyet tarihi için önemli kaynak eserlerden birisi olan *Tabakât'l-Ümem*²⁰ adlı eserin müellifidir. Üç kısımdan oluşan eserin ilk kısmında Türkler, Farslar ve Hintliler gibi milletlerden bahseder. İkinci kısımda ise ilimler ile uğraşan kavimleri konu alarak ardından ilimle meşgul olmayan milletlerden bahseder ve son olarak bu milletlerin ilme katkılarını sunmaktadır. Eser bu çalışma için Safevî döneminden önceki İran ve Hindistan hakkında bilgi alınmasını sağlayarak İran coğrafyasındaki bilimin temelleri hakkında zemin hazırlanmasına katkı sunmuştur.

1.1.1.15. Şeyh Zaîn

Şeyh Zaîn, Zaîuddîn ya da Zahîn Han olarak zikredilen müellif, Herat'ta h. 838 yılında vefat etmiş olan âlim Şeyh Zaînuddîn'in torunudur. Şeyh Zaîn, Bâbü'r'ün dinî, siyasî ve ilim işlerini yöneten bir sadr olarak görev alarak dönemin âlimleri onun kontrolünde olup en üst mertebede görev yapmaktaydı (Zaîn Khan, 1982, s. ix). Hindistan'da bulunan âlimlerden ve Bâbü'r'ün ilme verdiği önemden bahseden *Tabakât-ı Bâburî*²¹ adlı eseri kaleme almıştı. Onu övgüyle anan Bâbü'r'den 3 yıl daha fazla yaşayan Şeyh Zaîn, Medrese-i Agra (Agra Medresesi)'ya gömülmüştü (Zaîn Khan, 1982, s. x). Bu çalışma için Hindistan'da ilme verilen önem konusu araştırılırken Şâh I. Abbâs'tan kaçan âlimlerin neden burayı tercih ettiği konusunda bilgiler alınmıştır.

¹⁹ Süleyman Sûdî Efendi. (2005). *Tabakât-ı Müneccimin: Giriş-Metin*. S. Ayduz (çev.). İstanbul: Fatih Üniversitesi Yayınları.

²⁰ Sâid el-Endelüsî. (2014). *Tabakâtü'l-ümem: Milletlerin Bilim Tarihi (metin-çeviri)*. R. Şeşen (haz.). İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı.

²¹ Zaîn Khan. (1982). *Tabaqat-i Baburi*. B. P. Ambastha & S. H. Askari (haz.). Delhi: Idarah-i Adabiyat-i Delhi.

1.1.2. Seyahatnâmeler

Batı kaynakları, Doğu'nun gizemi dolasıyla ve çeşitli gerekçelerle Safevî coğrafyasına giden Batılı seyyah, elçi, tacir, misyoner ve resmî görevlilerin yazdığı hatıra ve sefernâmeler oluşturmaktaydı. Bazısında sadece macera ve yeni yerler keşfetme duygusunun hâsıl olduğu bu seyahatlerin önemli bir kısmı ticarî ve siyasî amaçlarla gerçekleştirilmişti. Seyyahlar da gözlem ve temaslarını seyahatnâmelerinde aktarmışlardı. Çalışma için yararlanılan bu kaynaklar da önceki kısımda olduğu gibi sistematik bir biçimde aşağıda sunulmuştur.

1.1.2.1. Oruç Bey Bayat

Şâh I. Abbâs tarafından Batı'ya gönderilen sefâret içinde yer alan Kızılbaş komutanlarından ve Sultan Ali Bey'in oğlu olan Oruç Bey Bayat'ın 1560 ile 1604 yıllarını kapsayan bu seyahatnâmesi²² önemli bir kaynaktır. O, Sherley Kardeşler ile birlikte İspanya'ya gönderilmişti. Şâh I. Abbâs tarafından ona Sherley Kardeşler'in tavsiyelerine uygun davranması gerektiğini emretmişti (Gündüz, 2014, s. 217). Bu sırada Hristiyan Gürcü devşirmelerden olan Oruç Bey, "*İranlı Don Juan*" adı ile tanınmıştı. Bu çalışmada, Şâh I. Abbâs devrinin siyasî, kültürel durumu incelenirken ilgili eserden yararlanılmıştır.

1.1.2.2. Sherley Kardeşler (Sir Anthony, Sir Robert & Sir Thomas Sherley)

İngiliz kardeşler, yanlarındaki birkaç Batılı ile birlikte Essex kontu Robert Devereux'un ticareti ilerletme ve Osmanlı Devleti'ne karşı iş birliği yapma teklifini içeren mektubunu Şâh I. Abbâs'a ulaştırmak için 1598 yılında İran coğrafyasına gelmişti (Muin, 1391, s. 899). Bu çalışmadan²³ Şâh I. Abbâs'ın seyyahlara gösterdiği ilgi ve destek ile seyyahların ülkeye sağladığı bilimsel, ekonomik, kültürel ve askerî teknolojiler hakkında bilgi alınırken faydalanılmıştır.

1.1.2.3. García de Silva Figueroa

İspanya kralı III. Philippe'in emriyle Garcia de Silva Figueroa, İpek ticaretinin yapılması amacıyla 1614 yılında Şâh I. Abbâs'ın sarayına gönderilmişti. İki yıldan fazla süre Lâr, Şîraz, İsfahân, Kâşân, Kum ve Kazvîn şehirlerinde, kasaba ve

²² Gündüz, T. (2014). *İlişkiler: Bir Şii/Katolik Oruç Bey Bayat*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi.

²³ Ross, E. D. (1933). *Sir Anthony Sherley and His Persian Adventure: Including Some Contemporary Narratives Relating to There, the Broadway Travellers Series*. London: G. Routledge & Sons.

köylerinde bulunmuştu. İlgili esere ulaşılammış fakat bu eser üzerine Renata Vazquez Santamaria tarafından yapılan yüksek lisans tezi²⁴ incelenmiştir. Bu çalışmada ilgili eserden, şehirlerin siyasî, mimari ve coğrafi konumlarının yanı sıra sosyolojik yapıları hakkındaki görüşlerden yararlanılmıştır.

1.1.2.4. Pedro Teixeira

Portekizli Seyyah Teixeira tarafından kaleme alınan bu seyahatnâme²⁵, 1604 yılında Hindistan'dan başlayarak İtalya'da son bulan seyahatin notlarını içermektedir. İran üzerinden geçtiği sırada ise Şâh I. Abbâs yönetiminde bulunmaktaydı. Eser, özellikle şehirlerin tasviri, nüfusu, etnik yapısı, inançları, tarihî yapıları, askerî varlığı, idarî ve hukukî yapısı hakkında içerdiği bilgiler açıdan önemli olduğu kadar oryantalist bakışı yansıtması bakımından da önemli örneklerdendi (Yazıcı&Tekin, 2017, s. 161). Şâh I. Abbâs döneminde Gilân, Azerbaycan, Mâzenderan, Şîraz, Kâşân, Kazvîn ve İsfahân hakkında bilgiler içermektedir. Bu çalışmadan ilgili şehirlerdeki sosyo – kültürel şartların, âlimlerin ve müneccimlerin görüşlerinin desteklemesi konusunda yararlanılmıştır.

1.1.2.5. Pietro Della Valle

İtalyan gezgin Pietro Della Valle (1586 – 1652); Mısır, Şam ve Hindistan üzerinde seyahatler yapmıştı. 1617 yılında ise Safevî ülkesine gitmiş ve Şâh I. Abbâs'ın bazı seferlerinde de yer almıştı (Bayat, 1374, s. 70). 1623 yılında İran'da bulunan Della Valle, Safevî ülkesinde gözlemler yaparak özellikle Şâh'ın halkına davranışı, İran coğrafyası, nevruz bayramları, âşûrâ törenleri ve bazı siyasî olaylarla ilgili bilgileri günümüze ulaştırmıştır. Ayrıca bu seyahatnâme diğerlerinden farklı olarak Pietro Della Valle'nin eşiyle gelmesi sebebiyle normalde erkeklerin giremediği yerler hakkında da bilgiler sunmasını sağlamıştır. Ayrıca Della Valle bu eserinde kadınların savaflara katılımı, eğitim faaliyetlerini üstlenmeleri ve dönemin seferlerinde aldıkları roller üzerine ayrıntılı bilgilere de yer vermişti. Bu çalışma açısından önemi ise Şâh I. Abbâs'ın son yılları, kadınların ve âlimlerin ülkedeki konumları hakkında değerli bilgiler vermesidir. Ayrıca Şâh I. Abbâs devrinin önemli

²⁴ Santamaria, R. V. (2015). *İspanyol Elçi Garcia De Silva Y Figueroa'nın Gözüyle Safevî Şâh Abbâs Döneminde Ziyâfet Merasimleri ve Kadınların Durumu*. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara.

²⁵ Teixeira, P. (1902). *The Travels of Pedro Teixeira With His Kings of Harmuz and Extracts from His Kings of Persia*. W.F. Sinclair (çev.). D. W. Ferguson (haz.). Montana: Kessinger Publishing.

müneccimlerinden olan Hasan b. Zayn al-Dîn al- Lârî hakkında da görüşler vermesi bu seyahatnâme²⁶ önemli kılan bir başka sebeptir.

1.1.2.6. Jean Baptiste Tavernier

Jean Baptiste Tavernier; Türkiye, İran ve Hindistan'a 1631 – 1668 yılları arasında seferler yapmıştı. İlk gezisi 1628 – 1642 yılları arasında olmuş, diğerleri ise 1642 – 1666 yılları arasında gerçekleşmişti. Safevî ülkesinin siyasî, toplumsal ve ekonomik durumu hakkında bilgiler sunmuştur. Bu seyahatnâmenin birisi Farsça²⁷ çevirisi olmak üzere 2006²⁸ ve 2019²⁹ yıllarında hazırlanan inceleme çalışmalarından yararlanılmıştır. Şâh I. Abbâs ve Şâh II. Abbâs dönemleri hakkında günümüze önemli bilgiler aktaran Tavernier, ilgili dönemlerin karşılaştırılmasına ve günümüzle ilişki kurulmasına da olanak sağlamıştır.

1.1.2.7. Adam Olearius

Adam Olearius, Friedrich Dük Halstein tarafından Safevî ülkesine gönderilmiş bir elçilik heyetinde yer almaktaydı. Şâh I. Abbâs devrinin hemen sonrasında 1636 – 1638 yılları arasında burada bulunmuştur. Erdebîl, Kazvîn ve Kâşân yolu ile başkent İsfahân'a gitmişti (Erdoğan, 2017, s. 18). Farsça ve Türkçe bildiğinden ötürü dönemin toplumsal olaylarını seyahatnâmesine iyi bir şekilde yansıtmıştır. Çalışmada, 2007 yılında Ahmed Behpür tarafından tercüme edilen Farsça nüshası³⁰ ile 2003 yılında Elio Christoph Brancaforte tarafından incelenen araştırma çalışmasından³¹ yararlanılmıştır. Bu seyahatnâmenin kullanılmasındaki temel amaç ise diğer seyahatnâmelerle karşılaştırma yapmak ve Şâh I. Abbâs devrinde ülkeye gelen seyyahların verdiği bilgileri teyit etmektir.

²⁶ Della Valle, P. (1348). *Sefernâme-i Pietro Della Valle*. Ş. Şifa (haz.). Tahran.

²⁷ Tavernier, J. B. (1336). *Sefernâme-i Taverniye*. H. Şirvânî (haz.). İsfahan: Kitaphane-i Senâî ve Kitapfuruşî Teyid-i İsfahân.

²⁸ Tavernier, J. B. (2006) *Tavernier Seyahatnâmesi: Stefanos Yerasimos'un Anısına*. T. Tunçdoğan. (çev.). İstanbul: Kitap Yayınevi.

²⁹ Tavernier, J. B. (2019). *17. Asır Ortalarında Osmanlı Üzerinden İran'a Seyahat*. E. Gültekin. (çev.). İstanbul: Köprü Kitapları.

³⁰ Olearius, A. (2007). *Sefernâme-yi Adam Olearius: İran-ı Asr-ı Safevî ez Nihah-ı Yek Alman-i. A. Behpür*. (çev.). Tahran: İbtikar-ı Nev.

³¹ Brancaforte, E. C. (2003). *Visions of Persia, Mapping the Travels of Adam Olearius*. London: Harvard University Department of Comparative Literature Harvard University Press.

1.1.2.8. Jean Chardin

1665 yılında Jean Chardin, İstanbul ve Ermenistan üzerinden Tebriz, Kazvîn ve İsfahân'a ulaşmıştı. Yaklaşık bir buçuk yıl Safevî ülkesinde kalarak buradan ayrılarak iki yıl sonra tekrar İsfahân'a gelmiştir. Safevî ülkesinde yaklaşık dört yıl geçirmiştir. Şâh II. Abbâs ve Şâh Süleyman dönemlerinde burada bulunan Chardin, toplumsal bilgilerin yanında şâhların sarayları, dönemin âlimleri üzerine de bilgiler sunmuştur (Chardin, 1993, c.3, s. 1191). Şâh I. Abbâs devrinde ülkeye seyahat etmemişse de ülkedeki âlimler hakkında bilgi vermesi sebebiyle geçmiş dönemler üzerine yorum yapmaya olanak sağlayan bir seyahatnâme olmuştur. Bu çalışmada ilgili seyahatnâmenin hem Ayşe Meral tarafından 2014 yılında Türkçeye yapılan tercümesinden³² hem de İkbâl Yağmayi tarafından 1993 yılında Farsçaya yapılan çevrisi³³ ile 1996³⁴ yılında basılan ikinci cildinden faydalanılmıştır.

1.1.2.9. Engelbert Kaempfer

1684 yılında İran'da bulunan Engelbert Kaempfer tarafından kaleme alınan bir seyahatnâmedir³⁵. İran'ın birçok şehrinde ikamet eden müellif, Safevî Devleti'nin coğrafi ve sosyal hayatı hakkında değerli bilgiler vermektedir. Farsça ve Türkçe de öğrenen Kaempfer, önceki dönemler hakkında da bilgiler vermiştir. Çalışmada bu seyahatnâmeden, Safevî devletinin eğitim sistemi, âlimlerin ve müneccimlerin sosyal hayattaki konumları ve kütüphanelerde yer alan kitaplar üzerine bilgiler edinilmiştir.

³² Chardin, J. (2014). *Chardin Seyahatnâmesi: İstanbul, Osmanlı Toprakları, Gürcistan, Ermenistan, İran 1671-1673*. A. Meral (çev.). İstanbul: Kitap Yayınevi.

³³ Chardin, J. (1993). *Sefernâme-i Şarden*. c.1,-3-4-5, İ. Yağmayi (çev.). Tahran.

³⁴ Chardin, Jean (1996). *Sefernâme-i Şarden*, c.2. İ. Yağmayi (çev.). Tahran.

³⁵ Kaempfer, E. (1360). *Sefernâme-yi Kaempfer be İran*. K. Cihandârî (çev.). Tahran: İntişârât-ı Harazmî.

1.2. Safevî Devleti'nin Siyasî Tarihî

1.2.1. Şâh I. Abbâs Dönemine Kadar

Safevî ailesine adını bırakan Şeyh Safiyyüddîn-i Erdebîlî (1252–1334), 1252 yılında Erdebîl'in Kelhuran köyünde doğmuştu (Hunci İsfahânî, 1992, s. 54). Safiyyüddîn-i Erdebîlî, 1277 yılında Gîlân'da bulunan Şeyh İbrâhim Zahid-i Geylanî'nin mürîdi olmuş ve onun kızı Bibi Fatime ile evlenmişti. Şeyh İbrâhim Zahid'in 1301'de vefat etmesinin ardından onun vasiyeti üzerine Safiyyüddîn-i Erdebîlî, tarîkatın başına geçti (Münşî-yi Türkmen, 1382, c. 1, s. 13). İlhanlı döneminde Mahmûd Gâzan Hân ve Reşîdüddin Fazlullâh-ı Hemedânî'den de destek gören Safiyyüddîn-i Erdebîlî gücünü arttırdı (Gündüz, 2008, s. 451). Böylelikle büyük bir destek kazanarak gerek dönemin devlet adamları içinde gerekse de Gîlân, Azerbaycan, Anadolu ve Suriye'de çok sayıda mürîd kazandı. Safiyyüddîn ölmeden önce oğlu Sadreddin'in (1305–1392) kendi yerine tarîkatın başına geçmesini istedi tarîkatın şeyhliğini aile mirası hâline getirerek (Savory, 1980, s. 9) âdeta Safevîyye tarîkatının da temellerini attı.

Safevîyye tarîkatı, Sadreddin döneminde daha çok siyasî bir yapıya bürünmeye başladı. Bu dönemde bölgede güçlenmeye başlayan iki sülale olan Karakoyunlu ve Akkoyunlular dikkati çekiyordu. Nitekim Karakoyunlu Kara Yûsuf 1390'da, Ahmed Celayir'i yenerek Tebriz'i ele geçirdi ve ardından Şeyh Sadreddin'in güç merkezi olan Erdebîl bölgesini Çakırlı boyuna verdi (Şâh İsmâil-i Evvel, 1381, s. 127). Buna rağmen Sadreddin, gönderdiği halîfeler aracılığı ile Anadolu ve Suriye'deki mürîdlerinin sayısını epeyce arttırmıştı. Şeyh Sadreddin'in 1392'de ölümü üzerine miras haline gelen tarîkatın başına oğlu Hâce Ali geçti (Savory, 1980, s. 13).

Hâce Ali döneminde Osmanlı coğrafyasına galibiyetle geri dönen Emîr Timur, Erdebîl'de Hâce Ali ile görüşerek ve onun ricası üzerine Anadolu'dan esir aldığı 30.000 kişilik Türkmen'i serbest bıraktı ve onlar da şeyhin mürîdleri arasında yerlerini aldılar (Yans, 1977, s. 2). Timur'un oğlu Şâhruh (1405–1447) da Hâce Ali'ye saygı duyuyordu. Nitekim, 1420'de Karakoyunlu toprağı olan Azerbaycan'a doğru (Rûmlû, 2006, s. 393) hareket ettiğinde Kara Yûsuf'un ölüm haberini almasının akabinde o zâtı ziyaret etti (Azamat, 1995, s. 279). 1427'de vefat eden Hâce Ali'nin yerine ise Şeyh İbrâhim (?–1448) geçti (Vilâyetî, 1998, s. 34; Allouche, 2001, s. 47).

Yaklaşık 20 sene süren bu dönemde; tarîkatın müridlerinin sayısı oldukça arttı ve halk içinde “*Şeyh Şâh*” lakabı ile anılmaya başladı (Gaffârî, 1344, s. 261). Şeyh İbrâhim’in 1447–48’de vefat etmesi üzerine (Zahidî, 1343, s. 65) yerine oğlu Cüneyd (1447–1460) başa geçti.

Şeyh Cüneyd, Safevîyye tarîkatının başına geçtiğinde yaşının küçüklüğünden dolayı amcasının denetiminde kaldı (Hinz, 1362, s. 261). Amcası Câfer, Cihan Şâh Karakoyunlu’nun kızını oğluna aldığı için Cihan Şâh da Cüneyd’e karşı bir tutum içinde olmuştu (Savory, 1965, s. 49). Nitekim, Cüneyd’in dünyevî iktidara eğilimli olması ve âdetâ Erdebîl’i askerî bir karargâha çevirme girişimleri onun 1448-9’da Cihan Şâh tarafından Erdebîl’den kovulmasına neden oldu (Âlem-ara-yı Şâh İsmâil, 1342, s. 22-23). Buradan Anadolu’ya ardından da Kuzey Suriye’ye giden (Gündüz, 2010a, s. 26) Cüneyd, Anadolu’ya gittiğinde yanına müridlerini de alarak Diyarbakır’a doğru yola çıktı. Ardından çevre bölgeleri de dolaştıktan sonra h. 854’te Konya’ya gitti ve buraya yerleşti (Âşıkpaşazâde, 1985, s. 250). Safevîler, Şeyh Cüneyd’ten itibaren Şîî’liğe eğitimlerin çoğalması karşısında Şîî bir yapıya doğru sürüklenmişlerdi (Kütükoğlu, 1993, s. 1). Konya’da Sadreddin Konevî’nin dergâhında Şeyh Abdu’l-latif el-Kudsî (ö. 1452) ile mezhep hakkında tartışılar ve araları bozuldu (Gündüz, 2010a, s. 26). Bu olaylar üzerine Konya’yı da terk ederek Toros’taki Varsakların yanına gitti. Yakalanmamak için oradan da Şam’a ve Halep’e giderek (Şâh İsmâil-i Evvel, 1381, s. 134) o dönem Memlûk hâkimiyetinde olan Kuzey Suriye’ye geçti (Gündüz, 2021, s. 107). Burada ise Memlûk Sultanı Sultan Çakmak’ın (ö. 1453–54) himâyesine girdi. O, müridlerini örgütleyerek Halep nâibi ile çatışmaya başladı. Hemen ardından 1453–54’te Karadeniz’deki Canik’e gitti (Cemalî, 1372, s. 66). Burada etrafında topladığı müridlerinden oluşan silahlı gücü sınamak amacıyla Trabzon Rum Devleti’ne karşı gazâ faaliyetine başladı (Gündüz, 2021, s. 107). Cüneyd, Canik’te müridleri ile birlikte Trabzon’u kuşatmaya alamayıp Osmanlılar’ın yaklaştığını öğrenince (Şâh İsmâil-i Evvel, 1381, s. 136) 1456–57’de Akkoyunlu Uzun Hasan’ın (1452–1478), daveti ile Diyarbakır’a doğru yola koyuldu (Âlem-ara-yı Şâh İsmâil, 1342, s. 24). 1458–59’da Uzun Hasan’ın kız kardeşi Hatice Begüm ile evlendikten sonra Ocak/Şubat 1460 yılında Erdebîl’e gitti (Cemalî, 1372, s. 68). Safevî sülalesi içinde “*sultan*” lakabını alan ilk kişi olan Cüneyd (Hinz, 1992, s. 34), Cihan Şâh’ın baskılarıyla Erdebîl’i bir kez daha terk etmek zorunda kaldı (Ekinci, 1997, ss. 76-77).

Yaşanan bu gelişmelerin ardından Cüneyd, 1459–60'ta Şîrvân'a doğru ordu sevk ederek (Sabîti, 1346, s. 374, 376); Şîrvânşah Halil, Karakoyunlu Cihan Şâh'la ittifaka girdi. Gerçekleşen savaşın sonucunda Cüneyd 4 Mart 1460'ta Tabarsaran'da öldürüldü (Âlem-ara-yı Şâh İsmâil, 1342, s. 25). Cüneyd öldükten sonra yerine oğlu Haydar (1460–1488) tarîkatın başına geçti (Hinz, 1362, s. 90). Bu sırada Uzun Hasan 1468–69 ise Tebriz'i Karakoyunlulardan alıp başkent yapmıştı (Hasanzade, 1379, s. 55). Böyle bir ortamda egemenlik sahibi olan ve henüz dokuz veya on yaşındaki Haydar, 1470–71'de Erdebîl'e gönderildi (Brockelmann, 1992, s. 261). Uzun Hasan'ın kız kardeşi olan Hatice Begüm'den doğan Haydar, dayısı Uzun Hasan'ın kızı “Âlem Şâh” olarak bilinen Halime Begüm ile evlendi (Münşî-yi Türkmen, 1382, c. 1, s. 19). Böylece Akkoyunlu desteğini almayı sürdüren Haydar'a Erdebîl'de iken ona Anadolu, Suriye ve İran'dan çok sayıda kişi mürîdi olarak katıldı (Hinz, 1992, s. 63). Şeyh Haydar döneminde ise ileride Safevî ordusunun temelini oluşturacak değişiklikler de yaşandı. Bunlardan birisi; Şîî itikadında önemi bulunan On iki imâmı işaret eden 12 dilimli kırmızı bir başlığı mürîdlerine giydirmesiydi (Nağiyev, 1997, s. 4). Bundan dolayı mürîdleri ileride Safevîlerin simgesini oluşturacak olan “Kızılbaş” adı ile adlandırılacaktı (Morgan, 1988, s. 109). Babası Cüneyd gibi “Şeyh” unvanı yerine kendini “Sultan Haydar” olarak adlandıran (Münşî-yi Türkmen, 1382, c. 1, s. 18) Haydar, 1469–70'ten itibaren çeşitli mücadelelerin içinde yer aldı (Cemalî, 1372, s. 77). Mücadelelerinden başlıcaları; 1483–84 (Hunci İsfahânî, 1992, s. 53, 59) ve 1486–87'de (Hunci İsfahânî, 1992, s. 60) Gürcülere karşı sefere çıkıp her iki savaşı da kazanması (Öztürk, 2014, s. 4) onun ününün yayılmasına ve mürîdlerinin artmasına neden oldu. Yaşanan bu gelişmelerden endişe eden Akkoyunlu Yakûb Bey, onu 1486–7'de Tebriz'e davet etti ve ona askerî girişimlerde bulunmayacağına dair yemin ettirdi (Akkoyunlu, 1992, s. 126).

Meydana gelen bu gelişmelerin ardından gücünü toplayan Haydar, babasının intikamını almak için Dağıstan'a doğru hareket ederek (Rûmlû, 2006, ss. 583-585). 9 Temmuz 1488'de Tabarsaran'da Şîrvânşahlarla savaştı (Uysal, 1995, s. 27). Bu savaşta Haydar, zafere yaklaşmışken bir okun isabetiyle öldü ve mürîdleri bölgeyi terk etmek zorunda kaldı (Uzunçarşılı, 1969, s. 195). Sultan Haydar'dan sonra oğlu Sultan Ali (1488–1495) tarîkatın başına geçti (Hândmîr, 1370, s. 74). Bu sırada Şâh İsmâil, 17 Temmuz 1487'de Erdebîl'de doğdu (Gündüz, 2010b, s. 253). Sultan Yakûb, Haydar'ın oğullarını anneleri Âlem Şâh Begüm ile birlikte 1488–9'da önce Ahtamar

Kalesi'ne sonra da Şîraz'daki İstahr Kalesi'ne (Şamlû, 1371, s. 32) hapsedtirdi. 1490 yılının sonunda Akkoyunlu hükümdarı Sultan Yakûb beklenmedik bir şekilde hayatını kaybetmesinin ardından (Hinz, 1362, ss. 77-80) yerine Baysungur tahta geçti (Gaffârî, 1344, s. 255). Fakat Rüstem Mirza tahta geçmek istediğinden dolayı, Safevî desteğini almak adına dört buçuk yıl sonra 1491-92'de (Münşî-yi Türkmen, 1382, c. 1, ss. 22-23) halası ve üç oğlu Ali, İbrâhim ve İsmâil'i Fars'ın İstahr Kalesi'nden çıkartarak önce Erdebîl'e (Gündüz, 2010b, s. 253) ardından Tebriz'e getirtti. Rüstem Bey, Sultan Ali'yi de Ayba Sultan ile birlikte rakibi Baysungur'a karşı gönderdi (Memmedov, 1994, s. 383). Sonuç alınamayan bu savaşın ardından 1491-92'de Baysungur, Tebriz'e yöneldi. Bunun üzerine Sultan Ali ve Ayba Sultan da Baysungur'u önlemek için yola çıktı (Woods, 1993, s. 259). Taraflar, Gence ve Berde çevresinde birbirleriyle karşılaşarak Baysungur'u 1492-93'te öldürdü (Şâh İsmâil-i Evvel, 1381, s. 220). Sultan Ali ayrıca İsfahân valisinin isyanını da başarı ile bastırarak Tebriz'e döndü (Yazıcı, 1970, s. 275). Ardından Rüstem Bey, onların Erdebîl'e yerleşmelerine izin vermiş ve kalabalık bir mürîd kitlesi, orada onun etrafında toplandı. Bundan endişe duyan Rüstem Bey, 1492-93 yılında onları tekrar Tebriz'e getirtti. (Rûmlû, 2004, s. 3). Rüstem, bir yıl sonra Hoy'da iken Sultan Ali ve yandaşlarını ziyafete davet ederek onları öldürmek istemesi üzerine (Akkoyunlu, 1992, s. 133) Sultan Ali mürîdleriyle birlikte Erdebîl'e doğru yola çıktı. Onları izleyen Rüstem Bey'in askerleri ise Sultan Ali ve destekçileri ile Erdebîl'in Şamesbi (Münşî-yi Türkmen, 1382, c. 1, s. 23) köyünde karşılaştılar. Sultan Ali, kardeşlerine öldürüleceğini bildirerek o sırada sekiz yaşında olan İsmâil'i kendi yerine seçti ve kardeşlerini yönlendirmeleri için özel yedi Kızılbaş boy beyini (*Ümerâ-yı Sûfîyye*) görevlendirdi (Hândmîr, 1362, s. 241) Savaş, 1494-95'te gerçekleşti ve Sultan Ali öldürüldü (el-Hüseyni Kazvînî, 1363, s. 391).

Sultan Ali'nin askerleri Erdebîl ve çevresinde tüm çabalarına rağmen İsmâil ve kardeşini bulamadılar. İsmâil ve kardeşi İbrâhim, 40 gün saklandıktan sonra gizli yollarla mürîdleri ile birlikte 1494-95'te Reşt'e (Rûmlû, 1342, ss. 16) bağlı vilâyet olan Tûl'a (Gündüz, 2021, s. 40) ulaştı. Onlar, Reşt'te yaklaşık bir ay kadar kalarak ardından Lâhicân'a yerleşme kararı aldılar (Münşî-yi Türkmen, 1382, c. 1, s. 25). İsmâil Mirza ve destekçileri beş yıl süre ile Lâhicân'da Karkira Mirza Ali'nin yanında bulundu (Âlem-ara-yı Safevî, 1363, s. 39). İsmâil burada kaldığı sürece, Hoca Şemseddin Lâhicî isimli bir âlimden (Newman, 1993, s. 75) *Kur'ân* dersleri alarak

Arapça ve Farsça kitaplar okumuştur (Cihângüşâ-yı Hâkan, 1986, s. 271). Eğitimlerini aldıktan sonra destekçileri tarafından bilgilendirilen 12 buçuk yaşındaki İsmâil, Lâhicân'dan çıkarak Erdebîl'e gitme zamanının geldiğini anladı (Âlem-ara-yı Şâh İsmâil, 1342, ss. 41-42). Böylece İsmâil, Ağustos 1499 tarihinde (Molla Kemal, 1334, s. 3) Safevîyye tarîkatının merkezi olan Erdebîl'e doğru hareket etti. Burada Uzun Hasan'ın kızı Alem Şâh Begüm'ün yanında saklanmaya başladı (Gündüz, 2016, s. 41). Fakat tehditler karşısında Erdebîl'den çıkmak zorunda kaldılar (Cemalî, 1372, s. 131). İsmâil, 1500 yılının ilkbahar başlarında ordusu ile birlikte Şîrvân'a doğru hareket etti (Rûmlû, 1342, s. 62). Gerçekleşen savaşta Şîrvânşâh Ferruh Yesar, Gülistan Kalesi'ne yakın Cebbani'de öldürüldü (Cihângüşâ-yı Hâkan, 1986, s. 119). Böylece İsmâil, babası ve dedesinin intikamını alarak Şîrvânşâhlar bölgesini de fethetti. Oradan da Bakü'ye yönelip burayı da alarak (Hândmîr, 1362, s. 462) Gülistan Kalesi'ni kuşatmaya aldıktan sonra Şîrvânşâhlar sülalesine son verdi. Ardından İsmâil, 1501 yılında Erzincan'a doğru hareket ederek orada çoğunluğu Orta ve Güney Anadolu'dan olan Şamlû, Ustaclu, Rûmlû, Tekellû, Dulkadir, Afşar, Kaçar, Varsak ve Karacadağ boylarından olan çok sayıda mürîdi ona katılmıştı (Valih İsfahânî, 1372, s. 95; Gündüz, 2010b, s. 253). İsmâil, Temmuz veya Ağustos 1501 tarihinde Şerur'da Elvend ile yaptığı savaşta galip geldi (Hândmîr, 1362, s. 446) ve Tebriz'e gidip 1501-2'de Safevî Devleti'ni kurdu (Sümer, 1999, s. 2). Adına Tebriz'de Cuma hutbesini okutan Şâh İsmâil (Er, 2008, s. 18), resmen kurulan bu devletin resmî ideolojisini “İsnâaşeriyye Şîilîği” olduğunu açıkladı (Allouche, 2001, s. 59). Ek olarak ezana “*Eşhedü enne Muhamme'r-Resulullah*” ifadesinden sonra “*Eşhedü enne Aliyye'v-Veliyyullah*” ibaresinin eklenmesini emretti (Ekinci, 2010, s. 73). Ardından ise Şeyh Haydar'ın simgesel olarak mürîdlerine aidiyet duygusu kazandırmak amacıyla başlarına on iki dilimli kızıl renkli “*Tâc-ı Haydarî*” denilen kavuğu taktığı (Üzüm, 2002, s. 283) Kızılbaş hareketini, devletin ana unsuru³⁶ olarak saydı (Ahmadov, 2005, s. 84). Onları önemli görevlere getiren Şâh İsmâil, devleti geliştirmeye ve müesseselerini oluşturmaya başladı.

Ardından Kızılbaşlar, İran coğrafyasına hâkim olabilmek için Murad Bey'i

³⁶ Osmanlıların Tebriz'i ele geçirmesiyle birlikte “*Mevlanâ Sanî*” adlı bir şairden taktığı Tâc-ı Haydarî'yi çıkartması istenmişti. Fakat o, bunu kabul etmeyerek bir dergâha sığınmıştı. Dergâhta: “*Allah'ım, Tâc'ımı başımdan almadan önce benim canımı al. Çünkü benim acı çekmeye gücüm yok*” demiştir (Dağlar, 2019, s. 98). Bu ifadeler, Kızılbaşlara göre Tâc'ın kutsaliyetini göstermektedir. Bu kutsaliyet devletin ana unsuru olarak ilerleyen yıllarda da sürmüştür. Fakat Tahmasb'ın Şiileştirme politikalarıyla birlikte ulemâ tarafından hoş karşılanmadığından ötürü Tâc'ı çıkaranlar da bulunmaktaydı (Şâh Tahmasb-ı Evvel, 1381, ss. 846-847).

yenmesi gerekiyordu (Erşahin, 2002, s. 129). İsmâil mürîdlerinden Kamber Ağa'yı gönderip eğer itaat ederse topraklarının bir kısmını da kendisine bırakacağını söylemişti. Fakat bu teklifi Akkoyunlu Murad Bey'in reddetmesi üzerine İsmâil (Efendiye, 2018, s. 84), 19 Haziran 1503'te Hemedân'ın Alma Bulağı'nda savaşa girişerek Murad Bey'i yendi (Woods, 1993, s. 264). Şâh İsmâil ardından İsfahân'ı ele geçirdi. Ardından 24 Eylül 1503'te de Şîraz'ı fethederek (Seyyid Hasan el-Hüseynî, 1364, s. 37) Lâr ve Basra valileri de gelip bağılıklarını bildirdiler. Bu gelişmelerden sonra Kızılbaşlar, Kirmân, Yezd ve Kazerun'u ele geçirdi (Gaffârî, 1344, s. 268). Şâh İsmâil, çoğunluğu Şîî olan Kâşân'a ve Kum'a giderek oralarda halk tarafından sıcak karşılandı (Hândmîr, 1362, ss. 473-474). Kızılbaşlar, Şubat-Mart 1504'te Har, Simnân ve Fîrûzkûh'ta isyan çıkaran Hüseyin Kiya Çilavi'ye karşı Gülhan Kalesi'ni aldılar (Gündüz, 2010b, 254). Bu başarıların ardından Şâh İsmâil, Nisan 1504'te Fîrûzkûh Kalesi'ni kuşattı ve hemen ardından Osta Kalesi'ni de 12 Mayıs 1504'te ele geçirdi (Münşî-yi Türkmen, 1382, c. 1, s. 30). 1504-5'te ise Muhammed Kere'yi bastırmak için Yezd'e doğru hareket edip Narin Kale'sini de topraklarına kattı (Rûmlû, 1342, s. 112).

Başarılı şekilde toprakları genişleten Şâh İsmâil, Ocak 1505'te Tebes'e saldırdı (Münşî-yi Türkmen, 1382, c. 1, s. 31) ve burada bir hafta kalarak ardından Yezd'e geri döndü (Fesaî, 1378, c. 1, s. 371). 1505-6 yılında ise Kızılbaşları Tabarsaran'a göndererek bölgeyi egemenliği altına aldı (Kummî, 1359, c.1, s. 88). Yine bu yıl Reşt ve Fumen hâkimi Emîr Husâmeddîn'i kendisine biat ettirerek (Hândmîr, 1362, ss. 484-568) Tarum'a giden Şâh İsmâil, Mekri hâkimi Sarem'e karşı Kızılbaşları gönderdi (Rûmlû, 1342, s. 121). Lâhican ve Cürcan hâkimleri de Şâh'a gelip itaatlerini bildirdi (Gündüz, 2010b, 254). Böylelikle Safevî Devleti'nin egemenlik sahası arttığı gibi daha da güçlendi.

Bu başarılı gelişmelerin üzerine Şâh İsmâil, 1507-8'de Dulkadirli Alâüddevle'ye karşı Elbistan'a doğru hareket etti ve onun kaçmasına neden oldu (Münşî-yi Türkmen, 1382, c. 1, s. 32). Oradan da Diyarbakır'a gittiğinde Vali Emîr Bey Musullu, değerli hediyelerle onun huzuruna çıktı (el-Hüseynî Kazvînî, 1363, s. 248). Sonrasında Harput Kalesi'ni alıp Ahlat ve Bitlis'e doğru gitti ve Bitlis hâkimi Emîr Şerefeddîn ona itaatini bildirdi (Şâh İsmâil-i Evvel, 1381, s. 299).

20 Ekim 1508'de savaşmadan Bağdat'ı alması üzerine (Hândmîr, 1362, s. 494)

İsnâaşeriyye anlayışında 12 imâmdan birisi olan Musa Kâzım³⁷,ın mezarına kubbe inşa ettirdi. Ayrıca buradaki bazı Sünnî âlimleri öldürdü (Kevserânî, 1992, s. 59). Müşâ'sa Arapları'nın³⁸ Huveyze'deki hâkimiyetine son vererek (Münşî-yi Türkmen, 1382, c. 1, s. 34) ardından Dezful ve Şüşter'i hâkimiyeti altına aldı. Şâh İsmâîl, daha sonra bir askerî gücü Loristan hâkimi Melik Rüstem'i bastırmaları için gönderdi ve o da itaatini bildirmek zorunda kaldı (Münşî-yi Türkmen, 1382, c. 1, s. 35). Ayrıca Şâh İsmâîl, kışın Şîraz'da iken 1508-9'da Lar ve Hürmüz valileri ona bağlılıklarını bildirmişlerdi (Hândmîr, 1362, s. 499). Akabinde Şeybânî Han'ın oğlu Ubeydullah Han Herat'ı boşalttığından dolayı şehir, savaş yapılmaksızın ele geçirildi (Gündüz, 2016, s. 98). 1510-11 yılında ise Sistân hâkimi Melik Mahmûd, Şâh İsmâîl'in huzuruna çıkarak ona bağlılığını bildirdi (Şâh Tahmasb-ı Evvel, 1381, s. 381). Böylelikle Horasân Bölgesi Safevîlerin eline geçti (Gündüz, 2016, s. 97). Şâh İsmâîl, 1511'de Buhara ve Semerkand'ı ele geçirmek için Herat'ı terk etti (el-Hüseynî Kazvînî, 1363, s. 383). Şâh İsmâîl, Meymene ve Faryab'a ulaştığında Ubeydullah Han ve Timur Sultan'ın elçileri onun huzuruna gelerek itaatlerini bildirmişlerdi. Böylece Belh, Endhud, Şıbırgan, Faryab ve Gürcistan da Kızılbaşların eline geçti (Rûmlû, 1342, s. 163-164).

Şâh, gücünü daha da arttırmak amacıyla Türkmenler arasında propaganda faaliyetlerini destekleyerek Anadolu'da isyanlar ve göçler başlatmaya çalışıyordu. Bu dönemde tahta olan Osmanlı padişahı II. Bayezid (1481 – 1512) bu faaliyetlere karşı Erzincan'a kadar olan yerlerde tedbirler aldı (Saray, 1999, s. 24). Anadolu'da Safevî parasını yasaklatmasının (Afyoncu, 2014, s. 155) ardından isyan eden 16.000 Türkmeni Mora ve Arnavutlu dolaylarına sürgüne gönderdi (Özkan, 2004, s. 88, 130). Bu çabalar Safevî Devleti'ni durdurmaya yetmemişti. Bunun üzerine Anadolu'daki Şîî halîfelerinden olan Şâhkulu, Mora'ya giden bu sürgünleri bahane ederek isyan etti (Emecen, 2010, ss. 285-286). Çevresine topladığı 12.000 kişiyle Antalya, Burdur ve Kütahya'yı yağmaladı (Şâh İsmâîl-i Evvel, 1381, s. 359). Antalya'dan Sivas'a kadar geniş bir yerde etkili olan bu isyan, Osmanlı Devleti'nin Safevî Devleti'ne karşı daha sert tedbirler almasını beraberinde getirdi. Sonucunda 1511 yılında Şâhkulu'nu

³⁷ Şeyh Safiyyüddîn-i Erdebîlî (1252-1334)'nin soyu 7. imâm olan Musa Kâzım'a dayanmaktaydı (Kutlu&Parlak, 2008, s. 97). Fakat bir başka görüşe göre de Musa Kâzım'a dayanmadığı, Safevîlerin uyguladığı siyaseti meşrû kılmak adına Hz. Ali soyuna dayandırılan secereler ürettiğidir (Gündüz, 2010a, s. 45).

³⁸ Hûzistan bölgesinin dinî, siyasî ve idarî tarihinde yüzyıllar boyu önemli bir rol oynayan hânendadı (Özgüdenli, 2006e, ss. 155-156).

öldürttü (Kütükoğlu, 1993, s. 3 ; Turan, 1992, s. 236).

Gücünü toplayan Şâh İsmâil, oradan Kum’a gitti (Rûmlû, 1342, ss. 163-164). 12 Kasım 1512’de Gicduvan (*Gujdevan*)’da gerçekleşen savaşta Ubeydullah, Canibek ve Muhammed Timur Sultan birleşerek Meşhed’e saldırdı (Alpargu, 1995, s. 57). Yaşanan bu savaş sonunda Özbekler, Herat ve Meşhed’i ele geçirdiler. Böylece Şâh İsmâil’in ilk yenilgisi olarak tarihe geçti (Handmîr, 1370, s. 158). Gicduvan’ın ardından Şâh İsmâil, ordusunu toplayarak 1513 yılı ilkbaharında Horasân’a doğru hareket etti ve savaşmadan Meşhed ve Herat’ı yine ele geçirdi (Şâh İsmâil-i Evvel, 1381, s. 335).

Bu dönemlerde Osmanlı – Safevî arasındaki gerilimin artması Osmanlı şeyhülislâmını da devreye soktu. Yavuz Selim ile birlikte Mısır seferine de katılan İbn Kemal, Kızılbaşlar hakkında:

“(...) ülkeleri dâru’l-harp, eğer şehirleri ele geçirilirse malları, kadınları, evlatları müslümanlara helaldir. Erkeklerini ise öldürmek vaciptir. Kim bir müslüman ülkesini bırakıp, onların bâtil dinini seçer ve ülkelerine iltihak ederse kadı, onun hukuken öldüğüne hükmeder; malları taksim edilir, eşi bir başkasıyla evlenebilir ve onlara karşı cihad etmek vacip olur” fetvâsını verdi (İnanır, 2008, s. 37-39).

Sünnî kelâm literatüründe zikredilen “*Fırak- dâlle*” yani sapkın mezhep olarak adledilen Safevî Şiâ’sını ortadan kaldırmaya çalışılmıştır (Yılmaz, 2016, s. 300). Bu olaylar iki devlet arasında yaşanan olumsuzlukları daha da arttırdı.

Osmanlı ile yaşanan bu gelişmeler sürerken bir yandan da Sultan Yakûb’un ölümünden sonra Akkoyunluların başına merkezî otoriteyi toplayacak bir hükümdar çıkmaması iç karışıklıkları beraberinde getirmişti (Öztürk, 2014, s. 5). Bunu fırsat bilen Şâh İsmâil; Diyarbakır, Musul ve Sincâr’ı ele geçirdikten sonra Bağdat’ın kuzeyindeki el – Cezîre’yi almak için 1514’te Akkoyunlu Murad Bey’i yendi (Münşî-yi Türkmen, 1382, c. 1, s. 33).

Safevîlerin Akkoyunlu başarısı üzerine Sultan Selim de Safevîlere karşı sefere çıkarak Kemah Kalesi’ni 19 Nisan 1515’te ele geçirdi (Sümer, 1999a, s. 39). Ardından Erzincan’ı da aldı (Rûmlû, 1342, s. 190). 23 Ağustos 1514’te gerçekleşen savaşta Kızılbaşlar ağır bir yenilgiye uğradı. Şâh İsmâil ise oradan Dergezin’e gitti (Kummî, 1359, c.1, s. 132). Sultan Selim de 7 Eylül 1514’te Tebriz’e girdi fakat

yeniçeri isyanları nedeniyle sekiz gün sonra 13 Eylül 1514'te Tebriz'i terk etmek zorunda kaldı (Bitlisî, 1997, s. 202). İsmâil ise Dergezin'den Tebriz'e geri döndüyse de Erzincan ve Diyarbakır'ı geri alamadı (Kummî, 1359, c.1, s. 132). 23 Ağustos 1514 tarihinde Yavuz Sultan Selim ile Şâh İsmâil'in Çaldıran Ovası'nda karşılaştı. Osmanlı ordusunun tüfekli olması sebebiyle savaşın sonunda Safevî ordusuna üstün gelerek (Varlık, 1993, s. 194) Şâh İsmâil savaş alanını terk etmek zorunda kaldı. Böylece Tebriz, Harput ve Diyarbakır Osmanlılar'ın eline geçti (Gündüz, 2008, s. 452). Çaldıran Savaşı'ndan sonra Şâh İsmâil, Ekim-Kasım 1514'te Mısır Memlûklerine elçi gönderdi ve iki devlet arasında dostluk antlaşması imzalandı. Osmanlı ve Safevî ordusu Mayıs-Nisan 1516'da Nusaybin Koçhisarı'nda savaştılar ve Kızılbaşlar Diyarbakır'ı kaybetti (Cihângüşâ-yı Hâkan, 1986, s. 529). Bunun üzerine, Şâh İsmâil 1516-17'de Gerguvar'a (1516-1535) yardım etmeleri için bir Kızılbaş birliğini Gürcistan'a gönderdi (Kummî, 1359, c.1, s. 137). Savaşta yenilen Menuçehr, 1517-18'de Osmanlı'nın verdiği bir askerî birlik desteği ile Gürcistan'a saldırdı. Yardıma giden Kızılbaşlar tekrar müttefik Osmanlı ve Gürcü Menuçehr ordusunu yendiler (Rûmlû, 1342, s. 218).

1520-21 yılına gelindiğinde Gürcistan valilerinden Levend Han'ın, Şeki³⁹ vilâyetine saldırması üzerine bir Kızılbaş birliği gönderildi ve Levend Han itaatini bildirmek zorunda kaldı (Kummî, 1359, c.1, s. 149). Ubeydullah Han ise söz konusu yılda 30.000 kişilik Özbek ordusu Herat'ı kuşattı ise de 8 Haziran 1521'de kuşatmayı bırakarak Buhara'ya geri döndü (Hândmîr, 1362, s. 581).

Çaldıran Savaşı'nın ardından Şâh İsmâil karizmasını kaybetti ve 24 Mayıs 1524⁴⁰ Pazartesi günü 38 yaşında iken öldü (Masum, 1351, ss. 10-11). Onun yerine Şâh İsmâil'in büyük oğlu, 22 Şubat 1514 tarihinde doğan ve henüz 10 yaşında olan Tahmasb Mirza, Safevî tahtına oturdu (Rûmlû, 1342, s. 1079 ; Eshraghi, 2003, s. 250). Dîv Sultân-ı Rûmlû, Tahmasb'ın lalalığını üstlendi (Gündüz, 2008, s. 455). Ona verilen unvanların başında Âyine-i hâtîrâftâb (güneşin aynası), Hazret-i Şâh-dîn perver (dini seven), Nevvâb-ı kâmyâb (mehdinin naîbi) ve Şâh-ı dîn penâh (dinin sığınağı) gibi atıflar bulunuyordu (Dağlar, 2019, ss. 60-61). Böylelikle meşrûiyetini yansıtan Tahmasb'ın 1524 yılında tahta çıkmasıyla birlikte gücü elinde tutmak isteyen

³⁹ Şeki vilâyeti, mineral suları bulunduğundan bazı hastalıklara şifâ geldiği bilinen bir bölgeydi (Nijatov, 2008, s. 20). Günümüzde Azerbaycan topraklarında yer almaktadır.

⁴⁰ Ölüm tarihi kaynaklara göre değişmektedir. Eshraghi'ye göre ölüm tarihi 10 Kasım 1524'tür (Eshraghi, 2003, s. 250).

Kızılbaşlar; bir iç sorun olarak yönetici kesimin karşısında dururken, dış sorunlarda ise Özbekler ve Osmanlı Devleti karşı karşıya kaldı (Harky, 2021, s. 21). Şâh Tahmasb'ın saltanatının ilk on yılında ülkeye Kızılbaş boy beyleri egemen olduğundan ötürü “*Kızılbaş Fetreti*” olarak da adlandırılmaktaydı (Streusand, 2011, s. 146). Yaşanan bu sorunlar, Şâh Tahmasb dönemi siyasetinin ana konusunu oluşturdu. Daha sonra Kızılbaş boy beyleri arasındaki rekabeti denetim altına almak için Dîv Sultân-ı Rûmlû ve Köpek Sultan Ustaclu'yu ortaklaşa “*emîrû'l-ümerâ*” makamına getirdi (Tezkire-yi Şâh Tahmasb, 1363, ss. 2-3). Bu dönemde Tahmasb'ın emirlerine karşı gelmenin *Çârdeh ma'sûm*'a ve dolayısıyla Allah'ın hükümlerine karşı gelmek olduğuna dâir buyruklar yayımlandı (Dağlar, 2019, s. 64). Fakat bu, onlardaki rekabet ve düşmanlık hissini hiç de azaltmadı ve Safevî Devleti ile Avrupa devletleri de birlik olma kararı aldılar (Harky, 2021, s. 23).

Safevîlerin kendi içlerinde sıkıntıları devam ederken Özbek Ubeydullah Han, 1523–24'te Horasân'a ilk saldırısını gerçekleştirdi (Gündüz, 2010c, s. 413). Buna karşılık Kızılbaşlar karşı atağa geçerek Özbekleri yendiler. Safevî yenilgisinin ardından Ubeydullah Han, 1525–26'da Meşhed'i ve Esterâbâd'ı ele geçirdi (Hândmîr, 1370, s. 140). Devamında Çimen Betam'da gerçekleşen savaşta da Özbekler galip geldi (Kummî, 1359, c.1, s. 172). 1527 yılında ise başarılarına bir yenisini daha ekleyerek Herat'ı kuşattı. Fakat 1527–28'de Şâh Tahmasb'ın Herat'a yaklaştığını duyan Ubeydullah Han, Mâverâünnehir'e kaçtı (Şâh Tahmasb-ı Evvel, 1381, s. 67). 1528'de ise tekrar Horasân'a saldırması (Bâbur, 1996, s. 418) üzerine 25 Eylül 1528'de Cam'ın Zurabad'ında gerçekleşen savaşta (Hidayet, 1339, s. 48) Kızılbaşlar savaşı kazanarak Özbek tehditini uzaklaştırdı.

Safevî Devleti'nin dış dinamiğinde Özbeklerle mücadeleler yaşanırken, iç dinamiğinde ise boylar arasında mücadeleler sürüyordu. Örneğin; 1526 yılının ilkbaharından başlayarak Dîv Sultân-ı Rûmlû'nun rakiplerini ortadan kaldırmaya yönelik girişimleri, Kızılbaşlar arasında ciddi sürtüşmelere neden olmuştu ve 26 Mayıs 1526'de Dîv Sultân-ı Rûmlû birlikleri ile Köpek Sultan başkanlığındaki Ustaclular, Sultâniye'deki Seksencik'te savaştı ve bu savaşta Ustaclular yenildi (Gaffârî, 1344, s. 282) Ardından, Haziran 1527'de Nahcivan'ın Arpa Çayı'ndaki (Nevidî, 1399, s. 63) savaşta Köpek Sultan öldürüldü. Bu arada Çuha Sultan Tekelü, Şâh'ı Dîv Sultân-ı Rûmlû'ya karşı kışkırtmaya çalışarak 1527–28'de Şâh, onu görevinden aldı (Ajend, 1380, s. 51). Bununla beraber Rûmlûların yerini Tekelüler

doldurmaya başladı (Şâh Tahmasb-ı Evvel, 1381, s. 158). Diğer bir durum ise 2 Haziran 1528’de ise Kelhur hâkimi Musullu Zülfikâr Bey, Bağdat’ı ele geçirdikten sonra mezhep değiştirip Sultan Süleyman’ın tabîliğine geçmek istediğini bildirerek şehrin anahtarını padişaha yollaması olmuştu (Uzunçarşılı, c.2, s. 349; Peçevi, 1981, c.1, s. 129). Şâh Tahmasb, bu durumu öğrendiğinde, 1528 yazında Zülfikâr’a karşı Bağdat’a gidip (Kazvînî, 1378, s. 158) şehri kuşattı. Musullular direnişin anlamsız olduğuna inandıkları için Zülfikâr Bey, uykuda iken onu öldürüp (Târih-i Kızılbaşan, 1361, s. 22), şehri Şâh Tahmasb’a teslim etti.

Şâh Tahmasb devrinde yaşanan bir başka iç çekişme ise 18 Haziran 1531’de tarihinde Şamlûlar ile Tekelûler arasında yaşandı. Sonucunda Çuha Sultan Tekelû öldürüldü (Kazvînî, 1378, s. 161). Devamında ise Hüseyin Han emrindeki Şamlûlar yenilip İsfahân’a, oradan da Fars’a çekildi (Ferid Bey, 1332, s. 309). Gicduvan’da gerçekleşen savaşta Tekelûler yenilip Bağdat’a gitti. Bunun üzerine Tekelûler ise Şamlû, Ustaclu, Dulkadir ve Afşar boylarına karşı düşmanca tutum içine girdi (Münşî-yi Türkmen, 1382, c. 1, s. 49). Bu olay Safevî tarihinde “*Tekelû Afeti*” (Gaffârî, 1344, s. 286) adıyla kaynaklara geçti.

İç dinamikte başarılı bir siyaset uygulayan Şâh Tahmasb, merkezî otoritesini kurmak sebebiyle (Câferiyân, 2000, s. 191), Kızılbaş gücünü de kırmak için Osmanlı Devleti’nin hâkim olduğu Lübnan ve Cebel-i ‘Âmil bölgelerindeki Şîî nüfusa baskı yaptığı haberiyle onlardan bir kesimini ülkeye davet etti (Eshraghi, 2003, s. 251). Böyle bir kararı almasında isyanlara sebep olmalarının yanında Osmanlı’nın karşısında durma isteği yatmaktaydı. Fakat şunu da unutmamak gerekir ki, Osmanlı şeyhülislâmı Ebüssuûd Efendi tarafından 1548-49 yılında Şîîleri yoldan sapmış ve kâfir olduklarını belirterek öldürülmesini ve mallarının yağmalamasını helal kılmıştı (Özkan, 2018, s. 141-145). Böylelikle daha önce İbn Kemal tarafından verilen fetvâ bir kez daha dile getirilmişti. Buna karşılık Tahmasb *Tezkire*’sinde “*Bu fetvâ çok güzel! Biz ki namaz, oruç, hac, zekât ve dinî bütün zaruretleri biliyoruz ve yerine getiriyoruz. Onlar bizi kâfir sayıyorlar. Âlemlerin Rabbi bizimle onlar arasında hüküm buyursun*” ifadeleriyle karşı gelmiştir (Tezkire-i Şâh Tahmasb, 1363, s.67). Bu da mezhep çatışmasının iki taraflı sürdüğünün göstergesiydi. Dış ilişkilerde mezhep kavgaları sürerken Şâh Tahmasb tarafından Safevî ülkesine davet edilen Şîî âlimler, ülkedeki yeniliklerin başlangıcını oluşturdu. Bu dönemde özellikle Şîî âlimler ile

İsnâaşeriyye Şîliği üzerine toplantılar düzenledi. 1530 yılında⁴¹ Ali el-Kerekî el-Âmilî⁴²'yi İsnâaşeriyye temsilcisi olarak tanımlayarak (Câferiyân, 2000, s. 40 ; Newman, 2009, s. 32) onun emirlerini dinlemeyenlerin dînden çıktığını ve sert bir şekilde cezalandırılması gerektiğini emreden bir ferman yayımladı (Tünekabünî, 1986, s. 347). el-Kerekî, Şî'a mezhebinin yükselişi yolunda şarap ve kumarın yasaklanması ve Cuma namazının yaygınlaştırılması gibi önemli değişimlerle birlikte Şî mezhebinin yükselmesini sağladı (Rûmlû, 1342, s. 1216). Ayrıca bu dönemde Şâh Tahmasb'ın davet ile gelen bu âlimlerden edindiği İmâmîyye üzerine konulardan oluşan kitaplardan oluşturduğu bir kütüphaneye de sahip olduğunu bilinir (Harky, 2021, s. 24). Yukarıda söz edildiği gibi, Ali el-Kerekî devlette önemli işler yapmış olsa da Kızılbaşlar tarafından zehirlenerek öldürüldü. Bu da aslında Kızılbaşlar ve din âlimlerinin arasında bir gizli savaşın ve çekişmenin olduğunu göstermekteydi (Eminî el-Necefi, 1983, ss. 120-121).

Şâh, boylar arasındaki siyaseti dengelemek için; 1531 yılının sonlarına doğru Hüseyin Han Şamlû'yu saraya davet etti (Tezkire-yi Şâh Tahmasb, 1334, s. 18). O, Hüseyin Han Şamlû ile Abdullah Han Ustaclu'yu ortaklaşa "*emîrû'l-ümerâ*" yaptı (Tezkire-yi Şâh Tahmasb, 1363, s. 15). Gerçekleşen bu olaylar zinciri Osmanlı Devleti'nde Tekelü sancağında sipahiyken Şâhkulu ayaklanmasına katılarak İran'a kaçan ve Şâh İsmâil tarafından önemli görevlere getirilen ve son olarak da Azerbaycan "*emîrû'l-ümerâ*"sı olan Ulama Sultan-ı Tekelü'yü (Gündüz, 2011, s. 347-348) tedirgin edip onun öfkelenmesine neden oldu (Gaffârî, 1344, s. 286). Yaşanan bu gelişmeler üzerine 1530-31'de ayaklanarak Şâh Tahmasb ile Keydar çevresinde, Ulama Sultan-ı Tekelü ile savaştı (Tekindağ, 1967, s. 35). O zât ise Van Kalesi'ne kaçıp Osmanlı'ya sığındı (Kütükoğlu, 1994, s. 298). Ardından İrakeyn seferine açılması için Osmanlılar'ı ikna edip kalabalık bir ordu ile Azerbaycan'ı Osmanlı topraklarına kattı (Sümer, 1999a, s. 62-63). Bu olaylardan sonra Şâh Tahmasb, Tebriz'e gelse de Ebher'e doğru geri çekilmek zorunda kaldı (Sümer, 1999a, s. 63).

Bu gelişmeler Osmanlı ve Safevî arasında yaşanırken bir yandan da Özbekler, 1530-31'de Meşhed'e saldırdılar. Fakat, geri dönmelerine ve devamında 6 Mayıs

⁴¹ Newman ise Safevî sarayına ikinci geliş tarihini 1533 yılı olarak belirtmiştir (Newman, 2014, s. 68).

⁴² Kerekî'nin Safevîler ile irtibatı ilk olarak 1504-5 yılları arasında başlamıştı (Newman, 2014, s. 51). 1510-1515 yılları arasında ise Şâh İsmâil'in daveti ile ülkeye gelen Kerekî; Şâh için, "*İmâm-ı Kâmil*" ve "*el-Sultan'ül-âdil*" sıfatlarını kullanmıştı (Newman, 2014, s. 52). İlerleyen yıllarda da Şâh Tahmasb için de bu ifadeleri kullanmıştı (Newman, 2009, s. 32).

1532’de Özbekler’in Herat’ı yeniden kuşatmasına sebep oldu (Münşî-yi Türkmen, 1382, c. 1, s. 59). 1532 yılının ilkbaharında ise Özbekler ilk kez Rey’e kadar gelerek (Nevidî, 1399, s. 74) yağmalamalarda bulunup Esterâbâd’a geri döndü. Buna karşılık Şâh Tahmasb, 1532–33 yılında kalabalık bir ordu ile Horasân’a yöneldi (Münşî-yi Türkmen, 1382, c. 1, s. 60) ve Kızılbaş birliği Esterâbâd’a gelerek Meşhed’i ele geçirdi. Bu haberi alan Ubeydullah Han ise 14 Ekim 1532’de Herat Kuşatması’nı kaldırarak uzaklaştı (Hândmîr, 1370, s. 160). Şâh Tahmasb ise 20 Aralık 1532’de Herat’a girmesinin ardından (Münşî-yi Türkmen, 1382, c. 1, s. 61) önce Merv’i ve Gürcistan’ı kendilerine bağladı (Kummî, 1359, c.1, s. 225). Bu zaferlerin ardından Haziran–Temmuz 1533’te Belh, Semerkand, Buhara ve Mâverâünnehir’i almak üzere hareket etti (Münşî-yi Türkmen, 1382, c. 1, s. 61).

Osmanlı birlikleri de bu dönemde, 25 Kasım 1533’te Bitlis’i hâkimiyeti altına alıp 1533 yılının Kurban Bayramı’nda Tebriz’i ve Azerbaycan’ın birçok şehrini ele geçirdi (Feridun Bey, 1275, c.1, s. 584). Bir yıl sonra ise; Erciş, Adilcevaz, Ahlat ve Van’ı da Osmanlı topraklarına kattı (Şâh Tahmasb-ı Evvel, 1381, s. 153-154). Şâh Tahmasb döneminde Tebriz, İpek Yolu üzerinde önemli bir konumda yer aldığından Kanûnî Sultan Süleyman, 1534 yılında Hoy, Tebriz (Kızılbaşların ihanetiyle savaşmadan Osmanlı’ya teslim edilmişti) Zincan, Sultâniye ve Hamedân’ı Irak-ı Arap’ta ise Sâmerâ, Bağdat, Hille, Nefes ve Kerbelâ’yı almayı başardı (Harky, 2021, s. 76).

Topraklarını koruma girişimiyle; 1534–35’te ise Van Kalesi’ni kuşatan Şâh Tahmasb, Kızılbaş emîrlerinin gücünü kırmak (Roemer, 1986, s. 246) için “*İmâm’ın Vekili*” ve benzeri unvanları doğrudan Safevî hânedan soyu olan *Şeyhavendler*’i getirdi (Moreen, 1981, s. 122). Tahmasb aynı zamanda “*emîrü’l-ümerâ*”⁴³ unvanını da Şamlûlardan alarak kardeşi Behram Mirza’ya verdi (Münşî-yi Türkmen, c.1, 1382, 160).

Safevîlerde bu iç karışıklıklar yaşanırken Sultan Süleyman ise 2 Nisan 1535’te Bağdat’tan ayrılıp tekrar Safevî ülkesinin içlerine hareket etti. Şâh Tahmasb’ın batıda olmasından yararlanan Özbekler ise 15 Temmuz 1535’te (Hândmîr, 1370, s. 166) tekrar Herat’ı ele geçirdi. Buna rağmen toparlanan Safevîler, önce Van Kalesi’ni, 15

⁴³ “*Emîrü’l-ümerâ*”, Safevîler devrinde “*Kızılbaş birliklerinin başkumandanı*” anlamını taşıymaktaydı (Yıldız, 1995, s. 159). İslâm devletlerinde de “*başkumandanlık*” makamını ifade eden “*ispehsâlâr*” ya da “*sipehsâlâr*” tabirinin bir benzeriydi. Bu tabir; Tâhirîler, Saffârîler, Sâmânîler, Gaznelîler ve Selçuklular’ın askeri teşkilâtlarında da sıkça kullanılmaktadır (Usta, 2019, s. 452).

Temmuz 1535'te Erciş'i aldı (Kummî, 1359, c.1, s. 243).

15 Ağustos 1536 tarihine gelindiğinde ise Ubeydullah Han tekrar Meşhed'i ele geçirdi (Gaffârî, 1344, s. 293). Yaşanan gelişmeler üzerine Şâh Tahmasb, buraya doğru yöneldi. Bunu haber alan Ubeydullah Han ise Herat'ı boşaltmak zorunda kaldı (Münşî-yi Türkmen, 1382, c. 1, ss. 64-65). Şâh Tahmasb, 19 Mart 1537'de Herat'a geldi (Kummî, 1359, c.1, s. 267), hemen ardından 20 Nisan 1537'de (Hândmîr, 1370, s. 192) Horasân Eyaleti'nin yanında yer alan Kandahar'a doğru hareket edip burayı da topraklarına kattı (Gündüz, 2014, s. 19). Devamında ise Zemindâver de Safevî idaresine girdi (İslâm, 1970, s. 52).

Bu sırada Şâh Tahmasb; merkezî otoriteyi sağlama amacıyla 1541-42'de Alâüddevle, Ra'naşi İsyanı'nı (Kesrevî, 1362, ss. 51-52) bastırmak için Dezfûl'a doğru hareket etti. Devamında, Alâüddevle de Bağdat'a kaçtığından onun yerine Haydarkulu Sultan Afşar'a atandı (Kummî, 1359, c.1, s. 295). Ardından, 1545-46'da ise Şîrvân hâkimi Elkas Mirza isyan etti ise de Safevî tarafından denetim altına alındı (Şâh Tahmasb-ı Evvel, 1381, s. 177). Ancak yine Elkas Mirza isyan etmesiyle beraber Tahmasb'ın gönderdiği birlikle arasında gerçekleşen savaşta Elkas Mirza yenilerek, 1547-48'de gemiyle Kırım'da bulunan Kefe'ye kaçtı (Şâh Tahmasbı Safevî, 2001, s. 54-55). Oradan da İstanbul'a gitti ve Sultan Süleyman'a sığındı (Nevidî, 1399, s. 96). Bu sırada Elkas Mirza, Sultan Süleyman'ı Safevîler'e saldırmak için ikna ettiğinden (Kummî, 1359, c.1, s. 323) ötürü 27 Temmuz 1548'de Tebriz'e geldi (Gaffârî, 1344, s. 297). Fakat güçlü bir Kızılbaş birliği ile karşılaştığında, Tebriz'i terk ederek geri çekilmek zorunda kaldı. Ancak geri çekilirken, Van Kalesi'ni Ağustos 1548'de (Nevâî, 1377, s. 190) ele geçirdi. Elkas Mirza ise 12 Ekim 1548 Salı günü Şâh Tahmasb'ın huzuruna getirildi ve Kahkaha Kalesi'ne (Seyyid Hasan el-Hüseynî, 1364, s. 75) hapse gönderildi.

Bir yandan iç mücadeleler bir yandan da Özbeklerle bu olaylar yaşanırken, Tebriz'in sürekli Osmanlılar'ın eline geçmesi sebebiyle 1548-49 yılında başkent Kazvîn'e taşındı (Beyanî, 1353, s. 14 ; Münşî-yi Münşî-yi Türkmen, 1382, ss. 74-75). Hemen sonra buraya önceki yıllarda Saadetâbâd adlı yaptırdığı bahçeyi Şîileştirme politikaları gereği İmâm Ca'fer-i Sâdık'ın anısını yaşatmak adına Ca'ferâbâd adını verdi (Dağlar, 2019, s. 133). Ayrıca burada İpek Yolu'na hâkim olmak adına kervansaraylar yaptırarak ticareti destekledi ve camiler açtırdı (Melville, 2021, s. 4).

1549–50 yılında ise İskender Paşa Çerkes, Çuhur Sa'd'a saldırdı ve Revân Pazarı'nı yakarak Van'a geri döndü. Böylece İskender Paşa Çerkes, Osmanlılar ile Safevîler arasında yeniden itilâfların alevlenmesine neden olmuştu (Tezkire-yi Şâh Tahmasb, 1363, s. 65). 22 Mayıs 1550 tarihinde Özbekler, Herat'ı kuşattılsa da (Kummî, 1359, c.1, s. 345) başarı elde edemeyerek 15 Haziran 1550'de Buhara'ya döndü (Kummî, 1359, c.1, s. 346). 15 Mayıs 1551'de ise Şâh Tahmasb, Şeki'yi fethetmesiyle beraber (Münşî-yi Türkmen, 1382, c. 1, s. 82) bu vilâyet bir daha ayrılmamak üzere Safevîlerin egemenliğine girdi ve ardından üçüncü kez Gürcistan'a saldırıp orayı yağmalayarak çok sayıda esir aldı (Münşî-yi Türkmen, 1382, c. 1, s. 86-87). Ardından Ağustos–Eylül 1552 tarihinde Ahlat'ı aldı (Gaffârî, 1344, s. 301). Şâh Tahmasb, Erzurum valisi İskender Paşa Çerkes'in üzerine 16 yaşındaki oğlu İsmâil Mirza'yı gönderdi. Erzurum'da gerçekleşen savaşta İskender Paşa yenildi ve sonunda Erciş Kalesi'ni teslim alarak (Bitlisî, 1343, c.1, s. 195) Bargiri Kalesi'ni de ele geçirdi. Mart–Nisan 1553'te ise İsmâil Mirza; Erciş, Adil-cevaz, Bargiri ve Ahlat kalelerini aldıktan sonra Nahçıvan'a geri döndü (Gaffârî, 1344, s. 301).

Sonunda her iki taraf, 20 yıl süren savaşın ardından barışa karar verdi. Şâh Tahmasb (Tezkire-yi Şâh Tahmasb, 1363, s. 66), 29 Mayıs 1555'te imzalanan Amasya Barış Antlaşması ile iki devlet arasındaki sınır Arpa Çay⁴⁴,ının kuzey kısmı olarak tayin edildi (Sümer, 1999a, s. 68). Şâh Tahmasb, Osmanlı tarafından rahatlayarak Gürcülere karşı dördüncü kez Kartlia'ya ordu sevk etti (Kummî, 1359, c.1, s. 370). Şâh Tahmasb'ın Gürcistan'a olan dördüncü seferinde 30.000'den fazla (Kummî, 1359, c.1, s. 372) esir Safevîlerin eline geçti. Ancak o, sıradan esirlerden vazgeçerek soylu halkı (Münşî-yi Türkmen, 1382, c. 1, s. 88) Safevî toplumuna getirdi. Özellikle sarayda bu dönemden itibaren farklı etnik kökenlerden gelen Kafkasyalılar görülmeye başlandı (Morgan, 1988, s. 173).

Şâh Tahmasb döneminde Osmanlı Devleti ile görünürde de olsa barış yapan Safevîler, tekrardan toparlanma ve merkezî otoritesini sağlamak istese de iç ve dış etkenler dolayısıyla bu hedef gerçekleştirilemedi. 1574 yılında Şâh I. Tahmasb rahatsızlandığında, şehzâdeler ve Kızılbaşlar arasında iktidar mücadeleleri başladı (Eravcı, 2002, s. 887). Bu mücadeleler sırasında I. Tahmasb, 14 Mayıs 1576 yılında bu karmaşa ortamında suikaste kurban giderek zehirlenerek öldürüldüğü

⁴⁴ Kanûnî Sultan Süleyman, Şâh Tahmasb'ın Safevî reâyâlarının Kerbelâ, Nəcəf, Mekke ve Medine gibi kutsal mekânlara ziyarete gitmelerine izin verdi. II. Selim döneminde de bu anlaşma yenilenerek devam etti (Sümer, 1999a, s. 68).

bilinmektedir⁴⁵ (Kütükoğlu, 1962, s. 13). Abbâs Mirza, dedesi Şâh I. Tahmasb 1576 yılında öldüğünde beş yaşındaydı. Bu sebeple Tahmasb'ın ölümüyle yerine Haydar Mirza tahta geçtiyse de Avşar, Rûmlû ve Türkmen beyleri istemediğinden indirildi (Gündüz, 2010c, s. 415). Yerine 15 ay tahta kalacak olan 22 Ağustos 1576 tarihinde II. Şâh İsmâil (1576 – 1577) geldi (Cezar, 2011, s. 1315). II. Şâh İsmâil, Sünnîlerle yakın ilişkiler kurarak Özbekler ve Osmanlılar ile iyi ilişkiler geçirme politikasında bulundu (Karadağ Çınar, 2011, s. 147). Dış dinamikte iyi ilişkilerde bulunsada iç merkezî otoriteyi korumak için kendine rakip gördüğü herkesi öldürdü (Eravcı, 2002, s. 888). Şâh II. İsmâil, genç bir Mirza olan Abbâs'ı da öldürmek için emir vermişti. Fakat bu emir yerine getirilmeden 24 Kasım 1577 yılında ölü bulundu (Browne, 1953, s. 99). Ölümüyle Şâh Tahmasb'ın oğlu Herat'ın valisi Muhammed Hüdâbende (Nizam al-din Ahmad, 1936, c.2, s. 97), 13 Şubat 1578 tarihinde tahta çıkarıldı (Molla Celâleddin Münecim, 1366, s. 41). Ancak Şâh Muhammed Hüdâbende (1578 – 1587), hasta ve âma olduğu için devlet işlerini kardeşi Perihan Hanım, eşi Mehd-i Ulya, Tahmasb'ın kız kardeşi olan Mahîn Banu (Eshraghi, 2003, s. 253) ve Kızılbaş reisleri yerine getirdi (Gündüz, 2014, s. 106). Dönemin münecimlerinden olan Molla Celâleddin Muhammed, onun tahta çıkışı ile birlikte ülkenin düzene kavuştuğunu yazmıştı (Molla Celâleddin Münecim, 1366, s. 43). Fakat bu dönemde isyanlar iç savaş denebilecek bir düzeye ulaştı (Morman, 1988, s. 132). Osmanlı Devleti, İran'daki bu karışıklıklardan istifade ederek İran'a saldırdı ve yapılan savaşlar sonucu Gürcistan ve Azerbaycan ele geçirildi (Uzunçarşılı, 2011, s. 59).

1.2.2. Şâh I. Abbâs'ın İktidara Gelişi

Şâh I. Abbâs'ın hükümdarlığı döneminde batısında Anadolu, Arap Yarımadası ve Doğu Avrupa'ya kadar ulaşan Sünnî ve güçlü bir Osmanlı Devleti ile doğusunda ise Özbekler bulunmaktaydı. Bu ortamda hükümdarlığını ilân edecek olan Şâh I. Abbâs, 1571 yılında Herat'ta dünyaya geldi (Felsefî, 1375, c.1. s. 17). Gençlik yıllarını ise Horasân'da geçirdi (Şâh Abbâs-ı Evvel, 1388, s. 20). Babası Şâh Muhammed Hüdâbende (1578 – 1587) görevde iken; Ali Kulu Han, Abbâs'ın lalalığını yapıyordu (Gündüz, 2014, s. 137). Babasının erken ölümünün ardından 3 Ekim 1587 yılında (Felsefî, 1375, c.2, s. 135) Kazvîn'de Ustaclu ve Şamlû boylarının desteğini alarak tahta çıkan Şâh I. Abbâs (Sümer, 1999a, s. 142), ülkede merkezî

⁴⁵ Faruk Sümer, Şâh Tahmasb'ın eceli ile öldüğü kanaatindedir (Sümer, 1999b, s. 111).

otoriteyi kurmak için çalışmalara başladı. Tanrı'nın yeryüzündeki temsilcisi, gâip imâmın vekili ve Safevîyye tarikatının önderi konumunda olan Şâh I. Abbâs'ın tahta çıkış tören tarihinin ebced hesabına göre de “*Allah'ın Gölgesi*” ifadesine tekâbül ettiğini (*Zillullah*) İskender Bey Münşî-yi Türkmen şu sözlerle belirtmişti:

“(…) *O, âdil hükümdar, Tanrının gölgesidir (Zes-Sultânü'l-Âdil Zillullah), vecizindeki tefekkür, hükümdarlarının, ilâhiliğinin gölgesi (Rûbiyet), ve peygamberliğinin bir parçası (nübüvvet) ve vekili (velâyet) olarak telakki edilmesiydi. Tanrı'ya şükürler olsun ki; O, İran'ın seçilmiş hâkimidir. İran, cihanın en mümtaz ve arzın en mükemmel bölgesiydi. Çünkü İran, arzın bu mükemmel niteliklerine sahip olan bir Şâh'a sahipti.*” (Münşî-yi Türkmen, 2019, c.4, ss. 377-378).

Şâh I. Abbâs'ın, kendisiyle ilgili bu değerlendirmelere benzer biçimde yazışmalarında kendisini şu şekilde tanımladığı görülmüştü:

“(…) *Fermanreva-yı İran, Şehriyar-i İran ve Padişah-ı Mülk-i Acem, Padişah-ı İran ve Mesned-ara-yı Evreng-i Cem unvanlarını kullanmıştı. Özellikle Osmanlı Devleti ile yazışmasında ise; Hak-ı Astane-i hayrî'l-beşer gulam-ı bi'l-ihlas-ı emîrî'l-müminin-i Haydar Şâh Abbâsım*” (Feridun Bey, 1275, c. 2, 264).

Ayrıca kendisine halk arasında “*Südde-i seniyye ve atabe-i refî'a taht-ı ârâ-yı saltanat-ı câvidân*” (Karadağ Çınar, 2017, s. 90) tanımlamasıyla onun dünyanın sonuna kadar iktidar sahibi olacağını beyân eden; ebedî saltanatın süslenmiş tahtındaki “*yüksek kapı*” ve “*yüce eşik*” ifadeleriyle, Şâh I. Abbâs meşrûiyetini arttırarak merkezî otoritesini sağlamlaştırdı. Bu sırada, Şâh I. Abbâs tahta geçtiğinde Özbekler, Horasân'a girerek Kazvîn'e doğru hareket etmeye başladı (Abdülhüseyin Nevâî, 1352, s. 146). 21 Mart 1590 tarihinde ise barış antlaşması imzalamak zorunda kalan Şâh I. Abbâs (Kütükoğlu, 1993, s. 201), Tebriz başta olmak üzere Karacadağ, Ardelen, Kirmânşah, Nihâvend gibi 590.000 km² toprağı Osmanlı egemenliğine bırakmak zorunda kaldı (Bilge, 2005, s. 66). Münşî-yi Türkmen bu durumun Şâh ve ordusu için aşağılayıcı olduğunu dile getirmişti (Münşî-yi Türkmen, 2019, c.4, s. 587). Ancak, Şâh I. Abbâs döneminin başında dışarıda yaşanan bu gelişmelerin yanında bir de iç tehditler vardı. Bunda ise en büyük etken Şâh Tahmasb dönemi başından itibaren huzursuzluk ortamı yaratan Kızılbaşlardı. Bu dönemde Kızılbaşların etkinliği belirli şekilde kırılmaya başlandı. Çünkü Kızılbaşların sık sık isyanlar çıkarmaları ile istedikleri kişiyi tahta getirmeleri onları artık, devletteki önemli görevlerden geri plana itti (Harky, 2021, s. 35). Fakat Şâh'a göre ülke için hâlen bir

risk oluşturmaktaydı. Şâh I. Abbâs ise merkezî otoritenin sağlanmasında en önemli etkenin güçlü bir ordu olduğunu düşünmekteydi. Her ne kadar Kızılbaşlar, güçlü ve askerî yetenekleri olan bir grup olsa da (Harky, 2021, s. 35) bu hedefin gerçekleşebilmesi için de eğitilmiş ve kurumsal olan bir askerî yapının gerekli olduğunu düşünen Şâh, onları geri plana atmaya hazırlanmaktaydı (Na'îmâ Mustafa Efendi, 2007, s. 643). Bu dönemde Safevîler, Osmanlı ile daimi bir çatışma hâlinde olan Batı ile de sıkı bir münasebete girdi (Er, 2008, s. 38). Ülkeye elçi olarak gelen İngiliz, aynı zamanda asker sıfatıyla İspanya – Hollanda Savaşı'na katılmış olan Sherley kardeşlerin askerî kitaplarının tercümeleriyle birlikte ülkede askerî düzenlemelere gidildi (Ross, 1933, s. 94). Bu düzenlemelerle, Osmanlı'nın devşirme sistemini örnek alarak (Streusand, 2011, s. 152) yeni bir askerî sınıfın tesis edilmesine olanak sağlandı (Kütükoğlu, 1993, s. 247). Orduyu düzenleme görevi ise Gürcü asıllı Allahverdi Han'a verildi (Savory, 1374, s. 79 ; Lambton&Lewis, 1970, s. 418) ve Sherley'in tavsiyeleri üzerine 12.000 kişiye ulaşan bir topçu alayı kuruldu. Şâh I. Abbâs, böylelikle kendine bağlı (Şeşen, 2012, s. 682) ve Batılı tarzda olan ordunun temellerini attı (Ensarî, 1962, s. 43). Hatta hizmetine aldığı Robert Sherley'e 1604-5 yıllarında Osmanlılar ile yapılan muharebelerdeki başarılarından ötürü "*Kızılbaş tâcı*" bağışlandı (Ensarî, 1962, s. 43-44). Böylelikle devletin devamlılığının korunması amacıyla kontrol altına alınan şart olduğu düşünülen Kızılbaş Türk unsurları, bu dönemde kurulmaya başlanan yeni bir askerî ve sosyal yapılandırmanın dışında tutuldular. Yaşanan bu gelişmelerin ardından Şâh İsmâil döneminde devletin kurucu unsurları arasında yer alan Kızılbaşlar, Şâh Tahmasb dönemi itibarıyla makamlarından alınmaya başlanmışsa da kesin olarak güçlerini kaybetmeleri ve tam denetim altına alınmaları Şâh I. Abbâs tarafından sağlandı. Fakat güçleri ellerinden alınsa da devletin sonuna kadar sembolik olarak varlıklarını korudular (Röhrborn, 1349, s. 48 ; Roemer, 1986, s. 264).

Kızılbaşları denetim altına almakla iç güvenliği sağlayan Şâh I. Abbâs, kendine rakip ve tehdit olarak gördüğü Özbeklerin üzerine yürüdü. Antlaşmayı bozarak Özbeklerin elinde olan Herat, Meşhed, Belh, Merv ve Esterâbâd'ı ele geçirdi (Burton, 1997, s. 144). 1590 yılında ise Osmanlılar'ın egemenliğinden Tiflis, Şirvân, Nihâvend eyaletlerini Safevî ülkesine katmıştı. 1594 yılında ise Fars yani Şiraz bölgesi kontrol altına alındı (Matthee, 2012, 27) Askerî yapılanmanın devamlı gelişmesine önem veren Şâh, 1595 ve 1613 yıllarında Rusya'ya ve Venedik'e ateşli silahlar ile İngiltere'ye 1618 ve 1621 yıllarında tüfekler gönderdi (Quinn, 2021, s.

114). Askerî gücünü arttırdıktan sonra ise Basra'ya doğru topraklarını genişletmeye devam etti (Sümer, 1999a, ss. 152-153). Ancak Basra'yı ele geçirmeyi başaramadı. Hürmüz Adası'nın alınmasının ardından sıra, 1515 yılından bu yana Portekizlilerin denetiminde olan Bahreyn'in alınmasına geldi (Felsefi, 1375, s. 1089). 1601 yılında Allahverdi Han komutasındaki Safevî ordusu Bahreyn'i hâkimiyet altına aldı (Roemer, 1986, s. 268). Böylelikle buradaki âlimler ile de temas devam etti. Ülkedeki güvenliği ve merkezî otoriteyi sağlayan Şâh I. Abbâs, ticareti geliştirmek için antlaşmalar yaptı ve kervansarayları⁴⁶ yenileyerek ticareti canlandırdı (Chardin, 2014, s. 344). Bu dönemde güçlenen Şâh I. Abbâs, Osmanlı Devleti'ne 1603 yılında savaş ilân ederek önceki tüm antlaşmaları da bozduğunu söyledi (Sümer, 1988, s. 18). Yine bu yıl Tebriz'i Osmanlı Devleti'nden alan Şâh I. Abbâs, onların mallarını yağmaladı, kadın ve çocukları esir aldığı gibi Osmanlı Devleti'ne yardım ettikleri gerekçesiyle de Nahçıvan'daki bir mahalledeki Sünnîler de kılıçtan geçirildi (İlgürel, 1989, s. 30 ; Karamanlı, 2006 s. 294). Allahverdi Han, Gemburun Limanı da (*Bender Abbâs*) dâhil olmak üzere Portekizlilerden alarak bu bölgeleri Safevî hâkimiyetine dâhil etti. 1606 yılında Osmanlı Safevî savaşları devam ederken Şâh I. Abbâs, Tiflis'i aldı ve Gürcüler Safevî hâkimiyetini tanıdı (Minorsky, 1974, s. 273). 1614 yılında başarılı zaferlerinin ardından vefat eden Allahverdi Han'ın yerine oğlu İmâm Kuli Han, Şâh I. Abbâs tarafından Fars valisi olarak atandı (Quinn, 2000, s. 155 ; Arberry, 1960, s. 58). Bu gelişmelerin ardından, 1612 yılında Osmanlı Devleti ile Safevî Devleti arasında Nasuh Paşa Antlaşması imzalandı (Kütükoğlu, 1993, s. 267-268). Böylelikle Şâh I. Abbâs'ın gücünü tek yerde topladı. Bu antlaşma ile Safevî Devleti, her yıl 200 ipek vermeyi kabul etti (Cezar, 2011, s. 1740). Ancak antlaşmanın şartlarına Şâh I. Abbâs'ın uymaması ilişkilerin tekrar bozulmasına sebep oldu (Peçevi, c.2. s. 366-369). Safevîler, Irak'ı ele geçirdikten sonra Sünnî bölgeler üzerinde baskı kurmaya başlamasının üzerine Osmanlılar ile ilişkiler daha da kötüye gitti (Hammer-Purgstall, 1985, ss. 260-261). Bu sırada Nasuh Paşa Antlaşması'na göre Gürcistan Safevî hâkimiyetini kabul etmediğinden ötürü, 24 Ekim 1613 tarihinde Şâh buraya sefere çıktı. 30.000 esir (Münşî-yi Türkmen, 2019, c.4, s. 875) alınan Gürcistan seferleri sonucunda Şirvân ve Karabağ ahalisi, Yahudi ile Ermeni ve bir kısım Gürcü esiri, Horasân, Mâzenderan ve Gîlân'a göç ettirildi (Münşî-yi Türkmen, 2019, c.4, s. 875).

⁴⁶ Chardin'in raporlarında bu kervansaraylardan birisinin adının Nikbe (Nikpay) olduğu belirtilmekteydi (Chardin, 2014, s. 344).

Gürcistan seferinin başarıyla sonuçlanmasının ardından ülkenin başkentini güvenlik ve askeri açıdan korumak amacıyla Kazvîn'den İsfahân'a (Farmanyan, 1969, s. 15) naklettiren Şâh, burayı başkent olmanın yanı sıra hem ticaret hem de kültür merkezine dönüştürdü (Morgan, 1988, ss. 137-138). Şâh I. Abbâs döneminde ülkeye gelen seyyahlardan Della Valle, İsfahân'ı İstanbul ile karşılaştırarak: “(...) *bu şehir çok büyük, etkileyici ve kalabalık, öyle ki doğuda onu aşabilecek başka bir yere rastlamadım. Konum olarak Konstantinopolis (İstanbul) kesinlikle üstün olsa da diğer çoğu bakımdan İsfahân'ın gerisinde kalıyordu.*” (Della Valle, 1348, ss. 29-30). Bu değerlendirmeleriyle İsfahân'ı öne çıkarmıştı. Kesintiye uğramış olan bilimsel faaliyetlerin canlanmasına olanak sağlayarak bilimsel ilerlemeye uygun ortam hazırlayan Şâh I. Abbâs, kendinden sonra da devam edecek bir sistem oluşturdu. Safevî Dönemi öncesi var olan medrese ve eğitim kurumlarını destekleyerek ve yeni görüşe uygun hâlde yapılandırarak bilim ve felsefe çalışmalarının başlatılmasına olanak sağladı. Bu dönemlerde bilimsel ilerleme sürüyor olsa da karşısındaki güçlü bir Osmanlı tehdidi varlığını sürdürmekteydi. Bu iki devletin birbiri ile olan mücadeleleri dönem boyunca devam etmiş ve Safevî Devleti'nce kutsal sayılan Erdebîl'in Osmanlılar'a geçme ihtimali üzerine Şâh I. Abbâs elçilerini göndererek barış istedi (Nesibli, 2002, s. 896). Böylelikle iki Türk devleti arasında Serav Barış Antlaşması, 26 Eylül 1618 tarihinde yapıldı (Uzunçarşılı, 1983, s. 68). Bu dönemlerde Bâbürlülerle de arası açılan Şâh I. Abbâs, 1594 yılında Bâbürlülerin egemenliğine giren Kandahar'ı (Quinn, 2021, s. 155) bizzat komutanlık yaptığı ordusu ile 1622 kışında yeniden kontrolü altına aldı (Richards, 2021, s. 149).

Seferlerine devam eden Şâh I. Abbâs, Bağdat'ın 18 Kasım 1623 tarihinde ele geçirmesiyle Şîî – Sünnî çatışmaları tekrar baş gösterdi. Bu çatışmalar esnasında Bağdat kadısının işkencelerle öldürüldü (Kılıç, 2001, s. 179). Ayrıca İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe ve Pîr Abdülkâdir Geylânî türbeleri hem soyulmuş hem de yıktırılmıştı (Saray, 2006, s. 55). Dahası, Bağdat'ın Sünnî halkı zulme maruz kaldı (Uzunçarşılı, c.3/1, 1988, s. 160). Seferin ardından ise Şâh I. Abbâs, İsnâaşeriyye için kutsal olan yerleri ziyaret ederek 1626 tarihinde başkent İsfahân'a döndü (Kılıç, 2001, s. 182). Yaşanan bu olaylar Osmanlı Devleti ile Safevî Devleti arasındaki ikili ilişkileri içinden çıkılmaz bir hâle sokarken Batılı devletler ise Osmanlılar'a karşı Batı – Safevî ittifakı kurmak amacıyla ilişkilerini arttırdı. Bunda özellikle Sherley Kardeşler'in etkisi büyüktü (Mirza Bala, 1950, s. 1024). Şâh I. Abbâs aynı zamanda Kuzey Çin,

Moğolistan ve Tibet ile de dostane ilişkiler kurdu (Pâzukî, 1317, s. 352). Bu iyi ilişkiler İpek Yolu'nun rotasını değiştirmek için de çalışmalara başlamasını sağladı. Osmanlı ise bu sırada İran ipeğinin Batı'ya gitmesini önlemek için sınırlarını kapatarak tacirlerin gelişini ve gidişini engelliyordu. Bu sebeple İranlı tacirler, Bursa yerine Halep ve İskenderun üzerinden batıya gitmeye çalışıyordu (Emecen, 2009, s. 409 ; İnalçık, 2000, s. 363). Bu engelleri aşmak için Şâh I. Abbâs, Gîlân ve Mâzenderan üzerine seferler yapıp oldukça önemli başarılar elde etti ve ipek yetiştiriciliği⁴⁷ başta olmak üzere tarımsal üretim için de önemli bu iki bölgeyi Safevî ülkesine kattı (Quinn, 2000, s. 51). Ayrıca İpek Yolu'nu geliştirmek amacıyla Şâh I. Abbâs, Rus ile de ilişkilerini bu dönemde arttırarak Türk, Arap, Ermeni, Yahudi, Hind ve Avrupalı pek çok taciri destekledi (Kuznetzova, 1988, ss. 250-252). Ermenilere ise önce Azerbaycan'a (Lambton&Lewis, 1970, s. 410) sonra ise İsfahân (Felsefî, 1375, c.2, s. 208) ve Gence'de (Muhtaroglu, 1997, s. 99) vergi imtiyazları sağlayarak desteklendi (Efendiyev, 1993, s. 187 ; Bayramlı&Ezizli, 2000, s. 148). Böylece bu tüccarları yanına alan Şâh, Osmanlılar ile rekabet halinde oldu.

İpek Yolu'nu geliştirmek amacıyla Mâzenderan'daki Ferahâbad Sarayı'nı bu fetihleri için bir üst konumunda kullandı ve 1628 yılından itibaren bu sarayda kalmaya başlandı (Münşî-yi Türkmen, 2019, c.4., s. 1066). Bu bölgenin rutubetli havası üzerine hastalanan Şâh I. Abbâs, Muhammed Sâfî Mirza'nın 17 yaşındaki oğlu Sâam Mirza'nın tahta geçmesi üzerine vasiyeti bulunuyordu (Münşî-yi Türkmen, 2019, c.4, s. 1075 ; Eshraghi, 2003, s. 258). Şâh'ın yaşarken vasiyet etmesinin bir sebebini, ülkeyi ziyaret eden seyyahlardan olan Pietro Della Valle kendisinin öldürüleceğine dair son yıllarında taşıdığı endişeyi:

“(...) zehirlenme korkusu olan Şâh, cahil insanların tuhaf bulduğu ve hazretlerine layık görmediği bir sürü şey yaptı. Örneğin kendi yemeğini kendi pişirdi. Özellikle yakaladığı veya öldürdüğü balıkları ve av etlerini pişirmek onun için olağan bir şeydi. Başka zamanlarda ise sokaklarda dumanı tüten ocakların kokuları eşliğinde dükkânlardan yemek yedi. Bu zamanlarda kibirli davranmadı ve aşçı ne pişiriyorsa onu yedi. Aynı şekilde hazretler yoldan geçerken herhangi bir eve girdi ve aile kendileri için ne hazırladıysa onu yedi”
(Della Valle, 1348, ss. 82-83)

⁴⁷ Bu dönemde ipek yetiştiriciliğinin artmasına paralel olarak Kâşân'da bulunan Batılı tüccarların da etkisiyle “barok üslûp” ile ipek, altın ve gümüş kullanılarak dokunan halı üretimi artmıştı (Yetkin, 2003, s.742).

şeklinde aktarmıştı. Bu dönemde Mâzenderan'da vakit geçirmeye başlayan Şâh, bir avlanma sonrasında hastalanarak (Fâikî, 1375, s. 820 ; Brown, 1953, s. 103) 58 yaşındayken 19 Ocak 1629 tarihinde vefat etti (Lambton&Lewis, 1970 s. 423). Bu dönem, Rudi Matthee tarafından devletin imparatorluğa yükseldiği bir dönem olarak adlandırıldı (Matthee, 2010, s. 248). Onun için “(...) *sadece bir hükümdar değil, aynı zamanda bir baba, bir öğretici ve halkının velinimetiydi.*” (Della Valle, 1348, s. 84) ifadeleri kullanılan Şâh I. Abbâs'ın ölümü, Zeyneb Begüm'ün isteğiyle halktan bir süre gizlendi (Keshavarz&vd, 1397, s. 270). Ardından, Şâh I. Abbâs'ın cenazesi Kâşân'a⁴⁸ götürüldü. Devleti en geniş sınırlarına ulaştıran Şâh'ın cenazesinde, Münşî-yi Türkmen büyük bir kalabalığın ve halkın ileri gelenlerinin toplandığı bir sahneyi anlatmaktaydı (Münşî-yi Türkmen, 2019, c.3., s. 66). Ülkeyi kısa bir süre içerisinde kurumsallaştıran Şâh'ın yerine, vasiyeti üzerine yerine Sâm Mirza (Şâh Safî) geçti (Gündüz, 2008, s. 458).

---

⁴⁸ *Târih-i Na'imâ*'da Şâh I. Abbâs'ın Şeyh Safiyyüddîn-i Erdebîlî Türbesi'ne gömüldüğü ifade edilmektedir (Na'imâ Mustafa Efendi, 2007, s. 643). Fakat böyle bir plan söz konusu olsa da kabri Kâşân'da kalmıştır (Pâzukî, 1317, s. 338).

2. ŞÂH I. ABBÂS DÖNEMİNDE EĞİTİM VE ÖĞRETİM FAALİYETLERİ

Şâh I. Abbâs dönemi incelendiğinde eğitim ve öğretim faaliyetlerinin gerçekleştirildiği medreselerin nitelik ve nicelik açısından önemli bir değere sahip olduğu anlaşılr. Özellikle Cebel-i ‘Âmil’den gelen göçmen âlimlerin de etkisiyle hem Şiîliğin teşvik edilmesi hem de mânevî unsurlar medrese açılmasında önemli bir rol oynadı. Şâh Tahmasb’ın son dönemlerinden itibaren İsnâaşeriyye doğrultusunda önemli kaynakların tercümesiyle başlayan bilimsel faaliyetler ve camilerde yine bu konularda meclislerin düzenlenmesi, Şâh I. Abbâs devri itibarıyla resmîleşerek devletin ileri dönemdeki politikalarını etkiledi.

Siyasî idealler, dinî hedefler ve toplumsal değerler eğitim hedeflerinin belirlenmesinde önemli etkenlerdi. Bu dönemin yapısı itibarıyla camiler, birer medrese görevi üstlenerek hem ibadethâne hem de eğitim kurumu hâlini aldı (Agazade, 1382, ss. 17-18). Şâh I. Abbâs döneminde bahsi geçen şekilde inşa edilen ilk yapı, Şeyh Lutfullah adına inşa ettirilen ve Meydân-ı Nakş-ı Cihân’da bulunan Şeyh Lutfullah Camii oldu (Borjian, 2010, s. 58). Hem bir okul hem de bir cami özelliğine sahip olan bu mekân, İsfahân’da önemli bir kurum hâline geldi (Bakhshî&Rızâyî, 1393, s. 200). Şâh I. Abbâs devrinde inşa edilen bu ve buna benzer yapılar ilerleyen dönemlerde geliştirildi ve bunların devamlılığı sağlandı. Şâh I. Abbâs ile başlayan bu süreç, Şâh II. Abbâs yönetiminde ise zirve noktasına ulaşarak günümüz okullarına yakın okullar inşa edildi (Bakhshî&Rızâyî, 1393, s. 201).

Şâh I. Abbâs devrinde İsnâaşeriyye Şiîliğinin baskın olmaya başlamasıyla siyasî ve toplumsal değişimlerin ilk gerçekleştirileceği (Dağlar, 2020, s. 1007) ve temelde topluma kabul ettirileceği yer olarak eğitim kurumları belirlendi ve kurumlar bu görüşe uygun şekilde geliştirildi. Topluma İsnâaşeriyye Şîa’sını yaymak ve bu mezhebin değerlerini öğretmek amacıyla düzenlenen eğitim faaliyetleri, yönetim tarafından desteklendi. Bu anlayışla İsfahân şehri başta olmak üzere İran’ın farklı şehirlerinde okullar inşa edildi. Şâh I. Abbâs devrinden sonra Safevî ülkesini ziyaret eden Chardin’e göre “(...) *İsfahân şehri devletin başkenti olmanın yanında aynı zamanda İran’ın bilim merkezi olarak kabul edilmekteydi*” (Chardin, 1993, c.1, s. 70). Bu ifade, Şâh I. Abbâs tarafından temelleri atılan İsfahân’ın kültürel ve bilimsel birikiminin ilerleyen dönemlerde de ülkeye gelen seyyahların ilgisini çektiğini göstermekteydi. 1587 ve 1629 yılları arasında Meşhed’de yedi ve Şîraz’da sekiz medresenin inşa edildiği bilinmekteydi (Bakhshî&Rızâyî, 1393, s. 201). Adları ve

eğitim müfredatları hakkında elimizde bilgi olmayan bu yapılar günümüzde mevcut değildir. Şâh I. Abbâs devrinde faaliyette olan medreselerin vakıf mektuplarında yer alan müfredatları incelendiğinde bu yapıların bilimsel faaliyetlere olduğu kadar Şîliğe de hizmet ettiği söylenebilir (Zamirî, 2005, s. 107). Bu da yukarıda cami ve medreselerin yeni sistemdeki konumuna dair görüşleri destekler niteliktedir. Ayrıca Şâh I. Abbâs'ın toplumsal şekillendirmeyi bu yapılar üzerinden inşa ettiğini görmek de önem arz etmektedir.

İlgili dönemde yapılan eğitim müesseselerinin giderleri ise bu yapıların bağlandığı Şîî vakıflar tarafından karşılanmaktaydı (Bilgili, 2004a, s. 115). Bunların en önemlileri ise imâmların türbelerinin yer aldığı vakıflar teşkil etmekteydi (Güneş, 2021, s. 104). Sözü geçen bu vakıflar, medreselerin ihtiyaçlarını asgari düzeyde sağlasa da sürdürülebilirlikleri açısından önemli bir görevi üstlenmekteydi. Medreselerin bağlı bulunduğu vakfın hükümlerine uyması yasal ve ahlakî olarak gerekli görüldü. Bu vakfiyeler, eğitim ve öğretimin yapıldığı müesseselerin materyal ve müfredatlarının izlenmesini günümüz için de kolaylaştırmaktadır (Zamirî, 2005, s. 110). Vakıf mektuplarında sözü edildiği üzere medreseler, aklî bilimlerin öğretilmesinden önce İsnâaşeriyye mezhebinin tanıtımında önemli bir konuma sahipti (Üzüm, 2001, s. 150). Bu doğrultuda, medrese müfredatlarının temel noktaları ve eğitim süreci aşağıda açıklanmaya çalışılmıştır. Bu eğitim ve öğretimin yapıldığı kurumların amaçları ve müfredatları göz önüne alındığında genel olarak iki aşamalı bir eğitimin varlığından söz edilebilir.

Birinci aşamada, Safevî ülkesindeki her bir bireye verilen eğitim olanakları olarak ifade edilebilir. Bireylerin yaşam, ticaret ve etkileşimi için toplumun ve zamanın gerektirdiği minimum okuryazarlık düzeyinin öğretilmesi amacı taşımıştı. Bireylere İsnâaşeriyye Şîî inancının konuları ve içeriği öğretilmişti (Karaman, 1993, s. 6). İkinci aşamada ise öğrencinin alanında uzmanlaşması için İsnâaşeriyye mezhebi öğretileri yanında aklî bilimler de öğretilmeye başlandı. Böylelikle Şîî âlimler, naklî bilimler kadar aklî bilimlere de odaklandı (Bakhshî, 1392, s. 95). Bu aşamada öğrenci, araştırmacı statüsünde sayılıp *Kur'ân-ı Kerîm* âyetlerine ve hadislerine dayanarak onları yorumlama yetisine sahip olduğu kabul edildi (Aliyarlı, 1996, s. 434). Ayrıca ilgi duyduğu alanda kendine güveni tam olan ve âlimliği onaylanmış bir öğrenci statüsündeydi. Öğrencinin akademik durumuna ve kendisine danışman olan âlimin bilgisine göre Muharrem ve Safer aylarında namaz kılarak âlimliğe başlamaktaydı

(Zamirî, 2005, ss. 108-117). Şâh I. Abbâs devrinde kurulan bu sistemin benzeri İran İslâm Cumhuriyeti'nin eğitim sisteminde hâlen devam etmektedir.

Vakıf mektuplarında eğitim ve öğretim aşamaları görülebileceği gibi öğrencilerin nasıl bir ortamda eğitim aldıkları da öğrenilebilmektedir (Bakhshî&Rızâyî, 1393, s. 205). Medreselerdeki eğitim ve öğretim sisteminde öğrenciler, en iyi şekilde yetişmeleri için Şâh I. Abbâs devri ile başlayan yeni bir eğitim sistemine dâhil edilmekte ve kendilerine bir oda verilmekteydi (Câferiyan, 2010, s. 920). Bu bilgilerden hareketle öğrencilerin rahatı için dinlenme yerleri de oluşturan hem cami hem de medrese statüsündeki bu yapılarda sınıfların ve öğrencilerin kaldıkları odaların belli bir simetride yapıldığı anlaşılmaktadır. Öğrencilerin eğitim aldıkları sınıfların kaynaklarda “*hücre*” adıyla geçtiği bilinmektedir (Kaempfer, 1360, s. 143). Seyyahların da dikkatini çeken bu sınıfların aynı boyutta olmaları eğitim alan öğrencilerin ve âlimlerin hiyerarşi olmaksızın bir yapıda olduğunu da göstermekteydi. Buna ek olarak yine bu dönemden itibaren kendilerine maddi destek de verildiği bilinmektedir (Ahmedî, 1390, s. 64). Öğrencilerin çoğu cumartesi sabahından çarşamba akşamına kadar okulda bulunup derslere ve meclislere katılmaktaydı. Perşembe ve cuma günleri ise ders olmadığından şehir dışından gelenler evlerine gitmekteydi (Mahdavî, 2007, ss. 149-150). Bu iki gün boyunca âlimler ders dışı bilimsel konuları meclislerde tartışmakta ve yorumlamaktaydı (Mahdavî, 2007, s. 150). Ayrıca medrese öğrencileri arasında evli olanlar da vardı. Bu öğrencilere haftada iki gün izin verilmekteydi. Fakat bu günler dışında medresede kalmaları zorunluydu. Bunun tek istisnası; öğrencilerin Meşhed, Mekke, Medine ve Kerbelâ'ya gitmeleri koşuluyla izin hakkı sağlanmaktaydı (Ahmedî, 1390, s. 70). Şâh I. Abbâs devrinde kurulan bu eğitim sisteminin işleyişi temel olarak devletin sonuna kadar sürmüştü.

Safevî şâhlarının bu okulların üzerinde ilgisi ile birlikte önemli miktarlarda bağışları da olduğu görülmektedir (Zarrin Baft Shahr, 1998, s. 255). Bu bağışlar, medreselerin sürdürülebilirliğini garanti altına aldığı gibi bir gelenek hâline dönüşerek Şâh I. Abbâs sonrasında özellikle Şâh II. Abbâs tarafından da devam ettirilmişti (Hayati&Rahmatnia, 2017, s. 73). Safevî Devleti'ndeki eğitim sistemine dair bilgiler, ülkeye gelen seyyahların yazılarına da konu olmuştu. Chardin öğretmenin çocukların ortasında oturduğunu ve birlikte yüksek sesle aklî ve naklî konuları tekrar ettiğini belirtmişti. Olerious de bu durumu “(...) *Kur'ân-ı Kerîm'i yüksek sesle okuyorlardı.*”

(Olearius, 2007, ss. 613-614) ifadesi ile dile getirmiştir. Chardin ise bu görüşleri destekler şekilde:

“(...) içlerinden birisi Kur’ân-ı Kerîm'den bir âyet okurdu, diğeri ise Farsça bir şiir okurdu. (...) ve her biri çok yüksek sesle konuştuğu için öğretmen de çok yüksek sesle düzeltmeliydi. Tüm bunlara rağmen soruları cevaplarken oldukça sakindi. Öğrencilerin eğitimleri boyunca hatalarını söyleyerek onları düzeltti. Bu şekilde planlı olarak eğitim faaliyetleri sürmekteydi.” (Chardin, 1993, c.5, s. 225)

diyerek dönemin eğitim ve bilim faaliyetlerinin nasıl yapıldığını özetlemiştir. Böylelikle bu görüşler doğrultusunda öğrencilerin dil hâkimiyetleri, çeşitli dillerde eserler ürettikleri ve dönemin âlimlerinin öğrenciler ile birebir ilgilendiği söylenebilir.

Chardin'e göre, Safevî ülkesinde okul eğitiminin maliyeti çok düşüktü ve toplumun tüm sınıfları bunu karşılayabilirdi (Chardin, 1993, c.5, s. 226). Ailelerinin yoksulluğu nedeniyle yeteneklerini geliştiremeyen öğrencileri desteklemek için vakıf gelirlerinin dağıtımı her yıl Şâh veya medreselerin başında olan Sadr tarafından yapılırdı. Bu uygulama Şâh İsmâil döneminde başlamış ve Şâh I. Abbâs devrinde devam etmişti (Kallek, 2002, s. 280). Bunun için yılda Şâh I. Abbâs tarafından 1400 tümen toplandığı belirtilmişti. Bu miktar Zamirî'ye göre Safevî eğitim kurumlarındaki tüm öğrencilere dağıtıldığında bile yetecek bir miktardı (Zamirî, 2005, s. 42). Bu bilgilerden anlaşıldığı üzere Şâh I. Abbâs'ın toplumsal değişimi gerçekleştirmek amacıyla başlattığı eğitim ve öğretim faaliyetleri eğitimin toplumun her kesimine ulaşmasını ve bununla beraber bilimsel faaliyetlerin artmasını beraberinde getirdi.

Eğitim ve bilim faaliyetlerinin yürütülebilmesi için vakıf gelirleri önemli bir kaynak olmuştu. Şâh I. Abbâs'ın mimarisini tasarladığı İsfahân şehrinde kaynaklarda geçen 100 kadar Şîî vakıf bulunmaktaydı. Bu vakıflara ek olarak Şâh I. Abbâs, Tebriz ve Gence'de kendi adına taşıyan birer cami ve külliye, ayrıca 1612 yılında cami ve medreselerin giderlerini karşılamak için de vakıflar kuruldu (Gubaydulin, 1938, s. 142). Bu vakıfların bir misyonu da müderrislerin maaşlarını ödemektir. Ek olarak mahkeme gelirlerinin önemli bir kısmı da medreselere gitmekteydi. Safevîlerdeki medreselere verilen bu mali destekler, bilimsel ortamın gelişmesi için önem arz etmekteydi. Ayrıca Şâh I. Abbâs, hayatı boyunca cami, okul ve birçok umumi mekânın açılmasını destekleyen bir iktidar sergileyerek dönemin medreselerinin geliştirilmesinde büyük desteği olmuştu. Destek verdiği ve yaptırdığı pek çok medrese yapısının bir kısmı günümüze ulaşmakla beraber çoğu, zaman içinde tahrip

olmuştur (Münşî-yi Türkmen, 2019, c.2, s. 761). Bahsedilen medreselerin çoğunun müfredatları konusunda bilgi bulunmamaktadır. Şâh I. Abbâs devrinde şekillendirilen eğitim sisteminin çevresinde gelişen bilimsel düşünce ortamı, İran coğrafyasında önemli bir Şîî çemberi oluşturmuş ve günümüz İran İslâm Cumhuriyeti'ne kadar devam edecek eğitim ve öğretim faaliyetlerinin şekillenmesinin ilk adımını başlatmıştır.

2.1. Kullanılan Unvanlar

Safevî Devleti'nin kuruluşundan itibaren özellikle naklî ilimler ile ilgilenen âlimlerin devlet içinde önemli bir yeri olmuştur (Câferiyân, 2000, s. 732). Safevîlerin din âlimlerinin idarî ve eğitim olarak iki ayrı alanda farklı unvan aldıkları görülmektedir. İdari alanda “*şeyhülislâm*” ve “*sadr*” unvanlarını (Savory, 1380, ss. 79-112), eğitim alanında ise “*müderres*” ve “*reîsülulemâ*” unvanlarını kullandıkları bilinirdi. Bahsi geçen bu dönemde din âlimleri büyük bir topluluk oluşturdu ve saray tarafından ödenen maaşlar başta olmak üzere (Münşî-yî Türkmen, 1382, c.1, s. 144) vakıflardan ve halktan elde edilen bağışlar ile geçimlerini sağlamışlardı. Bu âlimler; fıkıh, teoloji, felsefe, astronomi, tıp, tarih ve edebiyat alanlarında eğitim vermekteydi (Câferiyân, 2000, s. 193). Bu önemli unvanlara sahip olan âlimler, Safevî Devleti'nde eğitim, öğretim, din ve millî birliğin temelini oluşturdu. Böylelikle Şâh tarafından yeni düzenlenen devlet sisteminin siyasî ve dinî stratejisini konu edilen unvana sahip âlimler, eğitim ve öğretim kademelerinde şekillendirdi.

2.1.1. Sadr

Safevî Devleti'nin kuruluşunda şâhların yanında yer alan en önemli makamlardan birisi olan sadr, dinî ve mezhebî işlerden sorumluydu. Kızılbaşlar ile bürokrasi arasında kurulmak istenen denge sadrın yetkisine verildi (Floor, 2005, IRANICA). İlk bu makama gelen âlim, Şâh İsmâîl'e çocukluğunda dinî eğitim veren Şemseddin Lâhicî oldu (Allouche, 2001, s. 69). İlerleyen yıllarda da atamaları devam ederek medrese teşkilâtının başında yer aldı. Seyitler ve din adamlarına saygıda kusur etmemek, vakıflara nezaret etmek, örfî ve şer'î kurallara göre vâcip olan harcamaları kontrol etmek sadrın görevleri arasındaydı (Ahmedî, 1390, s. 66). Ek olarak “*bekâu'l-hayr*” yani türbelerin de görevlileri Sadr'ın kontrolü altındaydı (Dağlar, 2019, s. 144).

Arap ulemâdan da seçilen Sadr (Gol, 2002, s. 432), medreselerin idarî ve malî işlerini yürüten mollabaşayı atama yetkisine de sahipti. Tahmasb döneminde ulemâ eksikliğinin hissedildiğinden ötürü sadr makamını güçlendirerek ulemâyâ olan ihtiyacı kapatmaya çalışmıştı (Dağlar, 2019, s. 147). Yine bu dönemde kontrolü kolaylaştırma ve gücü bölmek adına Timurlular'da da uygulanan ikili sisteme geçildi (Floor, 2005, IRANICA). Ayrılan bölgeler; Irak, Fars ve Huzistan ile Şirvan, Horasan ve Azerbaycan olmuştur (Dağlar, 2019, s. 147). İlerleyen yıllarda da aynı sistem ile idare edilen sadr makamı Şâh I. Abbas sonrasında ise toprakların durumuna göre bölgelerin idaresi değişerek “*Sadr-ı Amme*” olarak Azerbaycan, Fars, Irak ve Horasan; bu bölgeler dışında ise “*Sadr-ı Hassa*” olarak belirlendi. Bu makamın görevlerine ek olarak camilerin, medreselerin ve türbelerin gelirlerinden de sorumlu tutularak (Minorsky, 1980, s. 42) Şiîleştirme programının hız kazanmasında etkili oldu. Sadr makamının üzerinde bulunan tek kişi olan Şâh I. Abbâs'ın devamında yönetimde olan Şâh II. Abbâs bu görevi genel manası ile gerçekleştirerek vakıflara nezaret etti (Taşkın, 2021, s. 129).

2.1.2. Müderris ve Mollabaşı

“*Müderris*” unvanına bakıldığında yukarıda da değinildiği üzere eğitim – öğretim faaliyetlerini yürüterek medresede dersler veren kişiydi. Ayrıca aslî görevi öğrencileriyle ilgilenmek ve onları ilme teşvik etmektir (İpşirli, 2020, s. 468). En yüksek rütbeli ilim insanı için Selçuklular döneminde⁴⁹ kullanılmaya başlanarak resmî mahiyet kazanan bir unvandı (Akyüz, 1989, s. 42). Müderrislerin görevlerini genellikle ömür boyu sürdürdükleri görülürdü (Bozkurt, 2006, s. 467). Medresede görev yapan müderrisler ise aklî ve naklî ilimlerin topluma öğretilmesi ve yayılması önemli görevlerinden olmuştu. Devletin kurumsallaşması ve eğitim sisteminin ilerleyebilmesi için müderrisler Şiîleştirme siyasetinde önemli yetkiler almışlardı. İran'ın çeşitli yerlerinde kurulan medreselerde öğrencilerin yetiştirilmesini sağlayarak Şiîliğin nesiller boyu aktarılmasını da sağlamışlardı. Bu siyasetin halka yayılacağı medreselerde önemli bir görev edinen müderrisler arasından seçilen “*mollabaşı*” ise kurumun tüm sorumluluğunu yüklenmekteydi (Bozkurt, 2003, s. 325). Mollabaşları dinî ve ilmî eğitim süreçlerini tamamlamış zâtlardan atandı ve diğer mollalara

⁴⁹ Selçuklular dönemi eğitim-öğretim faaliyetleri hakkında detaylı bilgi için bkz. Güven, İ. (2019). Büyük Selçuklu Devleti'nde eğitim ve öğretime genel bir bakış. *Ankara University Journal of Faculty of Educational Sciences (JFES)*. 25(2), 833-848.

başkanlık etti (Algar, 2020, s. 238). İlk mollabaşı olarak Şâh I. Abbâs döneminde Mîr Dâmât Muhammed Bâkır atandı (Gol, 2002, ss. 408-409). Safevî Şâh'ının önde gelen danışmanlarından, meclislerde tahta yakın oturan, Şâh'ın dinî sorularını cevaplandıran ve Şâh'ın seferlerine eşlik eden kişi olarak tanıtılmaktaydı (Gol, 2002, s. 410). Sadr tarafından atanan mollabaşının emrinde ise üç müderris, bir kitabdâr, bir nâib, bir mütevellî, bir müezzin ve iki hizmetlî bulunurdu (Câferiyân, 2010, s. 744). “*Reîsülulemâ*”, Osmanlı ilmiye teşkilâtında da ulemânın meslekteki kıdemini gösteren bir unvan olarak kullanılmaktaydı (Aruçi, 2007, s. 549). Fakat Safevîlerin medresedeki en âlim müderrisler için kullanılan bir unvan olduğu görülmektedir. “*Âlimlerin âlimi*” anlamını taşımaktaydı (Mahdavî, 2007, s. 115). Ancak ilerleyen dönemlerde “*şeyhülislâm*” makamının devreye sokulmasıyla nüfus ve gücünde azalma olmuştu.

2.1.3. Şeyhülislâm

Büyük Selçuklu Devleti zamanından itibaren kullanılan “*şeyhülislâm*” makamı, Safevî tarihinde ise ilk kez Şâh Tahmasb döneminde görülerek ilerleyen dönemlerde de devam etti. Şâh Tahmasb (Newman, 2014, s. 68), Cebel-i ‘Âmillerden olan el-Kerekî’ye “*şeyhülislâm*” lakabını vererek (Tünekabünî, 1986, s. 347) bütün şer’î ve örfî hukukla birlikte, kadıların tayini ve atanması hakkında onu yetkilendirdiğinden sadrın makamı, şeyhülislâm karşısında gölgede bırakıldı (Câferiyân, 2010, ss. 194-196). Böylelikle Şiîliğin yayıcısı ve halkın dinî işlerini yürüten kişi konumuna ulaşmıştı. Bu unvana Tahmasb tarafından Cebel-i ‘Âmil âlimlerinden olan Bahâeddin Âmilî de getirilerek Horasan nikabeti görevine de getirilmişti (Dağlar, 2017, s. 87). Böylelikle bu âlimler dünyavî ve uhrevî işlerin düzenlenmesinde görevli olup topluma yol gösteren kişi konumunda bulunmuşlardı. Görevleri sebebiyle İsnâaşeriyye öğretilerinin topluma yayılmasını hızlandırarak Şiîleştirme programında ön safhalarda yer almışlardı.

2.1.4. Mütevellî

“*Mütevellî*” kelimesi terim olarak vakıf şartları, şer’î hükümler ve mer’î mevzuat çerçevesinde vakfın işlerini idare etmek üzere görevlendirilen kimseyi ifade etmektedir (Öztürk, 2006, s. 217). İslâm hukuku kaynaklarında genel olarak mütevellî, vakıf malını koruyan ve vakfın iş ve işlemlerini bizzat yürütmesini

sağlayan kişi konumunda olmuştu. Bu makam sadece Safevîlerde değil İslâm hukunun geçerli olduğu tüm devletlerde görünmekteydi. Örneğin, Osmanlı döneminde mütevellî makamı önemli bir sosyal statü kabul edilmişti (Öztürk, 2006, s. 220). Safevîler de ise “*sadr*” makamının vakıflar üzerinde mütevellîyi denetleme yetkisi bulunmaktaydı. Bu makam, mütevellîden tüm giderleri ve gelirleri üzerine mizan isteyebilmekteydi. Fakat Şâh I. Abbâs dönemi itibarıyla Meydân-ı Nakş-ı Cihân’da yapılan Mescid-i Şâh Cami’nin vakıfnâmesi ile birlikte sadr makamının bu vakfın işlerine müdahalesi engellendi ve görevlilerin mütevellîden hesap soramayacağı kayda geçirildi (Taşkın, 2021, s. 128). Böylelikle vakfın denetim ve yönetiminden sadece mütevellî sorumlu oldu (Nefîse, 1390, s. 28). Mütevellî makamının gücü böylelikle artırılmış oldu. Fakat sadr makamı, vakıf işlerini yürütecek vekillerin atamasını bu dönemde de yapmaya devam etmişti. Genelde âlimlerin üstlendiği bu makama, Şeyh Lütfullah (Moazzen, 2011, s. 124) ve Molla Sadrâ (Rizvi, 2005a, IRANICA) gibi âlimler, medreselerin vakıflarında mütevellî olarak da çalıştıkları görülmekteydi. Seyyahlar da:

“(...) inşa edilen her medresenin gayrimenkulü ona adanır. Medreselerin müdürleri genellikle emanetçi ve gelir yöneticisidir. İranlılar onlara mütevellî demişti.”

ifadeleriyle (Tavernier, 1336, s. 590) mütevellînin vakıf üzerindeki etkisine ve gücüne bir kez daha değinmişti.

2.2. Medreseler

Eğitim sistemi, ülkenin hedeflerini ileri taşımak ve daha geniş bir toplumu eğitmek için önemliydi. Bu bakımdan Safevî Devleti’nde özellikle Şâh I. Abbâs yönetiminde hedeflenen amaçların gerçekleştirilebilmesi için eğitim müesseseleri kuruldu. Bu müesseseler, İsnâaşeriyye öğretilerinin ve aklî bilimlerin merkezi konumunda bulundu (Sohrabiabad, 2018, s. 176-177). Şâh I. Abbâs devrinde kurumsallaşan bu yapı, hem kendi döneminde hem de kendinden sonra gelecek olan şâhların egemenlik döneminde temel noktayı oluşturarak eğitime maddi destek sağlanması hususuna büyük önem verildi.

Safevî tarihinin bu devri incelendiğinde, Şâh I. Abbâs’ın Şiîliği yaygınlaştırmaya çalıştığı kadar dinî ve aklî bilimlerin öğretilmesi için uygun okullar oluşturmaya çalıştığı görülmekteydi. Bu özel ilgi, bilimin ve bilginin büyümesine ve

genişlemesine sağladı (Keshavarz&vd, 1397, ss. 281-282). Bu husus doğrultusunda İsfahân, Şîraz ve Meşhed’de önemli medreseler açılarak özellikle ülkenin merkezi olan İsfahân, dönemin prestijli bilim merkezlerinden birisi konumuna ulaştı (Özgüdenli, 2000, s. 504). Şîraz da bu dönemde İsfahân kadar özel bir öneme sahip hâle gelerek bu iki şehir bilimsel faaliyetler açısından önemli özel bir konumda yer aldı. Âlimler buraya aklî ve naklî ilimleri öğrenmek için geldiler (Özgüdenli, 2010, s. 184). Bu nedenlerle, bilimlerin kökleri İran coğrafyasında aranabilmektedir.

Şâh I. Abbâs tarafından inşa edilen medreseler, Safevî yönetimi tarafından desteklendi (Bakhshî&Rızâyî, 1393, s. 212). Bu sayede niceliksel ve niteliksel olarak genişledi. Böylelikle bu dönemde oluşan kültür, ilerleyen dönemlerde artarak devam etti. Safevî ülkesini Şâh II. Abbâs yönetimi sırasında ülkeyi ziyaret eden Kaempfer “(...) İsfahân'da 57 medrese vardı, bunların çoğu hayır kurumunun veya devlete ait olan binalarda olmaktaydı.” (Kaempfer, 1360, s. 139) ifadelerini kullanmıştı. İsfahân, Tebriz, Şîraz gibi şehirlerde yer alan medreseler, hem güçlü bir Şîî öğretim geleneği yaratmış hem de güçlü Şîî ulemânın yetişmesini sağladı (Öçal, 2018, s. 35). Buradan da anlaşılabacağı üzere Şâh I. Abbâs devrinde başlatılan ve desteklenen bilimsel faaliyetler ondan sonra da sürerek yayılmaya devam etmişti (Azhand, 2001, s. 481).

Ülkeyi ziyaret eden Olearius ise İran şehirlerinde bulunan medreselerin yaygınlığına ilişkin gözlemlerini sıralarken kullandığı “(...) hangi tabakaya mensup olursa olsun herkes okuma yazma biliyordu. Her şehirde çok sayıda medrese bulunmaktaydı” (Olearius, 2007, s. 301) ifadeleri Safevî Devleti’nde eğitime ne kadar önem verildiğini ve bilimsel gelişmeler için önemli adımlar atıldığını göstermektedir. Chardin ise bu konu üzerine;

“(...) şehrin her bölgesinde çok sayıda medrese bulunmaktaydı. İnsanlar eğitime büyük bir istek gösterirler ve bu medreselerde çok sayıda öğrenci bulunurdu. Özellikle İsfahân ve Şîraz’da tefsîr, hadis, teoloji, fıkıh, tasavvuf, geometri, astronomi, mantık ve matematik gibi çeşitli disiplinler oluşmuşturdu. Farklı bilim ve teknolojilere dikkat çekmekteydi.” (Chardin, 1993, c.5, s. 223)

gözlemlerini aktarmıştı. Seyyahların görüşleriyle de desteklendiği üzere Şâh I. Abbâs’ın ülkede amaçladığı hedeflerin gerçekleştirilmesi için açtığı medreseler, bilimsel faaliyetlerin görüldüğü bir dönemi beraberinde getirmişti.

Aşağıda dönemin önemli medreselerinden olan Medrese-i Han, Medrese-i Şeyh Lutfullah, Medrese-i Molla Abdullah, Medrese-i İsfandiyar Bey ve Medrese-i Genç Ali Han ve Medrese-i Tâc üzerine değerlendirmelerde bulunulacaktır.

2.2.1. Medrese-i Han

Medrese-i Han (*Han Medresesi*); Şîraz'da İshak Mahallesi'nde yer alan, günümüze kadar varlığını sürdürmüş, Şâh I. Abbâs devrinde açılmış, önemli medrese binalarından birisi konumundadır. Şâh I. Abbâs, Şîraz valisi olarak Allahverdi Han'ı (Gündüz, 2008, s. 545) bu medresenin yapımında görevlendirmiş ancak inşaat, onun oğlu İmâm Kulı Han tarafından tamamlanmıştı. Medresenin güney-doğu köşesinde bulunan, Safevî devrine ait kiremit üzerinde inşanın başlangıç tarihi h. 1024 olarak yazılmıştı. Bu kitabede, Allahverdi Han'ın emriyle inşaatın başladığı ve oğlu İmâm Kulı Han'ın emriyle 1036 (9 Haziran 1627) Ramazan ayının 25. gününde tamamlandığı belirtilmektedir (Anisi, 2014, s. 260). İskender Bey Münşî-yi Türkmen'in ilîm sahibi ve bilimle ilgilenen çok önemli bir zât olarak (Münşî-yi Türkmen, 2019, c.2/2, s. 657) tanımladığı Allahverdi Han hakkında Tavernier da aşağıdaki görüşlerde bulunmuştu:

“(...) İmâm Kulı Han aktifti. Herkes onu severdi ve ona saygı duyuyordu. Dönemin askerleri onun emri altındaydı. Fars (Şîraz) bölgesine geldikten sonra Şîraz'ı canlandırmaya çalıştı ve orada Şâh I. Abbâs'ın emriyle büyük bir medrese yaptı...” (Tavernier, 1336, s. 579).

Allahverdi Han, bu medreseyi yaptırmak için kendi mülkünü dahi vakfetmişti. Kaynaklar yapımına yaşamını adadığını bildirmekteydi. Bu medreseyi Allahverdi Han, erkek çocuklarına ve torunlarına emanet etmişti (Azhand, 2001, s. 440). Bu bilgilerden hareketle Şâh I. Abbâs'ın bu medresenin yapımı için kendisini görevlendirmesi şaşırtıcı değildi.

İran mimarisinde iç cephe kadar dış cephe de önemli olduğundan medresenin dışı oldukça görkemliydi. Medresede kendinden önceki dört eyvanlı bir Selçuklu medrese modelinin⁵⁰ de işlenmesi dikkate değerdir. Şîraz halkı tarafından İsfahân'daki medreselerden daha görkemli olduğu dile getirilen (Arberry, 1960, s. 58) bu medresenin özelliklerine bakıldığında; 7686 x 5003 metrekare arsa alanı üzerinde bulunduğu, avlu uzunluğunun 51 metre, genişliğinin ise 45 metre olduğu belirtilmekteydi. (Nejad& Sadeghî, 2016, s. 1125). Medresenin ortasında sekizgen bir havuz ve dört yanında bahçe mevcuttur. Medresenin alt katında bekârların, üst katında ise evli olanların odaları yer almaktaydı. Genel özellikleri arasında alt kat düzeninin

⁵⁰ Selçuklu mimarisi hakkında detaylı bilgi için bkz. Orman, İ. (2003). Medrese. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 28, 338-340.

bir yansıması olan üst kat bulunmaktaydı (Azhand, 2001, ss. 440-441). Medresenin içine, öğrencilerin eğlenmesi için bahçeler de yapılarak bir külliye ortamı oluşturulmuştu. Bu külliye, medresenin doğu tarafında muhtemelen bir kervansaray (55 x 53 metre) ve ona bağlı bir mescid ile iki katlı bir köşkün bulunduğu bir meydan (100 x 50 metre) ve bu meydana paralel iki karşılıklı çarşıdan oluşmaktaydı (Azhand, 2001, ss. 339-340).

Medrese-i Han'ın vakıf mektubu, çeşitli yerleri solmuş ve okunaksız olmasına rağmen, önemli bilgileri günümüze taşımaktadır. Medresenin vakıfnâmesine göre:

“(...) söz konusu medresenin odalarından ikisi müderrise, üçü hizmetçilere ayrılmıştı. (...) Günün büyük bir kısmını eğitimleri için medresede çalışarak geçiren öğrenciler, geceleri medresede kalmakta özgürlerdi ancak öğreniminden başka görevi olmayan bekâr öğrenciler medresede yaşamak zorundaydı” (Anisi, 2014, s. 260).

Medresede bulunan beş hücrenin bir tanesi Molla Sadrâ'ya, ikincisi diğer hocalara, üçüncü ise görevlilere ayrılmıştı. Âlimlerin hücrelerine bahçeden giriş mümkün olup bu odalar her zaman ulaşılabilir bir sistemde inşa edilmişti. Seyyahların bu medrese hakkındaki notları da medresenin değerinin anlaşılması için önem arz etmektedir. Şîraz'ı 1677 yılında ziyaret eden Chardin medrese hakkında:

“(...) Safevî devrinin en önemli medreselerden birisidir. Medrese, Şâh I. Abbâs devrinde büyük bir avlunun etrafına iki katlı olarak inşa edilmiştir. Öğrencilerin odaları (hücreleri) avlunun etrafındadır. Burada 40 öğrencinin eğitim aldığını gördüm.” (Chardin, 1993, c.5, s. 180).

ifadeleriyle, vakıf mektubunda yazan bilgileri doğrular niteliktedir. Bu medrese üzerine günümüzde yapılan araştırmalar, burasının inşasında dinî öğelerin kullanıldığını göstermiştir. Örneğin; Mekke şehrinde Mescid-i Harâm'ın ortasında bulunan Kâbe, dıştan dışa 10,70 m. × 12 m. ölçüsünde ve 15 metre yüksekliğinde olan duvarlara sahipti (Ünal, 2001, s. 23). Medrese-i Han da yaklaşık bu özelliklerde 10 x 12 ölçüsünde ve 16 metre yüksekliğinde inşa edilmişti ve Kâbe'ninkine benzer bir girişe sahip olduğu görülmekteydi. İlk kez bu medresenin âlimler için bu dünyadaki cennetin mânevî zevklerini görselleştirdiği söylenmekteydi (Nejad& Sadeghî, 2016, s. 1126). Bu dinî özelliklerinin yanında aklî bilimlerin de merkezi konumunda olmuş; bilimin yayılmasını ve gelişmesini sağlamıştı.

Allahverdi Han tarafından kurulan Medrese-i Han vakfının mektubundaki önemli bilgiler aşağıda sıralanmıştır:

“(...) medresenin bakımı ve idaresi, eğitim gören öğrencilerin maddi destekleri ve müderrislerin maaşının karşılanması olmuştur. (...) bu medrese tamamlandığında, ilîm ve kanaate sahip olanlara miras kalır, kutsanır. Bu medrese, sonsuza dek âlimler ve İsnâaşeriyye mezhebinin tek gerçek öğretisinin takipçilerine miras kalacaktır.” (Anisi, 2014, ss. 260-261).

Bu bilgilerden hareketle Şâh I. Abbâs döneminde açılan diğer eğitim müesseseleri gibi burada da hedeflerin gerçekleştirilebilmesi için eğitim faaliyetlerinin yürütüldüğü söylenebilir. Medrese; kentteki arazileri, dükkânları, tarlaları ve meyve bahçeleri gibi geniş toprakları içermektedir. Son olarak vakıfnâme, öğrencilere verilen destekler hakkında da bilgi vermektedir. Örneğin, *“(...) bir öğrenci, seyahat ediyorsa medreseye dönüşünde veznedara teslim etmek şartıyla 40 güne kadar ona destek verilmelidir.”* (Ahmedî, 1390, s. 70) şeklinde bir ibareye rastlanmıştır. Anlaşıldığı üzere eğitimin 7 yıl olduğu bu medresenin başarılı öğrencilerine aylık 80 dinara ulaşan ek yardımlar da yapılmaktaydı (Ahmedî, 1390, s. 66).

Bu medresede öğrenim görmek için başvuran öğrenci sayısı hakkında kesin bir bilgi yoktur. Tek bilinen öğrencilerin İsnâaşeriyye Şîa öğretilisine inanmalarının gerekli olduğudur. Ancak böyle değerli bir medresede eğitim almak isteyen çok sayıda aday olduğu tahmin edilebilir. Nitekim, dönemin kaynaklarına bakıldığında Medrese-i Han'da yer alan 100 odanın boş olmadığı anlaşılmaktaydı (Anisi, 2014, s. 265).

Şâh I. Abbâs, bu medresenin eğitim faaliyetlerini yapılandırırken aklî ve naklî bilimler hakkında eğitim verilmesini istemişti. Bu sebeple Safevî devrinin büyük âlimi Molla Sadrâ'yı medresenin başına getirmişti (Muin, 1391, s. 35). Dönemin âlimlerinden ve bu medresenin mütevellîsi olan Molla Sadrâ, hayatının son 30 yılını Şîraz valisi Allahverdi Han tarafından inşa edilen bu medresede geçirmişti. Medresede ilm-i nücûm, fizik, kimya, riyâziyat (Gündüz, 2008, 457) ilâhiyat, felsefe ve tıp alanlarında uzmanlaşmış âlimler istihdam edilmişti (Râvendî, 2004, ss. 121-123). Okutulan eserler arasında ise Platon ve Aristoteles'in Latince ve Yunanca metinlerinin İmâm Kulı Han tarafından Arapça çevirilerinin yer aldığı bilinmekteydi (Anisi, 2014, s. 266). Medrese-i Han, Şâh I. Abbâs devrinde o kadar önemli bir eğitim kurumu hâline geldi ki, Thomas Herbert de dâhil olmak üzere bazı Batılı seyyahların dikkatini çekti. Herbert'in bu medrese hakkındaki:

“(...) ve gerçekten de Şîraz’ın içinde felsefe okunan bir medrese var. Bunun yanında astroloji, fizik, kimya ve matematik de burada okutulmaktaydı.”
(Herbert, 1928, s. 71).

Ayrıca *“İsnâaşeriyye ve Şîî eğitim müesseselerinin gelişmesinin bir sonucu ve İslâm sanatının şaheserlerinden birisiydi”* (Herbert, 1928, s. 72) şeklindeki görüşlerinden bu eğitim kurumunun önemi anlaşılmaktadır. 1665 yılında Şîraz’da bulunan Jean de Thévenot da medrese hakkında:

“(...) bu eğitim kurumunda âlimlere daha fazla maaş ödeniyordu, ilâhiyat ve felsefe alanında pek çok âlim burada vardı. Araştırdığımda 500’den fazla öğrencinin bu bilimleri öğrenmek için oraya gittiğini söylediler.”

ifadelerini kullanmıştı (Anisi, 2014, s. 266). Bu medrese, ilerleyen dönemlerde çoğu medresenin inşası için bir örnek teşkil etmişti. Özellikle İsfahân’da 1706 – 1714 yılları arasında inşa edilen Medrese-i Çehârbâğ (Ajend, 1380, s. 94), Medrese-i Han ile birebir özellikler⁵¹ göstermektedir. Bu da Şâh I. Abbâs’ın eğitim ve öğretim ekolünün yanında siyasî ve dinî otoritesinin de devam ettiğinin bir kanıtı olarak görülmektedir.

2.2.2. Medrese-i Şeyh Lutfullah

Cebel-i ‘Âmil âlimlerinden olan Şeyh Lutfullah⁵², zamanın fazıl adamlarından birisiydi (Abisaab, 2004, s. 70). Molla Abdullâh-ı Şüşterî’den dersler alan Lutfullah, din bilimlerini öğretmek ve halkı aydınlatmak için çalışmıştı. Onun din meselelerindeki fikirlerine ve sözlerine güvenilerek itimat edilmişti (Münşî-yi Türkmen, 2019, c.3, s. 118). Bilime önem verdiğinden ötürü Şâh tarafından onun adına (Borjian, 2010, s. 57) 1602 yılında yapımına başlanan ve 1618 yılında tamamlanarak Meydân-ı Nakş-ı Cihân’ın doğu tarafında yer alan Âlî Kapu’nun tam karşısında bir cami⁵³ inşa ettirildi (Beksaç, 2008, s. 457). Aynı zamanda Şâh I. Abbâs tarafından malların vakfedilmesiyle bir de medrese statüsü kazandırarak onu

⁵¹ Medrese-i Han, iki katlı olarak inşa edilmiş olup 120 hücresi bulunmaktadır. Medreseye kervansaray ve pazaryeri vakfedilmiştir (Ajend, 1380, s. 94). Ayrıca medresenin eyvanı güneyde olup Kible yönünü göstermektedir. Medrese girişinin sağ kısmında Şâh Hüseyin’i öven şiirler, sol kısmında ise bilim ve eğitim üzerine süslenen mozaikler bulunmaktadır. Ek olarak medresede yer alan çeşmenin etrafı *“Çârdeh ma’sûm”* adına dualar ile süslenmiştir (Sultanzâde, 1985, ss. 286-292).

⁵² Cuma namazının kılınmasını sadece meşrû değil, aynı zamanda da farz kabul etmesiyle birlikte Şâh I. Abbâs’ın siyasî ve dinî otoritesini güçlendiren önemli adımlar atmıştır (Babaie, 2008, s. 96).

⁵³ Bu cami, sadece hânedan mensuplarının ibadet edebileceği özel bir mescid olarak kullanılmıştır. Âlî Kapu Sarayı’nın karşısında yer almasıyla dünyevî hükümler ve uhrevî meşrûiyet arasında bağ kurduğuna inanılmıştı (Babaie, 2008, s. 90).

mütevellî ve okul işlerinden sorumlu müderris olarak bu medreseye atamıştı (Moazzen, 2011, s. 124).

Timurî⁵⁴ ve Safevî⁵⁵ mimarisi kullanılarak inşa edilen bu medrese (Hillenbrand, 1986, s. 784) içinde ve girişinde günümüze de kalan önemli kitabeler vardı. Bu kitabelerden birisinde “*Eksik bilgi tam cehaletten iyidir.*” (Teymouri, 2007, s. 47) yazmaktadır. Bu ifade dahi bu dönemde bilime önem verildiğinin bir kanıtıdır. Ayrıca, pek çok kitabe bulunan caminin girişinde Şâh I. Abbâs’ın önemini ifade eden kitabeler de bulunurdu. Bunlardan birinde “*yüce sultanın kutsal cami*” diğeri ise “*Çârdeh ma’sûm’un*⁵⁶ (On Dört Masum) inancını yayan sultan” ifadeleri yer almaktadır (Teymouri, 2007, s. 48). Bu kitabelerden anlaşılacağı üzere inşa edilen camiler ve desteklenen medreseler devletin siyasî düşüncesini yaymada önemli rol oynamıştı.

Medrese-i Şeyh Lutfullah (Şeyh Lutfullah Medresesi) da Tus’ta yaşayan âlimlerden olan ve Şeyh Bahâeddin Âmilî’nin de müridlerinden sayılan Hüseyin Hansarî de eğitim görerek ders verdiği bu yapı (Bakhshî&Rızâyî, 1393, s. 210) ilerleyen dönemlerde medrese statüsünden çıkarılarak cami olarak günümüze kadar gelmiştir.

2.2.3. Medrese-i Molla Abdullah

Medrese-i Molla Abdullah (Molla Abdullah Medresesi), Şâh I. Abbâs devrinde yaptırılan Safevî döneminin önemli eğitim kurumlarından birisidir. Medrese-i Molla Abdullah, İsfahân’daki Meydân-ı Nakş-ı Cihân’ın girişi ile İsfahân’da bulunan Kapalıçarşı’nın başında yer almaktadır (Riahi, 2000, s. 145). Dönemin bilimsel ve dinî yapılarından biri olan Medrese-i Molla Abdullah; Şâh I. Abbâs tarafından bu dönemin mimari üslûbu olan cami – medrese mimarisiyle inşa ettirilerek. Bu Şâh I. Abbâs’ın emriyle ve önde gelen âlimlerden olan Molla Abdullah-ı Şüşterî’nin mütevellîsi altında kuruldu. Öğrenciler, onun tarafından aklî ve dinî bilimler doğrultusunda

⁵⁴ Timurlular mimarisi hakkında detaylı bilgi için bkz. Orman, İ. (2003). Medrese. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 28, 338-340.

⁵⁵ Safevî mimarisi hakkında detaylı bilgi için bkz. Bektaş, E. (2008). Safevîler. *TVD İslâm Ansiklopedisi*, 35, 457-459.

⁵⁶ “Çârdeh ma’sûm”, İsnâaşeriyye Şiîleri’nin hatalarından ve günahlarından münezzehe olduğuna inandıkları 14 kişiyi ifade eden bir tabirdir. Hz. Peygamber, Hz. Fâtıma ve 12 imâmı (Hasan b. Ali, Hüseyin b. Ali, Ali Zeynelâbidîn, Muhammed el-Bâkır, Ca’fer es-Sâdık, Mûsâ el-Kâzım, Ali er-Rızâ, Muhammed et-Takî, Ali en-Nakî, Hasan el-Askerî ve hâlen gaybette olduğuna inanılan Muhammed el-Mehdî) içerir. Detaylı bilgi için bkz. Algar, H. (1993). Çârdeh ma’sûm-i pâk. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 8, 227-228.

yetiştirilerek İsnâaşeriyye mezhebinin özellikle fıkıh ve ilkelerinin geliştirilmesinde büyük çaba harcanmıştı (Rafieî Mehrabadî, 1973, s. 49). Safevî devrinde İsfahân'ın en büyük ve en zengin eğitim kurumu olarak geçen bu medrese (Nasr, 1986, ss. 688), Şâh I. Abbâs dönemindeki ve sonrasındaki âlimlerin bilim merkezi konumunda yer aldı ve burada eğitimler verildi (Zebîhullah, 1366, c. 5/1, ss. 328).

Medrese-i Molla Abdullah da Medrese-i Han gibi iki kattan oluşmaktadır. Zemin katında 27 oda ve ikinci katta ise 23 odası vardır. Burada yaklaşık 50 öğrencinin bulunduğu ve dönemin en büyük okullarından birisi olduğu Fransız Arkeolog André Godard tarafından belirtilmektedir (Godard, 1962, s. 302).

1613 yılında Molla Abdullah-ı Şüşterî'nin Buhara'da şehit edilmesinden sonra medresenin mütevellîsi, oğlu Molla Hasan Âli'ye emanet edildi (Riahî, 2000, s. 149). Medrese-i Molla Abdullah, sadece Safevî devrinde değil bu dönem sonrasında da önemini koruyarak eğitim vermeye devam etmişti. Bu sebeple medrese, tarihin belli dönemlerinde restore edilmişti. Bunlardan ilki, Afşar Hânedanı'nın 1736-1747 yılları arasındaki hükümdarı olan Nâdir Şâh Afşar yönetiminde; ikincisi ise 1797 – 1834 yılları arasında Kaçar Hânedanı⁵⁷'nden olan Feth Ali Şâh devrinde de restorasyon yapıldı (Riahî, 2000, s. 149). Temelleri Şâh I. Abbâs döneminde atılan Medrese-i Molla Abdullah, günümüzde de hâlen İran İslâm Cumhuriyeti'nin önemli eğitim kurumlarından birisi olarak varlığını sürdürmektedir.

2.2.4 Medrese-i İsfandiyar Bey

Şâh I. Abbâs'ın ilk hükümdarlık yıllarındaki danışmanlarından olan ve Anis adıyla tanınan İsfandiyar Bey Anis İsfahânî adına yaptırılan medresedir (Mahdavî, 2007, s. 541). Günümüzde İsfahân'da bulunan İsfandiyar adlı sokakta inşa ettirildiği düşünülen bu medrese, günümüze ulaşmamıştır (Moazzen, 2011, s. 123). Kitabesine, vakıf mektubuna ya da hangi âlimlerin bu medresede yetiştiğine dair bilgiye kaynaklarda rastlanmamıştır.

2.2.5. Medrese-i Genç Ali Han

Medrese-i Genç Ali Han'ın müfredatına dair günümüze herhangi bir bilgi ulaşmamakla birlikte İsfahân'daki cami – medrese kültürüne benzer şekilde inşa

⁵⁷ İran'da 1796-1925 yılları arasında hüküm süren bir hânedandı. Detaylı bilgi için bkz. Sümer, F. (2001). Kaçarlar. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 24, 51-53.

edilmiştir. Günümüze gelen kitabesinden anlaşıldığı üzere Kirmân'da 1587 yılında yapımına başlanarak 1598 yılında inşaatı tamamlanmıştı (Kelanterî Zerrabî, 1378, ss. 421). Kitabesi hattat Âlireza Abbâsi tarafından yazılan kompleksin tamamı yaklaşık 3.500 metrekare alana ulaşmaktaydı. Görkemli mozaiklerle süslü bir yapı olarak inşa edilen bu komplekse, 1596 ve 1621 yılları arasında Kirmân valisi olarak görev yaparak Şâh I. Abbâs'ın önemli askerî komutanlarından birisi olan Genç Ali Han'ın (Münşî-yi Türkmen, 1350, c.2, s. 1041) adı verilmişti. Genç Ali Han, 1604 yılında Osmanlı Devleti'ne karşı Kirmânî kuvvetlerinin başında da yer almıştı. 1611'de Belucistan isyanlarını bastırarak 1616 yılında Gürcü Seferi'ne katılmıştı (Parizî&Bastanî, 2000, ss. 284–285). İki katlı bu yapının içinde çok sayıda oda olduğundan ötürü eğitimlerin bu odalarda yapıldığı sanılmaktadır. İçerisinde hamam ve kervansaray bulunan bir yapıydı. İlerleyen yıllarda ise eğitim faaliyetlerinden ziyade kervansaray ve hamam olarak kullanımına devam edildi.

2.2.6. Medrese-i Tâc

Kaynaklarda Meşhed'de faaliyet gösterdiğine rastladığımız Medrese-i Tâc (Tâc Medresesi), 1613 yılında yapılmış olan Şâh I. Abbâs dönemi medreselerinden birisiydi. Günümüzde herhangi bir vakıf mektubuna veya kitabesine rastlanılmamaktadır. Burada âlimlerin yetiştiği ve İsnâaşeriyye Şîa'sına yönelik eğitim yapıldığı kaynaklarda belirtilmektedir (Lâhîcî, 1375, s. 548). Fakat hangi âlimlerin yetiştiğine dair bir bilgiye ulaşılammıştır. Ayrıca bu medreseye ait günümüzde herhangi bir kalıntıya da rastlanılmamaktadır.

2.3. Vakıflar

Vakıf kültürü, İslâm medeniyetinin ilk dönemlerinden başlayıp ilerleyen dönemlerden itibaren gelişen, yardımın somutlaşmış hâli olarak günümüze kadar ulaşan bir müessesedir. İslâm coğrafyasında ilk vakıflar, Hz. Peygamber tarafından kurulmuş ve sahâbelere de kurulması tavsiye edilen bir kültür olarak varlığını sürdürdü (Akagündüz, 1996, s. 58). Kısacası İslâm medeniyetinin her aşamasında önemli bir rol üstlenen vakıfların, Safevî Dönemi ile birlikte yapısı değişerek Şâh I. Abbâs'ın hükümdarlık döneminde vakıf kurumunun yeni bir hâl aldığı görülür. Yeni kuralların ortaya çıktığı bu dönem, Şâh Sultan Hüseyin tahta çıkana kadar devam etti.

Bu dönemden sonra Şâh I. Abbâs döneminde uygulanan kurallar bir kez daha dönüşüm geçirdi (Tabatabaiyan, 1389, s. 165). Şâh Tahmasb döneminden itibaren başlayan önceki dönemlerde kurulan Sünnî yapının başta olduğu vakıflar kapatılmış ya da etkisiz hâle getirilerek yeni düşünceye uygun vakıflar açılmaya başlandı. Şâh I. Abbâs döneminde de yeni kurulan vakıfların özellikle resmî inanış olan İsnâaşeriyye Şiîliğini yayma ve kabullendirme amacına hizmet ettiği görülmüştü. Bu açıdan bunu yaymanın en ideal yeri olan eğitim kurumlarının ve dinî yapıların inşasına ve onarımına vakıflar tarafından büyük önem verildi (Agazade, 1382, ss. 17). Yapılan bu yeniliklerin ardından Şiî ulemâ, Safevî çatısı altında daha güvenli bir ortamda faaliyetlerini sürdürür hale gelmişlerdi (Ahmedî, 1390, s. 44). Birçok cami ve medrese inşa ettiren Şâh I. Abbâs, bu yerlerin giderlerini karşılamak için de vakıf kültüründen yararlanmıştı. Bu gelişmelerle Şâh I. Abbâs devrinde vakıflaşma öyle bir hız kazandı ki vakıf arazileri, mülk arazilerinden sonra devletin en geniş sahasını oluşturur hâle geldi (Kecbaf, 1396, s. 167).

Vakıf kültürünün yeni bir yapıya dönüşmesiyle beraber yeni kurallar da geldi. Örneğin; tesis edilen vakıflar, ulemânın riyasetinde “*Dîvân-ı Mevkufât*” adıyla oluşturulan müessesesyle yönetildi (Yelfanî, 1389, s. 162). Bu kapsamda Evkaf memurlarına “*mütevellî*”, onlara başkanlık eden kişiye de “*sadr*” denilerek tutulan kayıtlar defterhânede saklandı (Yelfanî, 1389, ss. 163-164). İsnâaşeriyye mezhebine ait türbelere malların vakfedilmesi konusunda vergi muafiyeti getirildi (Efendiyeve, 1993, s. 187 ; Bayramlı&Ezizli, 2000, s. 148). Bu vergilerden muaf mülkler statüsüne mütevellîlerin ve bu kutsal yerlerdeki bazı görevlilerin malları dâhil edilmişti (Kecbaf, 1396, s. 169). Bunların yanında din adamlarının ve müderrislerin maaşlarının vakfiye gelirlerinden ödenmesi gibi değişmeyen eski kararlar da olmuştu.

2.3.1. Şâh I. Abbâs’ın Kurduğu Vakıflar

Şâh I. Abbâs, vakıfların halk tarafından kabul görmesi ve halk tarafından önemli kişilerin de vakıf kültürüne katkıda bulunması için tüm mal varlığını, hatta kaynaklara göre yüzüğünü dahi Çârdeh ma’sûm adına bağışlamıştı (Münşî-yi Türkmen, 1382, c.1. s. 760). Çârdeh ma’sûmun sıfat ve özellikleri üzerinde duran Safevî devri âlimlerinden Molla Sadrâ, İbn Sînâ⁵⁸’nın ortaya koyduğu kozmolojik

⁵⁸ İbn Sînâ’nın eserleri ve hayatı hakkında detaylı bilgi için bkz. Bayrakdar, M. (2012). *İslâm’da Bilim ve Teknoloji Tarihi*, s. 257. Ankara: Türkiye Diyanet Yayınları ; Alper, Ö. M. (1999). İbn Sînâ. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 20, 319-322.

terimleri⁵⁹ kullanarak Safevî halkının dinî hayatında çârdeh ma'sûmu adlarıyla tek tek zikreden, onlara hayır ve bereket dileyen duaların önemli bir yer tuttuğunu açıklamıştı (Algar, 1993, s. 227-228). Safevî saray yapısında Çârdeh ma'sûm vakıflarının idaresi ve korunması için özel bir pozisyon kuruldu (Gubaydulin, 1938, s. 143). Bu vakfın gelirleri ise medreseler için kullanıldı. Bu vakfa emlak ve mallar bağışlandı (Nefise, 1390, s. 40). Ayrıca Şâh I. Abbâs, çinî porselenlerinden oluşan değerli koleksiyonunu, Safiyyüddîn-i Erdebîlî Türbesi'ne bağışladı⁶⁰ ve orada “Çinihâne” isimli bir salon yaptırarak koleksiyonunu İsfahân'dan Erdebîl'e naklettirdi (Rizvi, 2002, ss. 12-14). Geniş bir kitap koleksiyonuna sahip olan Şâh I. Abbâs, koleksiyonundaki farklı edebî ve ilmî eserleri de bu türbeye bağışladı. Dinî kitapları da bir takım yenilikler yaptırarak genişlettiği kutsal türbelerden olan Meşhed'deki İmâm Rızâ (a.s.) Türbesi'ne naklettirdi (Efendiyeve, 1993, s. 187). Böylelikle Şâh I. Abbâs'ın kendi mülkünü vakfetmesi ve ardından dönemin büyük mal sahiplerinin de mallarını vakfetmeleriyle beraber vakıf kurumu sayısal olarak artmasını sağladı (Taşkın, 2021, s. 122). Ayrıca bir diğer örnek olarak; Şâh I. Abbâs, Gence Camii ve medresesini tamir ettirdiğinde, buranın giderlerini karşılamak üzere 1612'de bir vakfiye kurdu. Gence'de kurulan bu vakfiyeye; Tûn hamamı, 15 dükkân, üç kervansaray, Dere Beyli ve Dinaraş çiftliklerinin gelirlerini vakfetti (Bilgili, 2004, s. 115).

Safevî sosyal tabakalarında ahiret mükâfatı amacıyla vakıf sistemine yönelenler olsa da aslında birçoğu Şâh I. Abbâs'ın mülklerini vakfetmesi sonucunda sisteme dâhil olmuşlardı. Ayrıca Şâh I. Abbâs'ın vergi muafiyetlerinin de bunda etkin rol oynadığı söylenebilir (Efendiyeve, 1993, s. 187 ; Bayramlı&Ezizli, 2000, s. 148). Bahsettiğimiz bu görüş, Micheal Chamberlain tarafından da benzer şekilde dile getirilmişti. Medreselerin kurulmasındaki temel etken, aslında elit ailelerin ya da yöneticilerin ilmîn prestijiyile kendi stratejilerini birleştirmek ve ayrıca kurdukları vakıflar sayesinde sahip oldukları malları korumak istemeleriydi (Chamberlain, 2002, s. 90). Bir başka deyişle medreseler, aslında yönetici kesimin hem fikirlerini yaymada hem de mallarını korumada önemli bir görev üstlenmekteydi (Bayramlı&Ezizli, 2000, s. 148). Söz konusu toplumsal kesim, böylelikle sosyal kontrol ve buna bağlı olarak meşrûiyet sağlayabilme yetisini elinde tutmuş oluyordu.

⁵⁹ İbn Sînâ'nın felsefî görüşü hakkında detaylı bilgi için bkz. Durusoy, A. (1999). İbn Sînâ. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 20, 322-331.

⁶⁰ Bu porselenlerin üzerinde de tıpkı kitaplarda olduğu gibi “*bende-yi Şâh-i vilâyet 'Abbâs vakf ber-âstâne-yi Şâh Safî nemûd*” kaydı bulunmaktadır (Özgüdenli, 2006d, s. 383).

2.3.2. Kadınlar Tarafından Kurulan Vakıflar

Safevî toplumunda sadece erkekler değil, varlıklı kadınlar da mülklerini ve varlıklarını vakıflar aracılığıyla hayır faaliyetlerine yönlendirmede önemli bir rol oynamıştı (Zarrin Baft Shahr, 1998, s. 250). Bu kadınların hayır işlerine ve kalkınmaya olan ilgisi, kamu binalarının inşasında da kendini gösterdi. Ayrıca bazıları eğitim ve öğretim faaliyetlerinden oluşan kültürü devam ettirmeye ve ilmin güçlenmesine yardımcı olmaya çalıştılar. Öyle ki Safevî devrinin birçok eğitim müessesesi bu devrin müreffeh kadınları tarafından kuruldu (Rafieî Mehrabadî, 1973, s. 506). Örneğin; bunlardan bir tanesi, İmâm Musa Kâzım'ın kız kardeşi Sitti Meryem için kurduğu vakıftı (Güneş, 2021, s. 103).

Vakıf bağışlarındaki kadın nüfusunun artışında kadının Safevî toplumundaki statüsü ve toplumsal rolü etkili oldu. Diğer yandan bu toplumda kadının rolünün çeşitli zamanlarda farklılaştığını söylemek mümkündür. Türk devletlerinden birisi olan Safevî Devleti'nin ilk dönemlerinde kadının önemli bir konumda olduğu görülmektedir. Kadınlar, Safevî devrinde ekonomik alanda olduğu kadar siyasî alanda da etkili bir konumda yer aldı. Fakat, Şâh I. Abbâs döneminde kadın cinsiyeti üzerine İsnâaşeriyye mezhebinin baskın olmasından dolayı kadınların bu konumlarının diğer dönemlere kıyasla önemini azaldığını görülür. Şâh Tahmasb döneminin sonlarında belirmeye başlayan bu durum, Şâh I. Abbâs ile birlikte kadınların hayattan keskin ifadelerle geri plana atılmaya başlamasına evrilmiştir (Azhand, 2001, s. 345).

Şâh I. Abbâs'ın emriyle kadınların eğlenmesi ve yapılan şenliklere katılması için birkaç gecenin sadece kadınlara ayrıldığı bilinmektedir. Bunun yanı sıra 1609 yılında yine Şâh I. Abbâs'ın emriyle çarşamba günleri İsfahân'ın Çehârbâğ Caddesi ve Si-o-Se Pol Köprüsü de kadınların sokağa çıkması için ayrıldı. (Râvendî, 1979, ss. 703-704). Bu vesile ile Felsefî'ye göre kadınlar erkeklerden uzak, rahat bir şekilde yüzlerini kapatmadan dolaşabilmekteydiler (Felsefî, 1358, c.3, ss. 919-920). Zarrin Baft Shahr'ın aktarımına göre kadınlar neredeyse hiç evden çıkmaz ve akrabaları dışında kimseyi göremezlerdi. Dışarıya çıkanlar ise kendilerini tamamıyla çevreleyen ve ellerinin görünmesine asla izin vermeyen uzun elbiselerin yanı sıra beyaz ketenden yapılmış bir başörtüsü takarlardı (Zarrin Baft Shahr, 1998, s. 249). Şâh İsmâil döneminde ise toplumsal yaşamın her aşamasında aktif rol oynayan kadınlar, bu

dönem itibarıyla cinsiyetçi, katı ve köklü bir değişime maruz kalarak devletin ilerleyen dönemlerinde de bu düşünce yapısı hâkim oldu.

Konu edilen bu sebeplerden ötürü kadınların medreselerde eğitim aldığına dair bilgiye de ulaşılammamaktadır. Sadece küçük kız çocuklarının ilk eğitimlerinden dinî ve ahlakî eğitimini camilerde aldığı bilinmekteydi (Münşî-yi Türkmen, 1382, c.1., s. 212). Burada birkaç istisna olaydan söz etmek gerekmektedir. Bunlardan ilki; Şeyh Bahaî'nin eşi, İsfahân şeyhülislâmı olan babasının ölümünden sonra medreselerde dersler verdiği bilinir (Hicâzî, 2002, s. 48). Ayrıca, haremde kadınlara naklî ve aklî bilimlerin müderrisler tarafından öğretildiği bilinmektedir. Örneğin Şâh Tahmasb'ın kız kardeşi Mehin Banu'ya Farsça'nın dil bilgisi kuralları Nûrâddîn-i Kâşî; dinî eğitimi ise Mevlânâ İmâddin-î Esterâbâdî tarafından haremde verilmişti (Szuppe, 2003, s. 152). Bir diğer örnek ise; Şâh I. Abbâs'ın kızı⁶¹ Havva Begüm⁶²'ün iyi bir eğitim almış bir şair olmasıydı (Karamî&vd., 2018, s. 243).

Kadınlar, Şâh I. Abbâs ile yoğunlaşan bu kısıtlayıcı dönemde kendilerini topluma katacak olan vakıf kültürüne katılmayı tek çare olarak görmüşlerdi. Bu durum Şâh I. Abbâs döneminde kısıtlamalara bağlı olarak artsa da kadınların açtığı vakıfların ilk örneğinin 1528 yılında Şâh İsmâil'in kız kardeşi Fakri Cihân Hanım'ın yoncalık arazisini türbelere bağışlayarak gelir elde etmesi olduğu söylenebilir (Zarrin Baft Shahr, 1998, s. 255). Şâh I. Abbâs dönemi itibarıyla bakıldığında erkeklerden çok kadınların vakıf kurduğu anlaşılmaktaydı. Safevî dönemine ait İsfahân Umumî Vakfiye Dairesi'nde bulunan 59 vakfiyeden 29'unun bu şehirdeki kadınların olduğu bilinmekteydi. İsfahân'da kurulduğu bilinen 75 medresenin 44'ü kadınlar tarafından kurulan medreselerdi (Zarrin Baft Shahr, 1998, s. 259). Erdebîl'deki kadınlar ise vakıfların %20'sinden fazlasına sahipti (Zarrin Baft Shahr, 1998, s. 260).

Şâh I. Abbâs devrinde başkentin İsfahân'a taşınmasıyla beraber şehrin girişinde 600 büyük kervansaray, 300 hamam vardı. Bu şehrin kuzey sahili boyunca ise Zâyende-rûd Nehri geçmekteydi. Suyunun artması için küçük kanalların bu kanala yönlendirilmesi yapılmıştı (Rezayî, 1363, s. 321). Hamamlar ise ülkede önemli bir yer tutmaktaydı. Örneğin, “Cârçi” denilen çığırkan olarak sarayda görev yapan Sultan Melek tarafından yapılan Mescid-i Cârçi yakınındaki Hamam-ı Cârçi ile Aka Nûr Mescid-i yakınındaki Hamam-ı Sarutokay önemli yapılardan sayılmaktaydı

⁶¹ Şâh I. Abbâs'ın 6 kızı vardı. İsimleri ise Şâhzâde, Zübeyde, Han Ağa, Havva, Şehrbânu ve Melek Nisâ idi (Aydoğmuşoğlu, 2013, s. 276).

⁶² Hânedan üyeleri olan kadınların “sultan” ve “begüm” unvanları kullandıkları bilinmektedir (Sümer, 1999, s. 236).

(Mihribân&Ekberî, 1387, s. 291). Yine İsfahân'da Meydân-ı Nakş-ı Cihân'da bulunan Hamam-ı Şâhî ise Şâh I. Abbâs tarafından yapılmış ve bu üç hamamın gelirleri, eğitimde kullanılması ve düzenli para akışı için medreselere vakfedilmişti (Güneş, 2021, ss. 104-105).

Hânedana ait kamusal alanların vakfedilmesiyle birlikte kadınlar yeni toplumsal haklar da kazandılar. Bir anlamda vakıf kültürünün kadınlar arasında yayılmasında kısıtlamalar da etkili olmuştu. Ayrıca bu dönemde kadınlar özel mülklerini vakfiyeye bağışlayarak bu şekilde gelir de elde ettiler. Özellikle Şâh I. Abbâs'ın ailesinden vakfiye açan çok sayıda kadın bulunmaktaydı. Örneğin; Safevî hânedanından I. Şâh Tahmasb'ın dördüncü kızı, Şâh I. Abbâs'ın halası ve sarayın en güçlü kadını olan Zeyneb Begüm de mallarını bu şekilde vakfederek elde ettiği gelirleri bayındırlık faaliyetleri için kullandı ve yaşamı boyunca birkaç köprü, Meşhed yolu üzerinde su deposu⁶³ ve hastane inşa ettirdi (Melville, 1996, s. 213). Bunların değerlerinin yaklaşık 100.000 tümene ulaştığı bilinmektedir. Kazvîn'den Saveh'e giden yol üzerinde “*Begüm Kervansarayı*” olarak bilinen bir kervansaray da inşa ettirmişti (Felsefi, 1375, c.2, s. 207) Zeyneb Begüm, Çarkhab ve Chaharso mahallelerinin yakınında bilgileri tam günümüze ulaşmamış olsa da kendi adına bir medrese açtırdığı da bilinir (Sultanzâde, 1364, s. 267). Ayrıca Şâh I. Abbâs, Zeyneb Begüm'e baş danışmanlığı görevini vermişti (Hicâzî, 2002, s. 183). Şâh I. Abbâs'ın saygınlığını kazanan Zeyneb Begüm, ömrünün sonuna kadar yüksek bir mevkide bulundu. Şâh Safî, Şâh I. Abbâs'ın yerine geçtikten sonra Zeyneb Begüm, Şâh'ın türbesinin kütüphane müdürü olarak görev yapmaya başlamıştı.

Kadınlar Safevî devrinde İsfahân'da medreselerin kurulmasında oldukça önemli bir rol üstlendikleri bilinmektedir. Bu bilginin Şâh I. Abbâs döneminde saraya gelen İspanyol elçi Figueroa'nın raporlarında da doğrulanmaktadır. Ona göre; Safevî devrinde zengin kadınlar, hayırsever erkeklerden daha cömerttir ve varlıklı kadınların pek çoğu genellikle erkeklerden daha az zengin olsa da kervansaraylar ve kamu binaları yaptırmışlardı (Santamaria, 2015, s. 44). Kadınların vakıf işlerine dâhil olması konusunda ise Fransız seyyah Chardin:

“(...) onlar önce kervansaraylar inşa ettirdi ve özgür yaşamaya başladılar ve daha sonra hamam, medrese, bahçe inşa ettirdiler. Bu binaları kiraya verdiler.”

⁶³ Bu su deposunun inşa bedelinin 22.000 tümeni devlet hazinesinden, 3000 tümeni ise Zeyneb Begüm tarafından sağlanmıştı (Melville, 1996, s. 213).

şeklinde (Chardin, 1993, c.4, s. 134) raporlandırmıştı. Bu gözlemlerinden anlaşılabileceği üzere kadınların kendilerini vakıf işlerine adamalarındaki sebebin toplumsal rollerinin kısıtlanmasıydı. Felsefi'ye göre de kadınların bu kısıtlamalardan kaçmanın ve topluma entegre olmanın tek yolu vakıf kurmalarıydı. (Felsefi, 1375, c.2, s. 236). Yukarıda bahsedilen Micheal Chamberlain'in görüşlerine (Chamberlain, 2002, s. 90) ek olarak; vakıf kurmanın önemine kadınlar açısından bakıldığında toplumsal rollerinin geri kazanma amacının ön planda olduğunu söylemek daha doğru olacaktır. Bu bilgileri destekler nitelikte olarak, medreselerde vakıf sahibi müderris kadınlar tarafından da dersler verildiği görülmektedir (Szuppe, 2003, s. 149). Buradan bir çıkarımla kadınların sosyal yaşama katılmak ve dersler vermek için medrese yaptırmalarından söz edilebilir.

2.4. Kütüphaneler

Safevî devrinde İsfahân, Meşhed, Tebriz, Kazvîn ve daha birçok önemli şehirdeki âlimler ilgi alanlarındaki kitapları kâtipler tarafından kopyalatarak kişisel kütüphanelerine ya da medrese kütüphanelerine almışlardı (Bilgili, 2011, s. 114). Bir âlimin bir kâtibe çoğaltması için bir kitap vermesinin yanında âlimlerin kendilerinin de çoğalttığı bazı kitaplara rastlanır. Pek çok kişi de geçimini bu şekilde sağlıyordu (Chardin, 1993, c.3, s. 940). Fakat her ne kadar bu imkânlar olsa da kitaplar herkes tarafından kolayca erişilecek bir düzeyde değildi. Çoğaltılan bu kitaplar arasında, Irak, Cebel-i Âmil, Bahreyn ve hatta Hindistan'dan gelen özellikle Şîî eserlerinin varlığı bilinmekteydi (Zemoçi Esfezarî, 1339, s. 30). Böylelikle Şîî düşünce artık Safevî ülkesinde egemen bir hâl almış ve Şâh I. Abbâs, hedefini gerçekleştirmeye başlamıştı.

Şâh I. Abbâs devri sonrasında ülkeye seyahat eden Chardin, el yazması kitapların İran'da kendi ülkesine göre daha fazla olduğunu ve pahalı olmadığını ifade etmekteydi. Fakat az sayıda kitap temin edildiğini de belirtmekteydi. Kitap temininin siparişle yapıldığını yazan Chardin, ilk olarak yeteri kadar kâğıdın kâtibe verilmesi gerektiğini ve kitabın yazma ücretinin 27 Fransız para birimi olduğunu belirtmişti. Bunun bilimsel çalışmaları ve keşifleri sürdürmekten alıkoyan şey olduğunu söylemekteydi. Kendisinden ülkeye bir matbaa getirmesinin istendiğini de belirten seyyah, bu durumun daha önceden kolay olabileceği fakat Şâh I. Abbâs döneminden

sonra bu işin artık zor olduğu cevabını verdiğini ifade etmekteydi (Charden, 1996, c.4 ss. 961-965).

İngiliz tarihçi ve seyyah Thomas Herbert ise Chardin'in görüşlerine ek olarak Safevî Dönemi kütüphanelerini:

“(...) kütüphaneleri küçüktür, kitapların çoğu Arapçadır. Ama kullanışlıdır. Arapça yazan yazarlar, felsefe, matematik ile ilgilidirler. Ayrıca bu kütüphanelerde İbn Rüşd, Hipokrat, Galen ve Cezerî'nin yazdığı kitaplar da bulunuyordu.”

şeklinde tanıtmıştı (Herbert, 2004, ss. 244-246). Pietro Della Valle'nin seyahatnâmesinde ise bu durum:

“(...) bilimsel kitaplar çok azdı. Kitap satan kişiler bile ne sattığını bilmiyordu. Ülkede kitap bulmak oldukça zor şartlar altındaydı” (Della

Valle, 1348, s. 171)

şeklinde anlatılmaktaydı. Bu değerlendirme, muhtemelen seyyahın durumu kendi ülkesi ile kıyaslamasının bir sonucuydu. Avrupa'daki kadar kitap yayımı yapılmasa ve kitaba ulaşmak kolay olmasa da kendi dönemi içinde değerlendirildiğinde ve diğer seyyahların görüşleri dikkate alındığında oldukça iyi bir konumda olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

Kazvîn'de ise 14. yüzyıllardan itibaren kağıt üretimine başlanmıştı. Ardından Kîrman'da üretilen kağıt, 16. yüzyılda ise teknik anlamda üretme faaliyetleri genişlemişti (Demiröz, 2020, s. 44). Fakat hava kuru olduğu için kâğıdın kırılğan hâle gelmesinin matbaayı zorlaştırdığı söylenmekteydi. Dolayısıyla kitapların el yazması olarak neşredilmesi, ilmîn kısıtlı ölçekte büyümesine, kitapların sınırlı düzeyde çalışılmasına ve kâtipler tarafından zarar verilmesine sebep olmuştu (Câferiyân, 2000, s. 735). El yazması sistem, burada Avrupa ülkelerine kıyasla kitaplara daha az rastlanmasının bir sebebi olarak belirmektedir. İsfahân'da matbaacılık olmamasına rağmen âlimler tarafından çoğaltılan bu kitapların bir kısmı, medrese kütüphanelerinde, Safiyyüddîn-i Erdebîlî Kütüphanesi de dâhil olmak üzere halk kütüphanelerinde bulunmaktaydı (Câferiyân, 2000, s. 742). Böylelikle kaynaklar ve seyyahların da izlenimleriyle beraber Safevî ülkesinde Şâh I. Abbâs döneminde kitapların ve kütüphanelerin önemli bir yeri olduğu görülmekteydi.

2.4.1. Şâh'ın Kütüphaneleri ve Kitap Bağışları

2.4.1.1. İsfahân Şâh Kütüphanesi

Safevî hükümdarları arasında ayrı bir konumda değerlendiren Şâh I. Abbâs'ın İsfahân'da kurduğu kütüphane, Safevî bilim tarihinde özel bir yere sahipti. Şâh, Tebriz'deki Dâru'l-senâ'i'yi Osmanlı tehdidi üzerine İsfahân'a naklettikten sonra ünlü sanatkârları burada toplayarak buraya değerli bir kütüphane kurdu. Bu kütüphaneye her alanda önemli eserler naklettiren Şâh I. Abbâs, İsfahân'ın bilim ve kültür kenti olması için çaba sarf etti (Musevi-yi Erdebîlî, 1347, s. 380).

Bu dönemde saray kütüphanesine de giren Chardin, kitapların düzensiz olduğunu belirterek ilgilenen veya merak eden kişilerin aradıkları kitapları kolay bulamadıklarını da dile getirmekteydi. Ayrıca ilme meraklı olduklarını, yazma ve istihsal sanatının epey gelişmiş olduğunu ve güzel sanatlar arasında yer aldığını belirtmişti (Chardin, 1993, c.5, ss. 963-965). Ayrıca Chardin'in anlatımlarına göre Şâh Kütüphanesi; kendisini hazine görevlisi olarak tanıtan bir kişi tarafından kitapların korunduğu, 22 adım uzunluğunda ve 12 adım genişliğinde, duvarlarda raflar olan ve kitapların üzerinde yazarların isimlerinin bulunduğu bir yerdi. Chardin, burasının bir kütüphane olmak için küçük olduğunu belirtmişti. Fakat çok sayıda Arapça, Farsça ve Türkçe eserin bulunduğunu ifade etmişti. Batı dillerinden eserlerin olup olmadığı yazar tarafından sorulduğunda kendisine iki kutu gösterilmiş ve bu kutularda Roma Kilisesi'nin dinî kitapları ile matematik ve tarih kitaplarından oluşan yaklaşık 50 – 60 adet kitabın olduğu kayda geçirilmişti (Chardin, 1993, c.5, ss. 147-149).

2.4.1.2. Safiyyüddîn-i Erdebîlî Kütüphanesi

Şâh Tahmasb ve halefleri Safiyyüddîn-i Erdebîlî⁶⁴ Türbesi⁶⁵,ni ülkenin “*Milli Türbesi*” olarak seçmiş ve bu nedenle buradaki yapılar geliştirilerek⁶⁶ bağışlar sunulmuş ve dekoratif unsurlar yapıya eklenmişti Şâh I. Abbâs'ın ilgisi ile söz konusu

⁶⁴ 12 Eylül 1334 tarihinde Erdebîl'de vefat ederek dergâhının yanındaki bu türbeye defnedildi (Mirza Bey, 1378, s. 21). Başlangıçtan itibaren ehl-i Sünnet'in Şâfiî mezhebine mensup bir tarikat olan bu yapı, Hâce Ali'den sonra Şii mezhebinin müridlerinin burada toplanmasına sebep oldu (Uyar, 2001, ss. 91-93).

⁶⁵ Bu türbe özellikle İran başta olmak üzere Müslüman coğrafyada halen etkisini sürdürmekte olup Unesco tarafından Dünya Kültür Mirası yapılarından biri olarak belirlenmiştir.

⁶⁶ Şâh I. Abbâs tarafından bu türbe çok önemsenmiş ve bâniliğinin merkezine yerleştirmiştir. Bu türbeye yapılan yenilikler ve bağışlar meşrûiyet göstergesi sayılmıştır (Gürkan Anar, 2017, 136).

yapılar bir kompleks hâline getirildi ve sonraki Safevî şâhları da bu kompleksin gelişmesinde çaba gösterdiler (Yousefi&vd, 2014, s. 157).

Şâh I. Abbâs döneminde Safevî ülkesine gelen Fransız seyyah Tavernier camileri gezdiği ve buradaki izlenimlerini anlattığı bölümde, Safiyyüddîn-i Erdebîlî'nin türbesine gittiğini ve burada etrafı duvar veya revaklarla çevrili avluda kalın kitaplarla dolu masalar olduğunu ifade eder. Bu masalarda, caminin hizmetine girmiş ve sürekli kitap okuyan mollalar gördüğünü dile getirir (Tavernier, 2006, s. 98).

1758-59 yılında külliye'nin mütevellîsi olan Seyyid Muhammed Kâsim Bey tarafından tutulan bir kayda göre, kütüphanede, yazma *Kur'ân-ı Kerîm*'ler dışında, 228 cilt kitap ve 32 cilt içerisinde 224 kıta' mirka'at bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu kayıtlar haricindeki Osman G. Özgüdenli tarafından yayımlanan kayıtlarda⁶⁷ ise 582 cildi *Kur'ân* ve tefsîr, 162 cildi de diğer konularda olmak üzere toplam 844 cilt kitap olduğu belirtilir (Özgüdenli, 2006d, s. 384).

Şâh I. Abbâs'ın Safiyyüddîn-i Erdebîlî Türbesi'ne vakfettiği eserlerin en önemlilerinden ikisi Şâh İsmâîl'in divanı olan *Divan-ı Hatâî* ve *Tevârih-i Taberî* adlı eserlerdi (Özgüdenli, 2006d, s. 378). Ayrıca *Kur'ân* ve fıkıh, hadis ve tefsîrlerden müteşekkil Arapça kitaplar ile; destanlardan, divanlardan ve Acem ehli tasniflerinin oluşturduğu kitaplar bu külliye'ye vakfedilerek Bahâeddin Âmilî havalesi olarak kayıt ettirildi (Güneş, 2021, ss. 107-108). Şâh I. Abbâs'ın vakfettiği diğer kitaplardan bazıları Gazzâlî⁶⁸ tarafından kaleme alınan ve 1610 yılında Safiyyüddîn-i Erdebîlî Türbesi'ne vakfedilen *Kimyâ-yı Sa'âdet* (Çağrı, 1996, 493 ; Musevi-yi Erdebîlî, 1347, s. 380), Mîrh'ând'ın eserleri arasında bulunan *Ravzatu's-Safâ* (Özgüdenli, 2006d, s. 377), Kâdî Ahmed Kummî⁶⁹'nin *Hülâsatü't-tevârih* ve *Gülistân-ı Hüner* adlı tezkiresi (Üstün, 2019, s. 90), Ali Şîr Nevâî⁷⁰'nin Çağatayca yazılmış olan *Divan*'ı, Firdevsî⁷¹'nin *Şâhnâme*'si (Kantar, 1996, s. 126), Târîh-i Cengizî⁷² (Özgüdenli, 2006d,

⁶⁷ Sözü edilen liste Osman Gazi Özgüdenli tarafından yayımlanmıştır. Detaylı bilgi için bkz. Özgüdenli, O. G. (2006d). Safiyyüddîn-i Erdebîlî 'nin kütüphanesinde bulunan kitaplar. *Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları*, 375-387.

⁶⁸ Detaylı bilgi için bkz. Çağrı, M. (1996) Gazzâlî. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 13, 489-505.

⁶⁹ Detaylı bilgi için bkz. Üstün, İ. S. (2019). Kâdî Ahmed Kummî. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Ek-2, 90-91.

⁷⁰ Detaylı bilgi için bkz. Kut, G. (1989). Ali Şîr Nevâî. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 2, 449-453.

⁷¹ Detaylı bilgi için bkz. Kantar, M. (1996). Firdevsî. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 13, 125-127.

⁷² Bu eser Özgüdenli'ye göre Reşîdüddin Fazlullâh-ı Hemedânî tarafından kaleme alınan *Câmi'u't-Tevârih* adlı eserdir (Özgüdenli, 2006d, s. 378).

s. 378), Nizâmî-i Gencevî⁷³'nin *Hamse-i Nizami* (Kanar, 2007, s. 183) ve *Kitâb-ı Ali Kuşçu* (Özgüdenli, 2006d, s. 379) gibi nâdir bulunan eserleri bu kütüphanede yer bulmuştu (Humayun Ferruhî, 1347, ss. 136-141). Bunların yanında Muhammed Bâkır Yezdî'nin çalışmaları (Zebîhullah, 1366, ss. 348-350) ile Sa'dî-i Şîrâzî⁷⁴'nin *Divan*'ı (Aliyarlı, 1996, s. 678) adlı eseri de bulunmaktaydı.

Şâh I. Abbâs döneminde vakfedilen bu kitapların üzerinde ise:

“*Vakf nemûd in kîtâb-râ kelb-i âstân-i ‘Ali İbn Ebî Tâlib –‘Aleyhu’s-selâm-, ‘Abbâs es-Safevî ber-âstâne-yi munevvere-yi Şâh Safî-‘Aleyhu’r-rahme- ki, her ki hvâhed behvâned meşrût ber-ân ki, ez-âstâne bîrûn ne-bered ve her ki bîrûn bered, şerîk-i hûn-i İmâm Huseyn -Aleyh’s-selâm- bâşed.*”

kaydı ve vakfedildiği tarih yazmaktadır (Özgüdenli&Erdoğan, 2006a, s. 383). Şâh I. Abbâs, saraya ait pek çok kitabı İmâm Rızâ (a.s.)’nın türbesi ile Safiyyüddîn-i Erdebîlî’nin külliyesine vakfetmişti. Fakat kütüphane ve türbedeki değerli eşyalar, işgaller sırasında Ruslar tarafından soyulmuştur (Çağman&Tanındı, 1996, s. 53).

2.4.1.3. İmâm Rızâ Kütüphanesi

Meşhed⁷⁵’te bulunan İmâm Rızâ (a.s.) Türbesi’nde⁷⁶, Safevî coğrafyasının her bir köşesinden bağışlanan kitaplarla kurulan bir kütüphane bulunuyordu. Bu kütüphane, Şâh sarayında “*Tevile-yi Şâhî*” denilen bir bölümde yer alırdı. Burada Avrupa dillerindeki kitaplar iki sandıkta muhafaza edilirdi. Sandıkların birinde 76 cilt kitap vardı. İkinci sandık ise Hürmüz’ün Şâh I. Abbâs tarafından ele geçirilmesi sonrasında bir kiliseden ganimet olarak alınan kitapları içermekteydi. Avrupa dillerindeki kitapların bir kısmı da Danimarka elçiliği sekreteri Adam Olearius’un evinin yağmalanmasından elde edilmişti (Chardin, 1993, c.4, ss. 1447-1449). Karmelitlerin Polonya’dan çıkıp üç yılda vardıkları Safevî ülkesine 3 Ocak 1608 tarihinde geldiklerinde yanlarında *Resimli İncîl* (Azhand, 2001, s. 298) *Kitâbi Uklîdis*’in Arapça bir kopyası ve dört adet *İncîl*’de bulunmaktaydı (Quin, 2020, s. 142). Buraya ise *Kur’ân-ı Kerîm*, İslâm fıkhi ve bilim üzerine Arapça kitaplar

⁷³ Detaylı bilgi için bkz. Kanar, M. (2007). Nizâmî-i Gencevî. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 33, 183-185.

⁷⁴ Detaylı bilgi için bkz. Çiçekler, M. (2008). Sa’dî-i Şîrâzî. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 35, 406-407.

⁷⁵ Bu şehirde İmâm Ali’nin türbesi olmaması sebebiyle “*Meşhed-i Mukaddes*” olarak da adlandırılmıştır (Öz, 2004, s. 362-363).

⁷⁶ Safevî öncesi dönemde de Sünnî halk tarafından saygı gösterilen bu türbe (Dağlar, 2019, s. 122), Şâh I. Abbâs’ın yönetime gelmesiyle de önemsenerek bânîliğinin merkezine yerleştirilmiştir. Bu türbeye yapılan yenilikler ve bağışlar da meşrûiyet göstergesi sayılmıştır (Gürkan Anar, 2017, 136). Bu türbenin kutsallığını halka göstermek için İsfahân’dan yürüyerek 28 gün süren bir yolculukla buraya gitmişti (Savory, 1987, s. 197).

bağışlandı. Bu kitapları seçme noktasında ise Şâh I. Abbâs'ın Şeyh Bahâeddin Âmilî'den yardım aldığı bilinir (Rizvi, 2002, s. 194). O, buraya *Şâhpûr Tahranî Divanı* başta olmak üzere Almanca, Fransızca ve Felemenkçe dillerinde toplam 15.000 cilt kitabın yer aldığı nâdir eserleri vakfetmişti (Kaempfer, 1360, s. 150). Günümüzde de bu kütüphane, yapılan bağışlarla genişlemeye devam etmektedir⁷⁷

2.4.2. Kişisel Kütüphaneler

Âlimlerin ve ilme önem veren devlet adamlarının kişisel kütüphane oluşturmaları Safevî Devleti için önemli bir gelenek haline gelmişti. Her bir âlimin alanlarına göre yazdıkları ve gittikleri bölgelerden temin ettikleri kitaplardan oluşan kütüphaneleri bulunuyordu. Fakat onların ölümleri sonrasında bu kitaplar ya medrese kütüphanelerine konuyordu ya da mirasçıları tarafından satılıyordu. Bu sebeple bu kütüphanelerde hangi eserlerin olduğuna dair bilgi edinmek zordur (Lâhicî, 1996, ss. 11-12). Fakat devlet adamlarından olan İmâm Kulı Han'ın, Aristoteles ve Platon'un Yunanca ve Latince eserleri, Arapça ve Latince Sözlüğü ile Arapça *İncîl*'i olduğu bilinmektedir (Özgüdenli&Erdoğan, 2006b, s. 409).

2.4.3. Medrese Kütüphaneleri

Özellikle medrese kütüphanelerinden Medrese-i Han içerisinde bulunan kütüphanede pek çok kitabın bulunduğu vakıfnâmesinde geçmekteydi. Bu kitaplar üzerine şerhlerin ise Molla Sadrâ tarafından bizzat yapıldığı bilinmekteydi (Azhand, 2001, s. 299). Diğer medrese kütüphaneleri ise Medrese-i Genç Ali Han kütüphanesidir. Vakfiyeye bağlanan bu medrese kütüphanelerinden iade etmek üzere ücretli olarak kitap temin etmek mümkün olmuştu. Böylelikle medresenin giderleri karşılanıyordu. İlhanlı Hükümdarı Gâzân Han devrinde *Rab'-i Reşîdî*⁷⁸'de uygulanan bu sistem, Şâh I. Abbâs döneminde Medrese-i Han ile başlayarak özellikle 1700'lü yıllarda artmıştı (Câferiyân, 2010, c. 2, ss. 744-746).

⁷⁷ Ayetullah Hameney de bu türbeye şimdiye kadar yaklaşık olarak 15 bin el yazması kitap bağışlamıştır (Eshaghi, 2017, s. 66). Bu durum, Şâh I. Abbâs tarafından meşrûiyet göstergesi haline gelen türbenin adına yapılan bağışların günümüzde de devam ettiğini göstermektedir.

⁷⁸ Detaylı bilgi için bkz. Özgüdenli, O. G. (2006a). Bir İlhanlı şehir modeli: Rab'-i Reşîdî'de meslekler, görevliler ve ücretler. *Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları*, 207-234.

2.4.4. Dönem Kütüphanecileri

Şâh I. Abbâs tüm devlet idaresinde olduğu gibi kütüphane teşkilâtı yapısında da düzenleme yaptı ve 1587’de Şâh olduğunda Afşar Sâdikî Bey’i (ö.1609) “*Kitâbdâr-ı hass*” tayin ederek ona maaş bağladı (Blow, 2009, s. 217). Bu pozisyon, hattatlar ve ressamırlar da dâhil olmak üzere el yazması işinde çalışan çok sayıda kişinin denetlenmesi anlamını taşımaktaydı. Çağatay Türkçesi ile *Mecma’u’l-havâs*⁷⁹ adlı bir tezkire de yazan Afşar Sâdikî Bey (Sümer, 1988, 19), *Kitâb-ı Şâhnâme* projesini tamamladıktan yaklaşık bir yıl sonra 1598’de Ali Rızâ-yi Abbâsî’yi *Hoşnüvis Kitâbdâr-ı hass* tayin etmişti (Münşî-yi Türkmen, 1382, c.1, s. 174). Kitâbe yazma yeteneği olan Ali Rızâ-yi Abbâsî, Şeyh Lutfullah Camii ve Şâh Camii’nin kitabelerini yazdı. Ayrıca İmâm Rızâ (a.s.) Türbesi’nin kubbesine, minaresine ve altın levhalarına hat yazmakla görevlendirilmişti (Fâikî, 1375, s. 831.).

Dönem kütüphanecilerinden olan Mîr İm’ad olarak da bilinen İm’ad el-Hasani (*İm’ad Kazvîni*) ise Ali Rızâ-yi Abbâsî’den sonra İsfahân Şâh Kütüphanesi’nde görev aldı. Sarayda kâtiplik ve kitap istinsâh etme yanında şehzadelere de güzel yazı dersleri veren İm’adi, pek çok öğrenci yetiştirmişti. “*İm’adi ekolü*” olarak da bilinen yazısı Sultan IV. Murad tahta iken İstanbul’a gelen öğrencisi Buharalı Derviş Abdî-i Mevlevî aracılığıyla Osmanlı Devleti’nde yaygınlaştı (Dedeyev, 2009, ss. 104-105). Şâh’ın İm’ad’dan *Şâhnâme*’yi istinsâh etmesini istediği, İm’ad’ın bu emre karşı lâkayt davranmasının Şâh’ı rencide ettiği de rivâyet edilmektedir (Alpaslan, 2000, s. 70). Ona yazdırdığı *Kitâb-ı Şâhnâme*’ye el koyarak (Çetinkaya, 2012, s. 96) lâkayt davranışları tarafından öldürüldüğü bilinmektedir. O, Mescid-i Maksud Bey’e gömülmüştü (Mihribân&Ekberî, 1387, s. 294). Onun öldürülmesi etrafta büyük yankı bulduğundan Buhara’daki azizler ve şeyhler, Şam ve Halep’teki aziz kimseler onun katlinden dolayı üzüлp ağlamışlar ve ardından *Kur’ân-ı Kerîm* okuyup dua etmişlerdi. Cihangîr de onun kaçıp Hint topraklarına gelmesi gerektiğini ifade etmişti (Çetinkaya, 2012, s. 93).

Diğer önemli kütüphanecilerden ise Şîraz valisi İmâm Kulu Han’ın da Mîr Abdullah Hasan adında bir kütüphanecisi vardı (Özgüdenli&Erdoğan, 2006b, s. 408). Şâh I. Abbâs’tan itibaren İsnâaşeriyye mezhebinin teolojisine yönelik kitaplar; Irak, Cebel-i ‘Âmil, Bahreyn ve hatta Hindistan’dan İran’a girdi ve bazı bilimlerde

⁷⁹ Afşar Sâdikî Bey’in hayatı ve *Mecma’u’l-havâs* adlı eseri hakkında detaylı bilgi için bkz. Tekcan, M. (2013). Sâdikî Afşar’ın *Mecma’ul-Havâs*’ı: Çağatay Türkçesinde yazılmış şâirler tezkiresi. *Turkish Studies*, 8(13), 169-178.

gelişmeye yol açmıştı. Başkent İsfahân'da yayımlanan kitap sayısında şaşırtıcı şekilde artış olmuştu (Câferiyan, 2010, ss. 739-743). Bu devrinden sonra yönetimdeki diğer şâhlar da Şâh I. Abbâs'ın izinden giderek türbeler başta olmak üzere birçok yerde kütüphane kurulmasına destek oldu. Bahsi geçen bu gelenek günümüz İran İslâm Cumhuriyeti'nde de devam etmekte olup türbelerin içinde önemli eserlerin bulunduğu kütüphaneler mevcuttur.

3. ŞÂH I. ABBÂS DÖNEMİNDE BİLİMSEL FAALİYETLER

Şâh I. Abbâs, tahta geçmesiyle birlikte hedeflerini gerçekleştirebilmek için çalışmalarına başladı. İlk olarak Cebel-i ‘Âmil âlimlerine sağladığı desteğin etkisiyle birlikte kendinden önceki Safevî devrine kıyasla eğitim sistemine yeniden şekil vermeye çalıştı (Uyar, 2004, s. 108). Bu düşünceye paralel olarak ülkede bilimsel gelişmeler, şimdiye kadarki en üst seviyeye ulaşmasındaki en önemli etkisi dönemin medreselerinin müfredatlarından da anlaşılacağı üzere aklî ilimlere de en az naklî ilimler kadar değer vermesi olmuştur (Keshavarz&vd. 1397, s. 272). Böylelikle Safevîlerin bu dönemdeki bilimsel ilerleyişi, Şîî İslâmî öğretilerin ışığında gerçekleşen aklî bilimlerle beraber şekillendi. Yaşanan bu gelişmeler Safevîleri, Şâh I. Abbâs ile birlikte şimdiye kadarki en parlak dönemine ulaştığını gösterir (Keshavarz&vd. 1397, s. 277). Dinî, kültürel ve bilimsel birliğe vurgu yapan mutlak bir siyasî yapının ortaya çıkmasıyla birlikte Safevî bilimi, temel eğitim müesseselerinin kurulduğu ve sağlam bir temel üzerinde inşa edildiği bir dönemi yaşarken (Sohrabiabad, 2018, s. 176-177); uzun yıllar yıkılmayacak, Şîiliğin baskın olduğu entelektüel bir miras da şekillenmeye başladı.

Adam Olearius, Şâh I. Abbâs’tan sonra Şâh Safî döneminde Safevî ülkesine geldikten sonra bilimsel gelişmeler üzerine bazı önemli bilgileri kayda tutmuştu. Olearius:

“(...) Safevî bilim geleneği oldukça ileri bir seviyedeydi. (...) İranlılar Arapça ve Farsça kitap okuyabilir ve anlayabilirdi. Bu durum hangi sosyal tabaka olursa olsun hepsinde aynıydı. Çünkü İranlılar çocuklarını normal şartlara göre daha erken okula gönderiyorlardı. İbadet yeri olan camileri de okul gibi kullanıyorlardı. Her şehrin her sokağında okul bulunmaktaydı. Her sokağın kendi camisi vardı ve sokağın sakinleri tarafından bu camilere ödemeler yapılmaktaydı. Bu okullarda “molla” adında bir öğretmen bulunuyordu. Bilgi, toplum tarafından çok değerli görülüyordu ve saygı duyuluyordu. Bu bilim adamlarına “âlim” diyorlar ve okullarında aritmetik, geometri, hitap, şiir, ahlak, astronomi, hukuk ve tıp eğitimi de verilmekteydi.”

ifadelerini kullanmıştı (Olearius, 2007, s. 301). Şâh I. Abbâs’ın döneminde faaliyete geçen medrese sayısı göz önüne alındığında da Safevî Devleti’nde bilimin genişlemesi için temelde dinî bilimler olmak şartıyla aklî bilimlere de yer verilmesi

önemliydi. Bu da başta Şîî inancını yaymak için yönetim tarafından kabul edilmiş olan politikalardan kaynaklıydı. Bu hedef doğrultusunda eğitim ve öğretim faaliyetlerinin iki aşamalı olarak yürütüldü. İlk aşamada İsnâaşeriyye mezhebinin temel esasları veriliyordu (Tâcbahs, 1340, s. 394). Başarılı olan öğrencilere ise hil'at⁸⁰ verilerek bir üst eğitime geçiriliyordu (Aliyarlı, 1996, s. 434). İkinci aşamada ise özellikle İsfahân ve Şîraz'daki medreselerde matematik, geometri, astronomi ve tıp bilimlerinin öğretilirdi. Öğretilen bilimler; mantık, edebi konular, tıp (ilaç ve ecza), dinî ve aklî bilimlere ait konularından oluşmaktaydı (Gündüz, 2008, 457). Ayrıca edinilmiş olan bu bilgilerle birlikte farklı bilim ve teknolojilere de Şâh tarafından önem verilmişti. Örneğin, Chardin'in notlarından hareketle Kâşân'da bir gölün varlığından bahsedilmekteydi. Chardin bu gölde dağlardan eriyen suların toplandığından ve Kâşân'a bu gölden su taşındığını ifade etmekteydi. Bahsi geçen su taşınma sistemi Şâh I. Abbâs döneminde yapıldı. Ayrıca daha çok su birikebilmesi ve suyun çevreye dağılmaması için Şâh I. Abbâs'ın gölün etrafına yüksek setler çektirtilmişti (Chardin, 2014, s. 375). Tavernier de benzer şekilde:

“(...) hareketle surlar 100 adım uzunluğunda, 30 adım kalınlığında ve 50 adım yüksekliktedir. Bu set yükseklerden akan suları durdurur ve gerektiğinde burayı bir su havzası olarak kullanırlardı.”

şeklinde tasvir etmişti (Tavernier, 2006, s. 111). Ayrıca bir diğer örnek ise önemli bir matematikçi olmasının yanında bir mühendis olan ve çeşitli mimari eserlerin inşa sürecinde yer alan Bahaeddin Âmilî'nin bir mühendislik çalışmasıydı. İsfahân'daki Şâh Camii'nin planının tasarımı yer alarak bilim ve mimarlık bilimlerine dayalı bir hamam inşa etmişti. Isıtmak için yakıt kullanılmayan ama daima sıcak suyu bulunan “Gülhan” adında bir hamam inşa ettirdi. Bu hamam yıkıldığında su deposunun altında yanan tek bir mumun var olduğu görülmüştü (Şerif, 2019, c.3, s. 151). Bahsi geçen yapıların inşa edilmesinin o dönemdeki bilimsel gelişmelerle doğru orantılı olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

Şâh I. Abbâs'ın idealleri, merkezî otoriteye sahip bir devlet ve toplumu kendi isteklerine göre şekillendirme arzusu ve akılcılığa önem vermesi, onu Safevî Devleti'nde kendinden önceki şâhlardan farklı kılmıştı. Onun kurduğu ve

⁸⁰ Hânedanın, meşrûiyetinin ve ona bağlılığın bir işareti olan bu gelenek; kabul edilen görüşe göre Abbâsîler döneminde başlamıştır. Bu gelenek; Fâtımîler, Selçuklular, Hârizmşahlar, Eyyûbîler, Memlûkler, İlhanlılar, Altın Orda Hanlığı, Timurlular, Bâbürler ile Anadolu Selçukluları ve Osmanlı Devleti'nde de bazı değişikliklerle ile sürdürülmüştür. Detaylı bilgi için bkz. Karaca, F. (1998). Hil'at. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 18, 25-27.

şekillendirdiği İsfahân şehri, şairler, âlimler ve sanatçılar için bir buluşma noktası haline gelerek bu âlimlerin yetiştirdikleri öğrenciler, Safevî Devleti'nde ve sonrasında başka bölgelere gidip Şâh I. Abbâs'ın düşüncelerini yaymışlardı (Zebîhullah, 1366, s. 187).

3.1. Cebel-i 'Âmil Göçü'nün Safevî Bilimine Katkısı

"*Cebel-i 'Âmil*" olarak adlandırılan bölge, 1920'de Büyük Lübnan Devleti'nin kurulmasıyla günümüz Lübnan sınırları içine dâhil edilmiş olup Lübnan'ın güneyi ile Kuzey Filistin'in küçük bir bölümünü kapsamaktadır (Öz, 2016, ss. 251-252). Osmanlı idaresinde olduğu 16. yüzyıl boyunca Cebel-i 'Âmil'den olan 100'den fazla Şîî âlim İran'a göç ederek Safevî idaresi altında İsnâaşeriyye Şîâsı'nın yayılmasına büyük katkı sağladı (Ca'fer el-Muhâcir, 1989, s. 24).

Cebel-i 'Âmil âlimleri ile Safevî idaresinin ilk irtibatı 1504-5 yılları arasında başlamışsa da (Newman, 2014, s. 51) 1510-1515 yılları arasında ise Şâh İsmâîl'in daveti ile ülkeye gelen Kerekî, Kızılbaşların ülke içindeki otoritesini görmesi ve buna ek olarak onların Şîâ inançlarına aykırı davranışları nedeniyle ülkeden ayrılmıştı. Bir sebebi de Herat'a girildiğinde pek çok mürîdi olan Seyfeddin Ahmed b. Yahya adlı Sünnî âlimin katledilmesine karşı çıkması olmuştu (Dağlar, 2019, s. 194). Safevî şâhları, Şîîliği teşvik etmek ve uygulanmasını sağlamak için Irak, Bahreyn ve Cebel-i 'Âmil gibi ülkelerden Şîî âlimleri yeni kurulan bu düzende rol oynamaları için İran'a davet etmişlerdi (Nevâî, 1377, ss. 226-227). Aslında bir bakıma Cebel-i 'Âmil bölgesinde yaşanan Sünnî baskı sebebiyle oradan kaçan âlimler, Safevî ülkesine sığınmak zorunda kalmışlardı (Ca'fer el-Muhâcir, 1989, s. 96). Osmanlılar'ın baskısından gruplar hâlinde kaçan Şîî âlimler, Şâh Tahmasb'ın (1524-1576) İran davetini büyük bir heyecanla karşıladılar (Abisaab, 1994, s. 105). El- Kerekî'nin Safevî sarayına ikinci geliş tarihi olarak Şâh, 1533 olarak dile getirmiştir (Newman, 2014, s. 68). Kerekî'yi tüm dinî yetkilisi kıldığını beyân eden fermanıyla ona bırakmıştı (Ahmet el-Kâtip, 2015, s. 431). Fakat bu davet üzerinde durulması gereken önemli bir nokta, bahsi geçen coğrafyada Osmanlı ve Memlûk idaresindeki Sünnî değişimden ötürü Safevî ülkesine kaçış sadece âlimler, onların aileleri ve âlimlerin öğrencileri bağlamında gerçekleşen bir göç hareketiydi (Abisaab, 1994, s. 105). Buradan da anlaşılıyor ki Safevî idaresi, ülkesindeki Şîî ulemânın eksikliğini Cebel-i 'Âmil âlimlerine yapılan baskıyı fırsat bilerek onları kendi ülkesine çekmek istemişti.

Sıkı bir şekilde İsnâaşeriyye Şîâ'sına bağlı olan Tahmasb, Şîî'liğin yayılması için bu girişimlerinin yanında; Çârdeh ma'sûm adına da Meşhed, Sebzevâr, Kazvîn ve Esterâbad, Kâşân, Tebriz ve Erdebîl gibi yerlerde 40 çocuğun yetiştirilmesi ve terbiye edilmesini emretmişti (Dağlar, 2019, s. 81). Ayrıca bu dönemde el-Kerekî'nin de desteği ile devlet işlerinde de “*Nâibü'l-İmâm*” sıfatını vererek yetkilerini artırmıştı (Uyar, 2004, s. 126). Tahmasb el-Kerekî'den aldığı güç ile Kızılbaşların fikhî kuralları ve günlük ibadeletleri öğrenebilmeleri için tek yolun onların fıkıh ve akaid kitaplarını okumalarına teşvik etmek olduğunu belirtti (Ekinci, 2010, s. 35). Kızılbaş emîrlerini baskı altında tutan Tahmasb; onlara Ca'ferî fikhının kitaplarını okumaları için emir vererek onların çocuklarına ise camilerde imâmların hayatlarının öğretilmesi ile Kur'an ve Şîâ konusunda dersler vererek İsnâaşeriyye Şîâ'nın yayılmasını sağlamıştı (Dağlar, 2019, s. 103, 158). Böylelikle eski geleneklerinden vazgeçmeleri için baskı altında tutulan Kızılbaşlar, şerîata aykırı davrandıkları için de aralarında katledilenlerin de olduğu bilinmekteydi. Bu isimlerden Şahkulu, Mehdi Kulu Sultan, Sadeddîn İnâyetullah Huzanî, Eşikağası Mahmûd Bey ile Türkmen Enukoğlu'nu sayılabilir (Bitlisî, 2014, s. 164).

Böylelikle Safevî Devleti'nin ikinci devrinde merkezî otoritesini sağlamak adına Kızılbaş sarayına nüfuz eden Cebel-i 'Âmil'den olan Arap âlimlerin desteği ile Kızılbaş nüfuzunun siyasî ve dinî gücü kırılırken Şîî kültür ve öğretilerini teşvik edici eserler de Arapça'dan Farsça'ya telif edilmeye başlandı. Bu eserlere örnek olarak, Molla Ali Züvâreî'nin *İhticâcü'l-Tabersî* ve *İ'tikadat-ı Sâduk* adlı eserleri verilebilir. Bu girişimlere ek olarak Mutahhar Hillî'nin *Kavâidü'l-Ahkâm* adlı Şîâ konusundaki eseri yeterli gelmediğinden (Uyar, 2004, s. 139), Tahmasb döneminde Şeyhülislâm olan Şeyh Münşar da İsnâaşeriyye konusunda 4.000 cilt eseri İran'a getirmişti (Dağlar, 2019, s. 151). Ayrıca Sünnîliğe reddiye eserlerinin ortaya çıkmasıyla (Gündüz, 2008, s. 457) Şîî kültürü hızla yayılmaya başlamıştı. Saltanat ile toplum arasındaki bağın kurucusu olan Arap ulemâ tarafından halk arasında yaygın olan Ebû Müslim-i Horasânî tarafından kaleme alınan *Ebû Müslimnâme* (Yıldız, 1994, s.199) gibi metinlerin yasaklanılmasını ve Hz. Ali ve Ehl-i Beyt'in faziletlerini anlatan *Fezâil-i Ehl-i Beyt* adlı risâlelerin yaygınlaşmıştır. Ayrıca bu dönemde İbn Bezzâz'ın *Safvetü's-Safâ* adlı eserindeki Sünnîlik ile ilgili kısımlarını temizleyerek Tahmasb'ın isteği doğrultusunda Safevîlerin Şîîliğini ispat etmeye çalışmasıydı (Dağlar, 2019, s. 156).

Şâh Tahmasb döneminin 1532 – 1533 yıllarından itibaren yaşanan bu gelişmeler İsnâaşeriyye Şîâ'sının yayılması için şartları oluşturmasıyla birlikte bu âlimlerin güçlenmesi bir yanda yaşanırken diğer yanda ise devleti kuran sûfî Kızılbaş zümrenin gücünün kırılmasını beraberinde getirdi. Bu olayların neticesi olarak sûfî Kızılbaşların erkân ve ritüelleri, yerini yeni mezhebin şeriatına bırakmıştı (Sohrabiabad, 2018 ss. 69-70). Bu minval üzerine devletin kuruluşunda Şâh İsmâîl'in Kızılbaş sûfilere verdiği önem; bahsi geçen bu âlimlerin devlette yer bulmasıyla beraber azalarak onların devletin ve toplumun bütün sahalarında egemen bir figür olarak ortaya çıkmıştı. Yaşanan bu gelişmeler, Şâh Tahmasb ile birlikte devleti kuran bu gücün baskılarla karşılaşarak bu düzene zorunlu olarak ayak uydurmasını da beraberinde getirdi (Arjomand, 1984, s. 110). Şâh Tahmasb döneminin ortalarından itibaren başlayan bu değişim süreci, özellikle Şâh I. Abbâs döneminde olgunluk devresine girerek devletin sûfî Kızılbaş zümrelere olan himâyesi azaldı (Lambton&Lewis, 1970, s. 415). Artık devlet Kızılbaşların yardımı ve desteği yerine Şîî Arap ulemâyı tercih etmeye başlamıştı (Lockhart, 1958, s. 10). Bu durum, Sünnî Osmanlı yayılmacılığı karşısında Safevî topraklarını karakterize etme ve vatandaşlarını Sünnî eğilimlerden koruma girişimi olarak düşünülmesi hâlinde daha iyi anlaşılacaktır. Bu göç sonrasında ülkede Arapça da önemli bir konuma yükseldi (Zebîhullah, 1366, ss. 126).

Şâh I. Abbâs hükümdarlığa geçtiğinde planladığı siyasî ve dinî değişimi halka benimsetebilmek amacıyla İsnâaşeriyye âlimlerine tanıdığı haklarla bu göçün devamlılığının artmasını sağladı (Keshavarz&vd. 1397, s. 272). Şâh I. Abbâs, Cebel-i 'Âmil âlimlerini tamamen kendine bağlı bir güç olarak organize etmeyi amaçlayarak ülkedeki siyasî ve dinî olarak önemli bir güç konumunda olan Kızılbaşların etkisini azaltmayı ve merkezî otoriteyi sağlamayı hedeflemişti. Bunda Kızılbaşların, istedikleri zaman şâhı tahtan indirip kendi denetimlerinde yetişmiş olan mirzaları tahta çıkarabilmesi de etkili olmuştu (Babaie&vd, 2011, s. 11). Ayrıca Kızılbaşların medrese eğitimlerinin olmaması onların devletteki önemli görevlerden geri plana atılmalarına sebep olmaktaydı (Harky, 2021, s. 35). Bu gibi nedenlerle Şâh I. Abbâs'ın istediği gibi tam denetimli bir otorite kurması için bu tehdidi kaldırması gerekmektedir. Onları devlet içindeki önemli pozisyonlardan uzaklaştırarak güçlerini kırdı. Kızılbaşların yerine ise yeni gelen Arap âlimler bu pozisyonlara getirildiler (Arjomand, 1984, s. 131). Şâh I. Abbâs'ın bu tavrı, Kızılbaşların eski itibar ve ihtişamını yitirmesine sebep olmuştu. Ayrıca yeni kurmaya çalıştığı bu düzende

başkenti İsnâaşeriyye mensuplarının nüfusunun yoğun olarak yaşadığı Kazvîn'e taşınması (Münşî-yi Münşî-yi Türkmen, 1382, ss. 74-75), özellikle devletin kurucu unsuru olan Kızılbaşların tepkilerine sebep oldu. Arap din adamlarının nüfusunu arttıran ve onlara ciddi destek veren Şâh, sûfi kesime karşı ise ciddi bir düşmanlığın başlamasına sebep oldu. Bu süreç, 17. yüzyıldan itibaren daha da hız kazanarak devam etti (Melville, 2021, ss. 135-141). Cebel-i 'Âmil âlimlerinin ülkedeki konumları ve artan gücü, Şâh I. Abbâs döneminde İran'a ziyaretleri sırasında kayda alınan Karmelitlerin raporlarına:

"(...) kendilerini Tanrı'nın hizmetine adanmış iki tür kişi var: Birincisi "Mollalar". Molla, bilgili adam veya hekim anlamına geliyor. Yöneticiler ve diğerleri tarafından saygı görüyorlardı ve sorumlu oldukları camileri vardı. Kendilerini davalarına adanmış diğer tür insanlara ise "derviş" diyorlar ve onlar terk-i dünya yapabildiklerini iddia ediyorlardı." (Chick, 2012, s. 249).

şeklinde yansımıştı. Bu durum seyyahların da dikkatinden kaçmamıştı. Safevî ülkesine seyahat eden Chardin de:

"(...) bir molla umumî meydanında vaaz verirdi. Vaaz esnasında âniden sinirlendi ve asabiyetle tasavvuf ehl-i hakkında acı ve ağır şeyler söylemeye başladı. Dedi ki; "(...) sûfiler müşriktirler ve bunları ateşte yakmak lazım. Bugüne kadar neden bunları öldürmediklerine ve kendi hâllerine bıraktıklarına şaşırıyorum. Bir sûfiyi öldürmenin on dindar adama bakmak kadar sevabı vardır." (Chardin, 1993, c.5, s. 226-227).

Bu duyduklarına şaşırdığını söyler ve:

"(...) sûfiler müşrik değillerdi tam aksine bütün bu suçlardan uzak dururlardı. Hatta bütün itikatlarıyla Hak Teâlâ'nın zâtına aşk ile bağlıydı. Onlar, akşamları ibadet ve zikir için bir araya gelirlerdi." (Chardin, 1993, c.5, s. 227).

şeklindeki ifadeleri, Şâh II. Abbâs dönemine tekâbül etse de Şâh Tahmasb dönemiyle başlayan, bahsedilen sürecin Şâh I. Abbâs döneminde resmîyet kazandığı ve ilerleyen dönemlerde bu söylemlerin arttığı sonucuna varılmaktaydı. Böylelikle Kızılbaş Sûfiler ile Cebel-i 'Âmil âlimleri karşı karşıya getirmişti. Özellikle Cebel-i 'Âmil âlimleri saray ve mahkeme başta olmak üzere eğitim ve bilim faaliyetlerinde en önemli rollerde yer almışlardı. Bu durum Kızılbaş Sûfiler ile Cebel-i 'Âmil âlimleri ve şâhlar arasında cereyan eden siyasî, dinî ve bilimsel sonuçları da beraberinde getirmişti. Çok sayıda Şîî âlimin Cebel-i 'Âmil, Hille ve Bahreyn'den Safevî ülkesine

gelmesi, bilim faaliyetlerinin artması ve Şîî inancının teorik olarak güçlenmesini de sağladı (Keshavarz&vd. 2397, s. 228). Bu gelişmelerle beraber, Safevî hükümetinin eğitim ve öğretim alanındaki en önemli politikalarından biri İsnâaşeriyye eserlerini derleyip tercüme etmek ve halka öğretmek olmuştur. Özellikle Cebel-i ‘Âmil’den gelen âlimler bu konuda büyük bir gayret göstererek Arapçadan Farsçaya tercüme edilen kitaplar sayesinde Şîîliğin akışını hızlandırıp değişim sürecini başlatmışlardır. Aynı dönemde Sünnîliğe reddiye türü risâleler de yazılmıştı (Gündüz, 2008, s. 457). Nihâyet Şeyh Bahâeddin Âmilî ve onun yetiştirdiği öğrenciler Şâh I. Abbâs’ın amacına ulaşmasını sağlayacaktı (Mohajer, 2015, s. 47). Yaşanan bu önemli göçün ilmî ve edebî sonuçlarından bazılarını şunlardır:

- Çeşitli kitapların Safevî ülkesine gelmesine ve onların çevrilmesi sağlandı.
- Şîî ilîm, tartışma ve öğretim sahalarının yayılmasına olanak verildi.
- Hukuki kararların çeşitli yönleriyle yorumlanmasına ve buna ek olarak diğer bilimlerle birleştirmesine imkân sunuldu.
- Âlimlerin bilime önem verip dönemini ve kendinden sonraki dönemleri etkileyen âlimler yetiştirmesine ek olarak Safevî Devleti’nde birçok medrese ve cami inşa edildi ve öğretimin hızlanması sağlandı (Mohajer, 2015, s. 51).

Safevî toplumuna hızlı şekilde entegre olan âlimler, Şâh I. Abbâs’ın amaçları doğrultusunda görev aldılar. Dinî atmosferin ortaya çıkması ve buna bağlı olan meydana gelen siyasal gelişmelerin (Hayati&Rahmatnia, 2017, s. 62), Şîî düşünce temelinde başlayan eğitim faaliyetlerini beraberinde getirmesi olarak ifade edilebilir. Bu dönemde meydana gelen tercüme faaliyetleri ve ülkeye gelen kitaplar yeni bilgilerin üretilmesine olanak sağladı (Kartaloğlu, 2019, s. 29). Akıl ve tecrübe yolu ile elde ettikleri yeni bilgileri ve bunlara dayalı eleştirileri açıklamaktan da çekinmediler (Fazlıoğlu, 1998b, s. 199). Bu durum ülkede entelektüel bir ortamın doğmasına sebep olmuştu. Yaşanan bu gelişmelere bağlı olarak âlimlerin ülkedeki konumlarının yükselmesi, ülkedeki bilimsel faaliyetlerin canlanmasını beraberinde getirdi. Bu yeni düzen, “*Şeyh Bahâeddin Âmilî ve Mîr Dâmâd Hareketi*” olarak adlandırıldı (Dehbashî, 1374, s. 15-16). Başlatılan bu hareket, Şâh I. Abbâs dönemi ve sonrasında tüm ülkeyi etkilemiş ve bu düşüncelerin yayılmasına ortam hazırlamıştı. Cebel-i ‘Âmil âlimleri ve onların halefleri İran coğrafyasında Şîîliğin kurumsallaşması yönünde harcadığı çabayla, politik ve kültürel değerini belirlemişti. Bu bölgede bulunan İsnâaşeriyye mensupları 18. ve 19. yüzyıllarda Batılı âlimler ve seyyahlar tarafından da “*Mütâvile*” diye anılmış, bu isim özellikle “*Ehl-i beyt’e yahut*

Ali ve evlâtlarına muhabbet besleyenler” anlamına geldiği için genel olarak da benimsenmişti (Öz, 2016, ss. 251-252).

3.2. Bilim Dalları

3.2.1. Mantık

Mantık, İslâm âlimleri tarafından “*bilinenden bilinmeyenin elde edilmesine vasıta olan ilîm*” olarak tanımlanmaktaydı (Emiroğlu, 2003, s. 18). Safevî döneminde ise aklî ve naklî bilimlerin bir arada olduğu bir düşünce sistemi olarak görüldü ve bu sistemin temelini İsnâaşeriyye mezhebi oluşturdu (Zebîhullah, 1366, c.5/1, s. 232, 328). Sistemin yürütücüsü konumunda olan Cebel-i ‘Âmil âlimleri, mantık ilmiyle birlikte ülkeyi Şâh I. Abbâs’ın düşünceleri doğrultusunda şekillendirmeye başladı (Felsefî, 1375, c.1, ss. 119-124). İlk örneğini Şâh Tahmasb döneminde gördüğümüz bu girişimde Safevî ülkesine getirdikleri İsnâaşeriyye Şiîliği üzerine oluşan kitaplar ile Şâh Tahmasb’ın kütüphane oluşturmalarını sağladılar. Şâh I. Abbâs’ın yönetim dönemine gelindiğinde ise bu düşünceler sistemleşerek onun desteklediği kütüphanelerde bu eserler yer aldı (Musevi-yi Erdebîlî, 1347, s. 380). Ayrıca Yunan sahasındaki matematik eserleri ile İran coğrafyasındaki Safevî öncesi dönemlere ait bilimsel eserler yeni bilgiler ve düşünceler ışığında şekillenerek onların görüşleri veya açıklamalarıyla yeniden oluşturdu (Zebîhullah, 1366, c. 5/1, ss. 239). Safevî ülkesinin iki önemli bilim merkezi olan Şîraz ve İsfahân’daki âlimler, aklî bilimlerin de desteğiyle mantık ilmîne göre yeniledikleri eserleri medrese müfredatlarına müfredatlarına konulmasında (Kaempfer, 1360, s. 141) özellikle Şâh I. Abbâs döneminde düzenli olarak ülkeye gelen Cebel-i ‘Âmil âlimlerin ve onların öğrencilerinin rolü yadsınamaz derecededir. Böylelikle mantık ilmî tüm ülkede Şâh’ın desteklediği kütüphane ve medreselerde yayılma ortamı buldu.

3.2.2. Edebiyat

Edebî konular da yine Fars ve Arap edebiyatı kaynaklı olarak şekillenerek Şiîliği öven bir şiir tarzı gelişti (Şeşen, 2012, s. 689). Farsça sözlükbilimi açısından ilerleme Safevî öncesinde başlamış olsa da bu dönemde de hızını kesmeden devam etti (Kaempfer, 1360, s. 141). Cebel-i ‘Âmil’den gelen Şiî âlimlerden birkaçının Irak’tan İran’a kalıcı göçü; Tebriz, Şîraz, Kum, Meşhed, Kazvîn ve İsfahân gibi

şehirlerde edebî ve bilimsel kalitenin artmasını sağlamıştı. Metinlerin halka ulaşması için zamanla yine tercüme eserler yapılmıştı. Bu eserler, Arap edebiyatına olan ilgiyi arttırarak birçok kitabın yazılmasına ve derlenmesine imkân sağladı (Keshavarz&vd. 1397, s. 290). Böylelikle bu alanda pek çok önemli âlimin yetişmesine de imkân tanındı (Münşî-yi Türkmen, 1382, c.1. s. 178).

3.2.3. Tıp

Safevî medreselerinde okutulan önemli derslerden birisini tıp oluşturmuştu. Tıp eğitime tabakât kitaplarında aşırı önem verildiğine değinilir (Sâid el-Endelüsî, 2014, s. 68). Özellikle medrese müfredatında İbn Sînâ'nın *el-Kânûn fi't-Tıb* adlı eseri önemli okutulan eserler arasında yer almaktaydı (Lâhîcî, 1375, ss. 52-53, 70). Safevî medreselerinde yetişen âlimler, Türk devletleri başta olmak üzere çeşitli coğrafyalarda Safevî'nin bilimsel yetkinliğini tanıtmışlardı. Bunlardan en ünlüsü de Muhammed b. Ayn al-Mülk Şirâzî'dir. Şirâzî, Bâbürlülür Hükümdarı Şâh Cihan adına *Elfaz el-Edviya* ve oğlu Dârâşikuh'a ithafen Cyrıl Lloyd Elgood'a göre son önemli tıp kitabı olan *Tıbb-i Daraşkuhi* adlı eserlerini yazdı (Elgood, 1992, s. 420).

Şâh I. Abbâs döneminde inşa edilen hastaneler ise yine medreseler gibi vakıflara bağlanarak Şâh tarafından desteklendi. Örneğin, Meşhed'te bulunan İmâm Rızâ (a.s.) Türbesi'ne de bir de "*dâru'ş-şifâ*" inşa ettirerek vakıflara bağlattı (Talayî, 1397, s. 136). Bu hastanelerde; hastaların nabızlarının dinlenmesi ve idrarlarına bakılmasıyla hastalıklarının teşhisi yapılmaktaydı (Chardin, 1996, c. 2, s. 478). Ayrıca cerrahi alanında ise önemli operasyonların gerçekleştirildiği bilinmekteydi (Savory, 1980, s. 223-224).

Eczacılık da bu dönemdeki önemli bilim dallarından birisini oluşturmuştu. Bu dönemde çeşitli ilaçların yapıldığı ve hastalıkların iyileştirildiği bilinmekteydi (Eşref, 2013, s. 140). Fakat önceki dönemlerden farklı olarak Kızılbaşlıların işi olan eczacılık, onların Şâh I. Abbâs döneminde geri plana atılmasıyla beraber Gürcülere⁸¹ bırakılmıştı (Bahtiyarî& Yusufifar, 2012 s. 101). Bu dönemde kurumsallaşan eczacılık pozisyonu kalıcı olarak bir kişiye verilmiş ve miras olarak aile üyelerine devredilerek sürekliliği sağlanmıştı (Bahtiyarî&Yusufifar, 2012 s. 102). Şâh I. Abbâs döneminde desteklenen eczacılardan Muzaffer b. Muhamed Hüseyinî Şifa'i'nin *Tıbb-i*

⁸¹ Şâh Tahmasb döneminde kendilerine "*müşrikân-ı düşmen-ı Hoda*" yani "*Allah düşmanı müşrikler*" ile "*seg sıfakan*" yani "*köpek suratlı*" ifadeleri kullanılmaktaydı. Şâh I. Abbâs döneminde ise Gürcüler önemli pozisyonlara getirilmiştir (Dağlar, 2019, s. 254).

Şifa'î adlı eseri bu alanda önem arz etmekteydi. Ayrıca yine bu dönemin önemli eserlerinden Hekîm Kemaleddin Gîlânî'nin kaleme aldığı *Camiü'l-Cevami* adlı eserdir (Zebîhullah, 1366, c. 5/1, ss. 362). Safevî döneminde eczacıların ve hekimbaşlıların konumu, görevlendirilen kişilerin askerî ve dinî nitelikleri sebebiyle Şâh I. Abbâs sonrasında düşüş yaşamasına rağmen önemini korumaya devam etti (Bahtiyarî&Yusufifar, 2012, s. 97).

Şâh I. Abbâs döneminde kaynaklarda adı geçen birkaç tabipten bahsetmek mümkündür. Şâh'ın sarayda her an hazır olan 68 hekimbaşı ve eczacıdan oluşan bir ekibi bulunurdu. Bunlardan adları bilinenler, Mirza Rahim (Minorsky, 1980, s. 57), Hekim Mevlânâ Zeyneddin-i Yezdî ve onun kızı Hekim İnâyetûllah-ı Yezdî, Şâh I. Abbâs'ın sarayında oldukça değer görmüştü (Münşî-yi Türkmen, 2019, c.3, s. 51). Ayrıca saray hekimlerinden Hekim Seyfeddin Muzaffer-i Kâşî ve onun ölümünden sonra ferman ile babasının yerine gelen oğlu Şemsa Muhammed'de bulunmaktaydı (Münşî-yi Türkmen, 2019, c.3, s. 198). O'na, *Târîh-i Âlem-Ârâ-yi Abbâsî*'de “*mesih nefesli*” olarak hitap edilmekteydi (Münşî-yi Türkmen, c.4, s. 232). İsfahân hekimlerinden olan ve sarayda görev alan bir diğer hekim ise tıp ilmînde ileri seviyede olan Şifa-î İsfahân-î'dir (Münşî-yi Türkmen, 2019, c.3, s. 212). Son olarak bu dönemin önemli hekimlerden olan Hekim Ahmed-i Şîrazî ve Hekim Mirza Muhammed-i Kummî zikredilebilir (Münşî-yi Türkmen, 2019, c.4, s. 233).

3.2.4. Matematik

Safevîlerin; İsnâaşeriyye öğretileri doğrultusunda Şîî âlimler için sağladığı imkânlar, matematiğin gerçekleşmesi için de uygun bir ortamı da beraberinde getirdi (Keshavarz&vd, 1397, 270). Şâh I. Abbâs döneminde faaliyette olan medreselerde okutulan dersler arasında aritmetik ve geometri de bulunmaktaydı (Müstevfî-i Kazvînî, 1381, s. 5). Öğrencilere okutulan kitaplar incelendiğinde, İlhanlı dönemi âlimlerinden olan Nasîrüddin Tûsî⁸²'nin *Tahrîrü'l Usûli'l-Hendese ve'l-Hisâb* (*Tahrîrü'l Usûl*) ve *Tahrîrü'l Mecistî* adlı şerhleri (Şirinov, 2012, s. 437) ile Bahâeddîn Âmilî'nin *Hulâsatü'l-hisâb* adlı çalışması önemli kaynak eserler statüsünde olduğu görülmekteydi (Râvendî, 2004, ss. 121-123). Ayrıca, Ali Kuşçu'nun astronomi ile ilgili risâlesi olan *Risâle fi'l-hey'e* (Aydın, 1989, s. 408) ve

⁸² Detaylı bilgi için bkz. Şirinov, A. (2012). Nasîrüddin Tûsî. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 41, 437-442 ; Gafarov, A. (2012). Nasîrüddin Tûsî. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 41, 442-445.

hesap ilmî konularından oluşan *er-Risâletü'l Muhammediyye* (Fazlıoğlu, 2008, s. 129) ile Bîrûnî'nin astronomi ve coğrafya konularını teşkil eden *Kitâbu't-Tefhîm fî Evâilî Sînâati't-Tencîm* (Tümer, 1992, s. 212) adlı çalışmaları medreselerde okutulan eserler arasında yer almaktaydı (Lâhîcî, 1375, ss. 52-53). Böylelikle öğrencilere hem dönemin kaynakları okutulmuş hem de Safevî öncesi dönemi ait İslâm bilimi adına için önemli eserler de medreselerin esas kitaplarını teşkil etti (Zebîhullah, 1366, ss. 232-239). Bu görüş ülkeye gelen Kaempfer gibi Adam Olearius tarafından da kayda geçirilerek Safevî okullarında aklî ve naklî ilimlerinin bir arada verildiği ifade edilmekteydi (Olearius, 2007, s. 271). Chardin'in raporlarına göre de yukarıdaki veriler doğrulanarak matematik hakkında Safevî toplumunun üstün bilgiye sahip olduğu sonucunu ortaya çıkartmıştı. Onun notlarına göre medresede yukarıda ifade edilen kitapların yanında Theodosius, Autolycus, Menelaus ve Apollonius'un da okutulduğunu belirtmişti (Chardin, 1993, c.5, s. 220). Bu kitaplardan anlaşıldığı üzere Safevî medreselerinde ilk olarak naklî bilimlerin temelinde başlayan bir eğitim sisteminin ardından aklî ilimlerin de öğretilmesiyle bu sistemin tamamlandığı görülmektedir. Kaempfer seyahatnâmesinde de bu durum mirzalara sarayda eğitim verilirken öncelikle din eğitimi (namaz, abdest, gusül ve oruç hakkında) verildiğini, Hz. Peygamber ve Hz. Ali, Hz. Hüseyin, Hz. Hasan'ın hayatları ve çektikleri cefalar ile İmâmîyye mezhebi anlatıldıktan sonra âkli bilgiler verildiğini kayıt etmekteydi (Kaempfer, 1360, ss. 27-28). Bu gelişmeler ile birlikte, Şâh I. Abbâs'ın İsnâaşeriyye Şîliğini yaygınlaştırma çalışmalarında eğitime önem vermesi bilimin ve bilginin de büyümesine ve genişlemesine yol açtı.

3.2.5. Astronomi

Safevî devrinde astronomi, İran tarihindeki diğer dönemler gibi en önemli alanlardan birisini teşkil etti. "*İlmî nûcum*" olarak da adlandırılan astronomi, matematik ve mûsikiyle birlikte aklî ilimleri oluşturmaktaydı (Fehd, 2000b, s. 126). Safevîlerin astronomi ve gezegenlerin durumu üzerine de araştırmaların yapıldığı ve bu sebeple gök bilimcilerin hayatın her alanında fazlaca önemsendiği bilinmekteydi (Naki Nasrî, 1371, s. 43). Astronomi, millî meselelerden askerî meselelere, bayram ve yas merasimleri başta olmak üzere bütün konuları etkileyen ilimlerden biri olmuştu (İsfandiyyarî Mahnil, 2015, s. 21). İslâm âlimlerinin astronomiye katkıları özellikle gözlem verilerinin artırılması, usturlap ya da saatler gibi astronomi aletlerinin

geliştirilmesi, gök cisimlerinin görünen hareketlerinin takip edilmesi ve bu sayede matematiksel yöntemlerin geliştirilmesi şeklinde olmuştu (Fehd, 2000b, s. 129). Bu durum özellikle Şâh I. Abbâs'la birlikte bilimin ve buna bağlı olarak da uygarlığın gelişimine katkıda bulunmuştu. Bu dönemde astronomi konusunda eserler yazan Bahâeddin Âmilî gibi birçok büyük müneccim ve âlim de bulunmaktaydı.

3.2.6. Mûsiki

Şâh I. Abbâs devrinde mûsikî, önemli bir konumdaydı ve bu alanda ifade edilen görüş ve düşünceler, matematik çatısı altında diğer bilim dallarıyla mantıksal bir bağ oluştururdu. Safevîler, diğer İslâm ülkeleri gibi mûsiki ilmîni matematik ilmînin içerisine yerleştirmişlerdi. Bu sebeple mûsikî üzerine eser verenler, âlimler ile eş düzeyde tutulurdu. Buradan anlaşılabacağı üzere Safevîler de müzik ilmî, “*usûl-u mûsiki*” adı altında seslerin tabiatı, oluşumu ve vezinleri izah eden bir bilim dalı olarak ele alınmıştı. Ayrıca insan bedenine olan etkileri nedeniyle fizyolojik esaslı olarak da değerlendirilmekteydi. Örneğin, savaşlarda bir güç göstergesi olarak kullanılan mûsikî, geleneksel ve tasavvufî alanlarda ön plana çıkmıştı. Bu sebeple Safevî ülkesinde aklî bilimlerle ilgilenen çoğu âlimin mûsikî alanında da önemli eserleri vardı. Bu âlimler, kendilerinden önceki mûsikîşinasların birikimini alıp daha da geliştirmişlerdi (Hillenbrand, 1986, s. 761). Şâh I. Abbâs'ın henüz tahta çıkmadan ve Herat'ta kaldığı süre boyunca mûsikî üstatlarıyla ilişkisi iyi olmuştu ve tahta çıkışında onların katılımıyla bir kutlama töreni de düzenlendi (Natanzî, 1373, s. 264). Şâh Tahmasb döneminde mûsiki İsnâaşeriyye Şiâsı'na göre uygun görülmediğinden icra etmek yasaklanmıştı (Dağlar, 2019, s. 80) fakat oğlu Şâh II. İsmâil döneminde serbest bırakılmıştı. Şâh I. Abbâs döneminde de serbest şekilde icra edilmeye devam etmişti. (Felsefî, 1375, c.2, s. 260). Şâh I. Abbâs, mûsikî üstatlarını lutuf ve himâyesi altına alarak hayatlarını lüks içinde geçirmişlerine imkân tanımıştı (Della Valle, 1348, 217-223).

Şâh I. Abbâs, tahta çıktıktan sonra da ülkede mûsikîyi her alanda hissettirerek ülkeye gelen heyetlerin kabul törenlerinde ve karşılamalarında onu ön planda tutmuştu (Natanzî, 1373, s. 342, 273, 156). Örneğin; Buhara Hanlığı Hükümdarı Veli Muhammed Han, Şâh I. Abbâs'ı ziyarete geldiğinde düzenlenen kabul töreninde

mûsikî ile karşılanmıştı⁸³ (Molla Celâleddin Münecim, 1366, s. 441). Ayrıca, Mâzenderan'da bulunan Ferahâbad Sarayı'na İspanyol heyet geldiğinde de küçük trompetler, tulumlu zurna ve zilli tefler eşliğinde gösteriler yapılmıştı⁸⁴ (Della Valle, 1348, 21-22).

Meydân-ı Nakş-ı Cihân, Şâh I. Abbâs'ın kendini eğlendirdiği ve misafirlerini ağırladığı yerdî ve burada müzisyenler bulunurdu. Ayrıca bu yerde ilmî tartışmalar yapılır ve şiirler okunurdu (Münşî-yi Türkmen, 1350, c.2, 836). Hatta günümüzde Şâh I. Abbâs 'a ait olan şiirlerin icra edildiği Şâh I. Abbâs makamı⁸⁵ da bulunmaktadır (Yalçın&Behnoud, 2016, s. 149). Ayrıca Şâh'ın mûsikîye olan ilgisi sebebiyle ona İranlı veya Ermeni tüccarlar, Batı'dan enstrümanlar getirmiş ve onları Şâh'a hediye olarak vermişlerdi.

Kempfer'e göre İranlılar, savaş sırasında müziğin fizyolojik etkisini kullanarak Safevî ordusunun ihtişamını ve gücünü göstermek, ayrıca korku yaratmak için farklı ölçülerde uzun saplı trompet ve el tamburları kullanmaktaydı (Kempfer, 1363, s. 49). Kazanılan savaşlardan sonra da kutlamalar yapılmaktaydı. Örneğin; h. 1016'da Şâh I. Abbâs 'ın Tacebâd Bahçesi'nde Osmanlı ordusuna karşı kazandığı zaferin ardından İsfahân'da erkekler ve kadınlar ayrı olarak günlerce kutlama töreni yapmışlardı (Molla Celâleddin Münecim, 1366, ss. 330-331).

Bu dönemde isimleri bilinen mûsikî âlimlerinden bazıları; Şâh Murad Hansarî, Sabourî Şîrazî, Dorebeigh Karamî, Muhammad Naî Tebrizî, Mirza Ahmad, Zehra Şems-i Şîrazî (Farmer&Boyce, 1368, s. 112) ile Şems-i Şotorkuhî, Şâhnâmecî Haydar, Şâhnâmecî Muhammed Hurşit-i İsfahânî, Şâhnâmecî ve Fethî (Münşî-yi Türkmen, 1382, c.1. ss. 190-191) sayılırdı. İsimleri belirtilen mûsikî âlimlerinin hayatları ve eserleri hakkında geniş bilgiler bulunmamaktadır. Kaynaklarda rastlanılan bilgiler doğrultusunda; Şâh Murad Hansarî, besteleri ile eşsiz olarak nitelendirilmişti (Nasrabadî, 1378, s. 453). Yine bu dönemin önemli bestecilerinden olan Sabourî Şîrazî, hem Türkçe ve Farsça şarkı bestekârı hem de dönemin dervişiydi. Şîraz'a yerleşmiş ve ona İmâm Kulu Han tarafından sahip çıkılmıştı. Muhammad Naî

⁸³ Şâh I. Abbâs, Özbek Veli Muhammed Han'ı karşılamak için Kâşân'dan İsfahân'a doğru yola çıkmıştı. Şâh, Özbek Hanı'na Türkçe olarak "*hoş geldin ve sefa getirdin*" diyerek ona sarılmıştı (Molla Celâleddin Münecim, 1366, s. 441).

⁸⁴ Garcia de Silva y Figueroa'nın notlarına göre bu karşılama sırasında meydana hem erkek hem beyaz çarşafli kadınlardan oluşan büyük bir kalabalık vardı (Santamaria, 2015, s. 30).

⁸⁵ Bu makam 4/4'lük usûlle icra edilir (Yalçın&Behnoud, 2016, s. 149).

Tebrizî ise Şâh I. Abbâs 'ın en önde gelen müzisyenlerinden birisiydi. O, mûsikî ilmînde zor bestelerin sahibi olarak tanınmıştı. Mirza Ahmed ise mûsikî alanında bu dönemin önde gelen müzisyenlerindendi. Mûsikîde sadece erkekler değil kadınlar da yer almıştı (Della Valle, 1348, ss. 21-22). Örneğin, Şâh I. Abbâs ava çıktığı sırada ona şans getirmesi için davul ve flüt çalan Zangul adında bir kadın müzisyeni de vardı (Münşî-yi Türkmen, 1350, c.2, ss. 492-493).

3.3. Bilime Dallarına Katkı Sağlayanlar

Dönemin siyasî hedeflerinin gerçekleştirilebilmesi için Şâh'ın, ilîm insanları ve hukukçularla olan ilişkileri de oldukça önemliydi. Onları her alanda üst düzeyde tutmak için çeşitli çalışmalar yapılmıştı. Şâh I. Abbâs, onlarla her zaman toplantılar ve sohbetler yapmış, onların derslerine ve bilimsel tartışma meclislerine katılmıştı (Zebîhullah, 1366, s. 128). Onlarla dostluk ilişkilerine önem vermiş ve onlara yakın davranarak bilimsel çalışmaları için iş birliği yapmıştı (Savory, 1980, s. 224). Bu çalışmalar, eğitim ve öğretimin ilk şartının İsnâaşeriyye Şîa'sına bağlılık olduğu bu medreselerde diğer bölgelerden ülkeye gelen Şîi âlimlerle beraber yapıldı (Bakhshî, 1392, s. 97). İsnâaşeriyye Şîi inancına bağlı âlimler, ülkede bilimsel faaliyetlerin artması için uygun bir ortam hazırlamıştı. Çeşitli dinî okulların ve müesseselerin genişletilmesi için özellikle bazı muhacir ve İranlı âlimler de yardımcı olmuşlardı (Gol, 2002, s. 174). Aklî ve naklî ilîmler ile ilgilenen bu âlimler, Şâh I. Abbâs dönemi ile birlikte en üst sosyal sınıfta sayılmaktaydı (Savory, 1980, ss. 223-224).

Safevî başkenti, İsfahân'a taşındığında Şâh I. Abbâs'ın emriyle âlimlerin de burada olmasını istediğinden Tebriz'den birçok şair, ressam, mimar, hattat ve mûsikî âlimleri buraya getirilmişti (Aounullahi, 2008, s. 23). Şâh I. Abbâs'ın âlimlerle yakından bu ilişkileri birbiri arasında da rekabet ve kıskançlığı da beraberinde getirmekteydi. Bu duruma örnek olarak; Bahaeddin Âmilî ve Mîr Dâmâd arasında geçen bir diyalog Felsefî tarafından:

“(...) Safevî Şâhı I. Abbâs bir gezinti sırasında iki âlimi yarıştırmak istemişti. Birinin at binmekteki beceriksizliğini diğerine göstermişti. Şeyh Bahaî, Mîr Dâmâd'ın atının yavaş yavaş ilerlemesinin sebebini Mîr Dâmâd'ın eşsiz bilgisinden kaynaklanan ağırlığına dayandırmıştı. Mîr Dâmâd ise Bahaeddin Âmilî'nin atının uçmasının sebebini böyle seçkin bir biniciye sahip olmaktan duyduğu sevince dayandırmıştı. Şâh I. Abbâs ise âlimlerin birbirini gözetken bu

davranışlarından oldukça memnun kaldı ve onları olağanüstü bilge ve hoşgörülü insanlar olarak taltif etmişti” (Felsefi, 1358, c.3, s. 887).

ifadeleriyle aktarılmıştı. Pietro Della Valle Seyahatnâmesi’nde ise Şâh I. Abbâs’ın ülkede yer alan âlimleri övdüğü ve Mısırlı âlimler gibi bilgiyi saklamadıklarını aksine halkı bilgilendirmeye çalıştıklarını dile getirmişti (Della Valle, 1348, s. 20).

Şâh I. Abbâs döneminde Safevî ülkesini ziyaret eden Alman Seyyah Engelbert Kaempfer de benzer ifadeler ile âlimlere önem verildiğinden bahsederek maaşlarının eksiksiz günü gününe ödendiğini ve halk arasında yüksek rütbeli olduklarını dile getirmişti. Hatta Almanya ile karşılaştırarak bu kadar önemin Almanya’da verilmediğinden sitemle bahsetmişti (Kaempfer, 1360, s. 160).

Şâh I. Abbâs dönemi âlimleri hakkındaki ifadelerden hareketle konumlarının yüksek bir seviyede olduğunu söylemek mümkündür. Tabii onlara bu denli çok önem verilmesinin asıl sebebi hedeflerin gerçekleştirmesinde âlimlerin oynayacağı önemli bir roldü. Fakat âlimlerin özgür ve yetkin kılınmasının naklî ilimlerin yaygınlaşmasının yanında özellikle matematik, tıp ve astronomi gibi aklî bilimlerin gelişmesine büyük katkı sağladığı da gözden kaçırılmamalıdır. Dönemin âlimleri İsnâaşeriyye mezhebini şekillendirirken, ister istemez düşüncenin de gelişmesini sağlayarak ülkede bir bakıma özgür bir düşünce ortamının oluşmasının da temelini atmışlardı. Bunda da Şâh I. Abbâs’ın önemli bir etkisi olduğu yadsınamaz derecededir. Onun, âlimlere verdiği bu yüksek rütbe kendinden sonraki Safevî şâhlarına da örnek olarak ülkenin gelişimine katkıda bulunmuştu.

3.3.1. Âlimler

3.3.1.1. Bahâeddin Âmilî

Safevîler de âdeta yepyeni bir düşüncenin temelini atan Şeyh Bahâullah’ın tam ismi, Muhammed b. ‘Izzi’d-din Hüseyin b. Abdi’s-Samed b. Şemsi’d-dîn Muhammed b. Ali el-Huseyn b. Muhammed b. Salihî’l-Âmilî el-Cubbaî el-Harisî el-Hemdanî’di (Aslan, 2007, s. 7). Güney Lübnan’ın Cebel-i ‘Âmil bölgesindeki Ba’lebek’te doğduğundan ötürü “*Bahâeddin Âmilî*” olarak da anılmaktaydı (Zeki, 1329, c. 2, s. 292). Bölgesindeki Şîî cemâatinin liderlerinden İzzeddin Hüseyin İbn Abd al-Sâmad’ın oğlu olan Bahâeddin Âmilî, Şîî eğitim merkezlerinden biri olan Kazvîn’de eğitim gördü (Nasr, 1986, s. 666). Bahâeddin Âmilî’nin hocaları arasında matematik âlimi olan babası da bulunuyordu (Azhand, 2001, s. 344). Şeyh Bahâeddin

Âmilî'nin babası olan İzzeddin Hüseyin İbn Abd al-Sâmad, Şâh Tahmasb'ın emriyle İran'a gelen ve İsnâaşeriyye mezhebini halka tanıtan Safevî Devleti'nin önemli isimlerinden birisiydi (Mirahmadî, 1992, s. 224). Hekimliği de Emadeddin Mahmûd'dan öğrendi (Nasr, 1986, s. 667). İran'a yaptığı seyahat ve Mekke'ye hac ziyaretinden sonra İsfahân'a yerleşen Bahâeddin Âmilî, “şeyhülislâm” unvanını elde ederek ölümüne kadar bu makamda kalmıştı (Gol, 2002, ss. 179-181). Bu sayede Şâh I. Abbâs döneminde İran'ın önde gelen Şîî şahsiyetlerinden birisi⁸⁶ konumuna ulaşarak onun için öğrencilerinden olan Seyyid Hüseyin el-Kerekî tarafından “(...) kendinden önce ve sonra hiçbir âlime nasip olmayacak ilîmlere sahip bir zât” olarak nitelendirilmiştir (Aslan, 2007, s. 16).

“16. yüzyılın müceddid”⁸⁷ olarak kabul edilmekte (Okumuş, 1991, s. 60) olan Bahâeddin Âmilî; yaşamı boyunca felsefeci, *Kur'ân-ı Kerîm* yorumlayıcısı, hâkim, müneccim (Nasr, 1986, s. 667), müderris, şair ve mühendis olarak Safevî sosyal yapısında yer almıştı. Bahâeddin Âmilî, Şâh I. Abbâs'ın yönetime geldiği 1587 yılından itibaren onunla resmî temas hâlinde oldu ve Meşhed'in fethi de dâhil olmak üzere bazı seferlerde ona eşlik etmişti (Câferiyân, 1999, s. 246). Ayrıca Şâh tarafından özel bir lutuf ile onurlandırılan Âmilî (Natanzî, 1359, ss. 565-566), Şîî fikhına dair *Kitabu'l-İsnâ Aşeriyyâtî'l-Hams* ve *el-Câmiu'l-Abbasî* adlı eserleri kaleme almıştır (Aslan, 2007, s. 23).

Şeyhülislâmlık konumu onun âlimler ve şeyhlerle çokça etkileşime girmesine neden olarak bu etkileşimlerin bir kısmı tarihî metinlere, risâlelere ve ilmî kitaplara yansımıştı (Münşî-yi Türkmen, 1382, c.1, s. 216). Şeyh Bahâeddin, Safevî devrinde İran'da en yüksek resmî dinî makama sahip olmasına rağmen (Nasr, 1986, s. 669) inzivaya olan eğilimini, zühd ve dervişlik yolunu hiçbir zaman kaybetmeyerek eserlerinde sürekli olarak bu düşüncüyü teşvik etmişti (Aslan, 2007, ss. 32-33).

⁸⁶ el-Âmilî'nin bazı kaynaklarda Sünnî olduğu rivâyet edilse de onun Şîî olarak hayatını sürdürdüğü ve şerîata ters düşmeyen bir tasavvuf görüşüne sahip olduğu üzerinde ısrarla durulmuştu (Okumuş, 1991, s. 60).

⁸⁷ “Müceddid” kelime anlamı olarak “tecdid” anlamına gelmekteydi. Sözlükte “yenilemek ve yeni bir yol açmak” anlamındaki tecdid, bir işi ya da bir şeyi ciddiyetle ve bir yöntemle yeniden ve aslına uygun biçimde yenileme faaliyetini ifade etmektedir. Tecdidî gerçekleştiren kimseye ise “müceddid” denmekteydi (Görgün, 2011, s. 234). Tecdid, İslâm dünyasının kendini yeniden keşfetmesi ve sömürge şartlarından kurtularak kendi asaletini bulabilmesi ve onun yolundaki gayretlerinin tamamını belirtmekteydi. Ayrıca bu ifade, dil biliminden davet tarzına, siyasî düzenden fıkıh usûlüne ve düşünceden ahlâka kadar bütün alanlarda yenilenme gayretleri için kullanılmaktaydı. Tecdid çok geniş bir yelpazede kullanıldığı için herkesin üzerinde kabul ettiği ortak bir anlamdan söz etmek güçleşmektedir (Görgün, 2011, s. 239).

Molla Abdullah Yezdî'den mantık, kelâm, tefsîr ve bazı aklî ilîmlerin hâkimiyetini elde eden Bahâeddin Âmilî, aklî ve naklî ilîmlerde büyük ilerlemeler kaydederek her sahada önde gelen eserler vermişti (Münşî-yi Türkmen, 1382, c.1, ss. 201-203). İlîm alanındaki referansların arasında yer alan Bahâeddin Âmilî'nin eserlerinin geniş yelpazesine bakıldığında; *Kur'ân-ı Kerîm* ve hadis, hadis derlemeleri ve eksiltili tefsîr ile ilgili açıklamaları, *Kur'ân-ı Kerîm*'in bazı bölümlerinin değerlendirilmesi, teoloji ve özellikle İsnâaşeriyye Şîliği üzerine, dinî ritüeller ve hükümler üzerine olan eserleri ve günlük duanın gerekliliği konulu çalışmaları ile öne çıkmaktaydı. Sadece dinî bilimler hakkında değil, aklî bilimlerle ilgili de eserler yazması onu döneminde farklı kılmıştı (Okumuş, 1991, s. 60). İslâm bilimlerinin matematik ve tasavvuftan astronomi ve teolojiye (Habib, 2003, s. 464) kadar çeşitli konularını ele alan 90 eseri kaleme aldı (Azhand, 2001, s. 345). Bunlardan birkaç örnek olarak Arapça gramerle ilgili ifadenin yumuşatılması ve İran'da hâlen kullanılan Arap grameri konusunda önde gelen bir eser olan *Fawa'id al-samadiyya* adlı eseri Arapça grameri için önem arz etmekteydi (Nasr, 1986, s. 667). Âmilî'nin, astronomi ile ilgili tasviri, aritmetiğin genel hususları, matematik ve çeşitli astronomi risâleleri üzerine şerhler gibi çeşitli eserleri de bulunmaktaydı. Ayrıca matematiğin çeşitli dalları üzerine de 12 eser kaleme alması onun naklî ilîmler kadar aklî ilîmlere de önem verdiğinin en önemli kanıtlarından birisi olarak gösterilebilir.

Bahâeddin Âmilî denilince onun öğrencilerine değinmeden geçmek konuyu eksik bırakacaktır. Şeyh Bahâeddin Âmilî'nin bilimsel kapsamlılığı dolayısıyla birçok âlim ve öğrenciyi huzuruna davet etti. İslâmî ilîmlerde İsfahân'da İbn Sînâ'nın öğretilerini ve hukukunu meclislerinde öğretti. Şeyh Bahâeddin Âmilî, Safevî döneminin en çok yazan âlimlerinden ve o dönemin en kapsamlı âlimlerinden birisi olmuştur. (Zebihullah, 1366, s. 320). Şâh I. Abbâs dönemine etki ettiği ve yepyeni bir düşünce sistemi oluşturduğu gibi bu düşünce yapısını kendinden sonra da devam ettirmek için çok sayıda öğrenci yetiştirmişti. Bunlardan iz bırakan Molla Muhammed Taki Meclisi, Seyyid Ahmed Alavi, Sadrüddin Şîrazî (Molla Sadrâ), ve Feyz-i Kâşânî gibi önemli âlimler Safevî dünyasında aklî ve dinî bilimlerin gelişmesine katkı sağlayarak bu düşünce sistemini ilerleyen dönemlere de taşıdı (Azhand, 2001, s. 347). Şeyh Bahâeddin Âmilî'nin bu öğrencileri ve adı bilinmeyen fakat onun yetiştirdiği diğer âlimler ile İran'daki tüm sosyal sınıflar üzerinde büyük bir etki yaratmayı başardığı kesinlikle söylenebilir (Nasr, 1986, s. 669).

Bahâeddin Âmilî, zamanın tüm bilimlerine hâkim olan, aynı zamanda matematikte yetkin, doğru gözlem ve doğru ölçüm yapmayı bilen din âlimlerinin önde gelen temsilcisiydi. (Azhand, 2001, s. 346) Yaşadığı dönemde mevcut olan hemen hemen bütün ilim dallarında eser verdi ve dinî ilimlerdeki otoritesinin yanı sıra daha çok aklî ilimlerdeki çalışmalarıyla tanınmıştı. Astronomi, cebir, aritmetik, geometri ve mûsiki alanlarında (İnceoğlu, 2004, s. 716) yazdığı eserler başta İran olmak üzere Irak ve Osmanlı ülkelerinde asırlarca okutulmuştu. Ana dili Arapça olduğu hâlde Farsça yazdığı manzum eserleri, bilhassa Mevlânâ'yı örnek aldığı didaktik mesnevîleri kendi türünde başarılı sayılmıştı. Şiirlerinde ise “*Bahâî*” mahlasını kullanmıştı (Okumuş, 1991, s. 60). Bu bağlamda, kaleme aldığı ve kendisinden sonrasına da etki eden bazı eserlerine değinmek yerinde olacaktır.

Hulâsatü'l-Hisâb adlı matematik konulu eseri medreselerde meşhur olmuş ve son zamanlara kadar okutulmuştur. Batı'dan tercüme edilen matematik kitaplarına dahi kaynaklık edebilecek olan bu eser (Fazlıoğlu, 1995, s. 139) öğrenciler arasında *er-Risâletü'l-Bahâ'îyye*⁸⁸ olarak bilinmişti. İslâm dünyasında hesap ve cebir alanında ders kitabı olarak okutulan bu eser; Osmanlı topraklarında özellikle Anadolu, Balkanlar, Suriye ve Irak bölgelerinde, o güne kadar orta seviyeli temel matematik ders kitabı olarak okutulan Ali Kuşçu'nun *er-Risâletü'l-Muhammediyye fî'l-hisâb* (*er-Risâletü'l-Muhammediyye*)⁸⁹ adlı eserinin yerini almıştı (Fazlıoğlu, 2008, s. 129). Ayrıca İran, Türkistan, Hindistan ve Mısır'da yakın zamanlara kadar okutulmaktaydı. Ek olarak Osmanlı medreselerinde (Afyonkarahisar, Amasya, Bitlis, Bursa, Diyarbakır, İstanbul, Kayseri, Konya ve Sivas) (Fazlıoğlu, 1995, s. 141) ve Kahire gibi çeşitli medreselerde Bahâeddin Âmilî'nin *Hulâsatü'l-Hisâb* adlı eserlerinin okutulduğu bilinir (İnceoğlu, 2004, s. 716 ; Fazlıoğlu, 1995, s. 139). Bu eserin Türkiye kütüphanelerinde 100'e yakın nüshası⁹⁰ vardır (Fazlıoğlu, 1998, 322-324). Anlaşılmasını kolaylaştırmak amacıyla İran ve Irak'ta yapıldığı bilinen 40 civarında şerhi de bulunmaktaydı (Fazlıoğlu, 1995, s. 154).

⁸⁸ Bu sebeple zaman zaman yine aynı adla tanınan İbnü'l-Havvâm'ın (ö. 1324) *el-Fevâ'idü'l-Bahâ'îyye fî'l-kavâ'idü'l-hisâbiyye*'si ile karıştırılmaktadır (Fazlıoğlu, 1998a, s. 322).

⁸⁹ Eser, bazı temel trigonometrik fonksiyonlarla ilgili formüller ile cebir ve hesap ilmi ile alakalı konuları barındırır. Eser hakkında detaylı bilgi için bkz. Fazlıoğlu, İ. (2008). *er-Risâletü'l-Muhammediyye*. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 35, 129-130 ; Demir, R. & Unat, Y. (2002). Ali Kuşçu ve El-Muhammediyye, El-Fethiyye ve Risâle Fî Hall Eşkâl El-Mu'Addil Li'l-Mesîr adlı eserlerinin Türk bilim tarihindeki yeri. *Düşünen Siyaset*, 16, 231-155. Ankara.

⁹⁰ Bu nüshaların 37 tanesi Süleymaniye Kütüphanesi'nde yer almaktadır.

Cebru'l-Hisap adlı eseri ise mühendislik terminolojisi üzerine yazdığı bir çalışmadır. Fakat tamamlamadan vefat etmiştir (Aslan, 2007, s. 27). *Risâle fî a'mâlî'l-usturlâbiyye* isimli eserinin ise Süleymaniye Kütüphanesi'nde bir yazma nüshası bulunmaktadır (Okumuş, 1991, s. 60). Dönemin önemli araçlarından birisi olan usturlaplar üzerine çok sayıda çalışması bulunan âlimin, ayrıca usturlap üzerine *es-Sahîfetu'l-Usturlâbiyye* adlı bir eseri daha mevcuttu (Aslan, 2007, s. 26). Ayrıca astronomi hakkındaki bir diğer çalışması ise *Risâle fî ciheti'l-kible* (Nasr, 2006, s. 57) ile Abdullâh Şükrî b. Abdülkerim el-Konevî tarafından 1857'de şerh edilerek Sultan Abdülmecid'e sunulan (İzgi, 1997, c.2, s. 409) Hindistan'da defalarca basılan (Aslan, 2007, s. 26) *Teşrîh-i Eflâk* (Süleyman Sûdî Efendi, 2005, s. 187) adlı eseridir.

Bahâeddin Âmilî, 30 Ağustos 1621 (Savory, 1980, s. 155) tarihinde vefat ettiğinde Meydân-ı Nakş-ı Cihân'dan cenazesi kaldırılırken izdiham olduğu ve cenazenin halkın kalabalığından çıkarılmasının mümkün olmadığı belirtilmişti. Cenazesi buradan Meşhed'e götürülmüştü (Münşî-yi Türkmen, 2019, c.3, s. 66).

3.3.1.2. Mîr Dâmâd Muhammed Bâkır el-Hüseynî el-Esterâbâdî

Şâh I. Abbâs'ın devrinde büyük âlimlerinden birisi sayılan, “*işrak*” yani “*aydınlık*” ve “*parlak*” unvanına sahip (Felsefî, 1358, c.3, s. 885) olan Mîr Dâmâd Muhammed Bâkır el-Hüseynî el-Esterâbâdî, 1561 yılında doğdu (Esots, 2021, s. 18). Babası Şemseddin Muhammed, “*Muhakkık-ı Sâni*” unvanıyla anılan Ali b. Hüseyin el-Kerekî'nin kızı ile evlendiği için “*Mîr⁹¹ Dâmâd*” lakabıyla da tanındı (Zebîhullah, 1369, c.5/1, s. 306). Doğum tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte, 1561 yılında Esterâbâd⁹²'da doğduğu tahmin edilmekteydi (Nasr, 1986, ss. 669-675). Aklî ve naklî ilimler konularında dersler aldığı âlimlerin başında yer alan Şeyh Bahâeddin Âmilî'nin babası İzzeddîn Hüseyin İbn Abd al-Sâmad ve Mîr Fakhrüddin Sâmaki gelmekteydi (Kazvinî İsfahânî, 1382, s. 885). Ayrıca Meşhed, Kazvîn (Esots, 2021, s. 18), Kâşân ve İsfahân'da da eğitim aldı (Nasr, 1986, s. 670). Eğitimlerinin ardından akıl ve bilhassa hikmet ilimlerinde kendini geliştiren Mîr Dâmâd, döneminin hukukçularına ve kelâmcılarına göre Şâh'ın gözünde prestij ve statü kazanmıştı. Aklî ilimlerde referans olan bir düşünce yapısıyla tanınan ve İsfahân'da da dersler verdiği

⁹¹ “*Mîr*” unvanı, “*emîr*”, “*bey*” ya da “*efendi*” gibi mânalarda kullanılmaktaydı.

⁹² 1924 yılında Kaçarlar'ın yerine geçen Pehlevî hânedanı döneminde Rızâ Şâh (1926-1941) şehrin adını Gürgân'a çevirdi (Yazıcı, 1995, s. 437) Fakat ilgili tarih Esots'a göre 1937 yılıdır (Esots, 2021, s. 18).

bilinen (Ca'fer el-Muhâcir, 1989, s. 193) Mîr Dâmâd (Azhand, 2001, s. 350), Safevî ülkesinde Aristo ve Fârâbî'den sonra “*Muallim-i Sâlis*” unvanı almıştı (Şerif, 2019, c.3, s. 157). İsfahân düşünürlerinden⁹³ olan Mîr Dâmâd, Helenistik felsefeye İbn Sînâ'nın görüşleriyle birlikte İslâm dünyasının görüşlerini entegre ederek bir ekol oluşturmuştur (Esots, 2021, s. 15). Bu görüşle, öğrencilik yıllarında İbn Sînâ'nın *eş-Şifâ* ve *el-İşârât*'ı gibi birçok felsefî eseri okuyup öğrendi (Yakışan, 2015, c.7, s. 1090). Hayatı boyunca İbn Sînâ'nın eserlerinin topluma yansıtılması ve aydınlatılması için uğraşarak onun eserlerinin yorumcusu sayıldı (Dinorshoev, 2003, s. 761). Çağdaşı olan müelliflerden Münşî-yi Türkmen onun felsefe, adil, matematik, tıp, fıkıh, tefsîr ve hadis gibi birçok ilimde başarılı olduğunu belirtmekteydi (Nasr, 1986, s. 670). Şâh I. Abbâs ve halefî Şâh Safî ile iyi münasebetler kuran (Şeşen, 2012, s. 687) ve onların iltifatına mazhar olan Bahâeddin Âmilî'nin vefatının ardından (Münşî-yi Türkmen, 2019, c.1, s. 109) 1621 yılında Şâh, onu İsfahân şeyhülislâmı olarak atamıştı (Steward, 2016, s. 280).

Mîr Dâmâd'ın öğrencileri arasında; Kutbüddin el-Eşkûrî, Feyz-i Kâşânî, Seyyidi Ahmed 'Alavi (Nasr, 1986, s. 671), Molla Sadrâ diye tanınan Sadreddîn-i Şîrâzî bulunmaktaydı (Azhand, 2001, s. 351) ve Şemseddin Muhammed Gîlânî de bulunmaktaydı (Lâhîcî, 1375, s. 546). Özellikle Şîrâzî hocasının şahsiyetinden çok etkilenmiş ve ondan her zaman hürmetle bahsetmişti. İbn Sînâ ve Nasîrüddin Tûsî'nin eserleri üzerine şerhler yazan (Azhand, 2001, s. 349) Mîr Dâmâd'ın başta aklî ve felsefî ilimler olmak üzere çeşitli konularda yazdığı 50 fazla eser kaleme alsa da (Öz, 1993, ss. 435-436) bunların sadece 20 kadarı neşredilmiştir (Dinorshoev, 2003, s. 760). İslâm felsefesi geleneği içerisinde yazdığı eserlerini halkın anlayabileceği bir dilden yazması onu halk arasında üstün bir konuma taşımıştı. Mîr Dâmâd çalışmalarında matematik (Nasr, 1986, s. 674), mantık ve metafizik (Esots, 2021, s. 36) hakkındaki görüşlerini İslâm felsefesi içerisinde işlemişti (Esots, 2021, s. 20).

Tefsîr alanında ise *Emânet-i İlâhî*, *Tefsîrü'l- Kur'ân*, *Te'vî-lü mukatta*, *Tefsîu sûreti'l-İhlâs*; hadis alanında *Er-Revâşihu'ssemâviyye*, *Hâşiyetü's-sahîfeti's-seccâdiyye*, *Hâşiyetü Kitâbi'l-Kâfî li'l-Küleynî*; fıkıh alanında *Zavâbitü'r-rada*; kelâm alanında *Risâletü Halkı a'mâli'l-ibâd*, *Takvîmü'l-îmân*, *Kitâbü'l-Îkâzât fî halki'l-*

⁹³ Bu tabir “*İsfahân Okulu*” olarak da geçmektedir. İlk olarak Henry Corbin tarafından 1956 yılında kullanılmıştır (Corbin, 1956, c.1, s. 331). Bu düşünce okulu, Mîr Dâmâd'ın çevresine topladığı âlimlerle aklî ve naklî eserler ürettiği bir ekibi adlandırmaktadır. Kurulan bu ekibin içerisinde; Mollâ Sadrâ Şîrâzî, Bahâeddin Âmilî, Ebu'l-Kâsım Mîr Findiriskî, Feyz-i Kâşânî ve Molla Muhammed Bâkır Meclisî yer almaktaydı (Nasr, 1963, s. 904-905).

a'mâl; felsefe alanında *Risâletü hudûsi'l-âlem* yazdığı eserlerin bazılarıdır (Nasr, 1986, ss. 669-675).

1630 yılında Irak seyahatinde vefat eden Mîr Dâmâd, Necef'te İmâm Ali'nin (*as.*) türbesinin yakınına defnedilmişti (Doru, 2021, s. 236).

3.3.1.3. Mîr Ebü'l-Kâsım b. Mirza Findiriskî Hüseyinî el-Esterâbâdî

Mîr Ebü'l-Kâsım b. Mirza Findiriskî Hüseyinî el-Esterâbâdî, Safevî devri felsefecilerinin en önemlilerinden biri olup muhtemelen 1563'te Esterâbâd'a bağlı Findirisk köyünde doğmuştu (Rizvi, 2005b, IRANICA). Babası Mirza Bey ve dedesi Seyyid Sadreddîn, Esterâbâd'ın ileri gelenlerindendi. İran'da medrese eğitimi aldıktan sonra oradaki bilgileri öğrenmek ve o bölgenin bilim adamlarıyla tanışmak için Hindistan'a gitmişti (Anay, 1996, s. 109). Ardından tahsilini İsfâhan'da tamamlayarak (Kazvinî İsfahânî, 1382, s. 365) bu şehirde dersler veren Findiriskî, meclislerinde İbn Sînâ'nın *Kitâbü's-Şifa* ve *el-Kanûn fi't-tıbb* adlı eserlerini işledi (Şerif, 2019, c.3, s. 166). Şâh I. Abbâs, Şâh Safî ve Şâh Cihan'ın iltifatına mazhar olan Findiriskî'nin geometri, kimya ve matematikte de uzman olduğu nakledilmektedir (Nasr, 1986, ss. 669-675).

Muhammed Saîd Sermed, Molla Receb Ali Tebrîzî, Âğa Hüseyin Hânsârî, Molla Muhammed Bâkır Sebzevârî (Çavuşoğlu, 2009, s. 263) gibi öğrenciler yetiştiren Findiriskî'nin ilimleri öğrenmeye teşvik eden *Risâle-i Sînâ'îyye* adındaki 24 bölümden oluşan Farsça risâle yazmıştı. Ayrıca felsefe konusunda en ünlü eserlerinden birisi olan *Kasîde-i Yâ'îyye* adlı eseri ile Safevî dönemini etkileyen pek çok eseri bulunmaktaydı (Anay, 1996, s. 110). Arapça ve Farsça olan *Risâle-i Sînâ'îyye*, *Kasîde-i Yâ'îyye*, *Risâle fi'l-hareke*, *Risâle der Teşvik*, *Hâşiye-i Coğ* adlı eserleri kaleme almıştı. Eserleri arasında son zamanlarda Tahran Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Kütüphanesinde simya üzerine Farsça tezinin bir el yazması da bulunmuştur (Azhand, 2001, s. 352). Ayrıca sosyoloji, tıp bilimleri, matematik, ilâhi hikmet ve metafizik hakkında eserler kaleme aldı (Nasr, 1986, s. 676-677). Findiriskî'nin eserlerine bakıldığında İbn Sînâ'nın felsefede takipçilerinden biri olduğu ve özellikle cevher hareketini ve misal dünyasını reddettiği eserlerinde görülürdü (Azhand, 2001, s. 353).

Hem Şâh I. Abbâs hem de ardından yönetime gelen Şâh Safî dönemlerinin Şîi bilgin ve mutasavvıflarından birisi konumuna yükselen Findiriskî, İsfahân'da sık

sık aklî düşünceye yönelik bilimler üzerine meclisler düzenlemişti (Felsefî, 1375, c.2, s. 364). Mîr Findiriskî, her durumda bilimsel konuları felsefî düşünce ortamında sunmuştu (Ashtianî&Karbin, 1972, s. 71). Mîr Findiriskî'nin ilmî ve mânevî statüsü için (Habib, 2003, s. 463) Safevî dönemi ünlü bilge ve filozoflarından birisi olan Molla Sadrâ Şîrazî de onun hizmetinde çalışmıştı (Rizvi, 2005b, IRANICA). Mîr Findiriskî üzerine yapılan araştırma kaynaklarında onun aklî bilimler ve teknolojiler konusunda tam bir ustalığa sahip olduğu dile getirilmekteydi (Anay, 1996, s. 110).

Mîr Findiriskî'nin mezhebî kurallara uygun yazdığı eserleri (Ashtianî&Karbin, 1972, s. 62), onu İsfahân âlimlerinin önde gelen filozoflarından birisi konumuna yükseltmişti. Mîr Dâmâd ve Şeyh Bahâeddin Âmilî'nin çağdaşı olan Mîr Ebû'l-Kasım b. Mirza Findiriskî Hüseyinî el-Esterâbâdî, pek tanınmamış ve fazla ilgi görmeyerek Safevî devrinin en gizemli düşünürlerinden biri olarak kalmıştır (Nasr, 1986, s. 142).

16. yüzyılda İran'ın düşünce hayatında büyük rol oynayan ve Mîr Dâmâd, Şeyh Bahâeddin Âmilî, Feyz-i Kâşânî gibi şahsiyetlerin oluşturduğu İsfahân düşünürlerinden biri sayılmaktaydı (Nasr, 1963, s. 904 ; Dinorshoev, 2003, s. 764). Şâh Safî'ye duyduğu hürmetten dolayı eserlerinin onun kurduğu kütüphaneye verilmesini vasiyet etmiş (Anay, 1996, s. 110) ve 1640'ta vefat etmişti (Rizvi, 2005b, IRANICA). Findiriskî'nin simya hakkındaki yazıları dolayısıyla insanların, onun mezarında altın olacağını düşünmeleri yüzünden bedeninin metal kutulara gömülmüştü (Azhand, 2001, s. 352).

3.3.1.4. Molla Sadrüddîn Şîrâzî (Molla Sadrâ)

Safevîler de gerçekleşen tercümelere bağlı olarak yaşanan düşünce hareketinin temsilcisi konumunda yer alan Molla Sadrâ (Esots, 2021, s. 69-70), “*Sadrüddîn Şîrâzî*” olarak bilinse de onun asıl adı Molla Sadrüddîn (*dinde ileri gelen*) Muhammed b. İbrâhîm b. Yahyâ Kavâmî Şîrâzî'diydi (Kavşut, 2018, s. 436). Şîraz'da doğmuş olan Molla Sadrâ, İmâm Şîrazî'nin tek oğluydu (Nasr, 1986, s. 678). İlk dönem eğitimini tamamladıktan sonra aklî bilimlere, özellikle de ilk felsefeye yönelik Şîraz'dan ayrıldı. O dönemde, Safevî Devleti'nin başkenti ve bilimin ana merkezi olan İsfahân'a gitti (Rizvi, 2005a, IRANICA). Bundan İsfahân'ın aklî ilimler konusunda da önemli bir yer olduğu sonucu çıkarılabilir. İsfahân'da önce Bahâeddin Âmilî'nin naklî ilimler üzerine meclislerine katılarak aklî ilimlerde en önde gelen âlim olan Mîr

Dâmâd'ın sahasına girdi (Esots, 2021, s. 71). Safevî bilim tarihine en önemli katkısı da son derece yalın ve akıcı bir üslûpla kaleme aldığı eserleriyle birlikte olayları hocası Mîr Dâmâd gibi seleflerinin eserlerinden daha anlaşılır kılması oldu⁹⁴ (Şerif, 2019, c.3, ss. 180-181).

Fârâbî ve İbn Sînâ felsefesini de (Dinorshoev, 2003, s. 763) aydınlatıcı bir yorumla okuyucuya sundu (Azhand, 2001, s. 337). Molla Sadrâ, Şâh I. Abbâs'ın isteği üzerine Şîraz'a dönerek medreselerde göreve başladı (Özgüdenli, 2010, s. 184). Şîraz valisi Allahverdi Han, Şîraz'da yapımını üstlendiği Medrese-i Han'ı (Nasr, 1986, s. 679) tamamlanınca onun bu medresenin âlimi olmasını istemişti (Şerif, 2019, c.3, s. 181). Molla Sadrâ bu isteği kabul ederek geri kalan hayatını bu medreseye adanmış ve burada araştırmalar yaptı (Rizvi, 2005a, IRANICA). Muhtemelen hayatının bu devresinde geçirdiği ruhî değişimden ve düşüncelerini güçlü bir felsefi sistemle ortaya koymasından dolayı Molla Feyz-i Kâşânî ve Abdürrezzâk el-Lâhîcî gibi öğrenci ve takipçileri tarafından kendisine “*Sadrü'l-müteellihîn*” (*hakîmlerin önderi*) unvanı verildi (Vahid Kazvinî, 1383, s. 334).

İslâm kültürü üzerinde etkileri fazla olan Molla Sadrâ, geride 45 risâle ve birkaç kitaptan oluşan büyük bir eser koleksiyonu bıraktı (Açıkgenç, 2005, s. 259). *el-Esfâr el-Erba'a*, *el-Mebde'* ve *l-Meâd* adlı eserleri ile *eş-Şevâhid er-Rubûbiyye* adlı eseri en akıcı ve ana eseri idi. Ayrıca çok sayıda teoloji, felsefe (Habib, 2003, s. 463), metafizik ve tefsîr de dâhil olmak üzere dinî ilîmlerle alakalı eserleri bulunmaktaydı (Şerif, 2019, c.3, ss. 182-183). Fizik ve maddî varlığı eserlerinde konu alan Sadrâ'ya göre fiziğin en önemli özelliği onun hareket nazariyesi ve bu nazariyeye ilişkin sebeplilik öğretisiydi (Rizvi, 2005a, IRANICA).

Safevî düşünce sisteminde özgün bir felsefe sistemi geliştirmiş olmasına rağmen (Habib, 2003, s. 463) Molla Sadrâ'nın İslâm dünyasındaki ve genel felsefe tarihindeki etkisi İbn Sînâ, Gazzâlî ve İbn Rüşd'e kıyasla hayli sınırlı kalmıştır. Osmanlı ilîm ve fikir çevresinde ise Sadrâ'nın isminin bilindiğini anlaşılmaktaydı (Açıkgenç, 2005, ss. 259-265). İslâmî düşünürlerden biri olarak görülen Molla Sadrüddîn Şîrâzî'nin etkisi ölümünden sonra da yaygınlaşarak devam etmiştir. Molla Sadrâ, kendisinden sonra uzun yıllar âlimler tarafından incelenmiş ve öğretilmişti. Eserlerinde İbn Sînâ hem de

⁹⁴ Molla Sadrâ'nın hocası olan Mîr Dâmâd'a bir gün şu soruyu sorarlar: “*Niçin sana tüm dinî otoriteler saygı duyarken, önemli bir aileye sahip olmasına rağmen Molla Sadrâ'ya ulemâdan bazıları saldırmaktadır?*” O, ise şu şekilde cevap verir: “*Onunla her ne kadar aynı şeyleri söylüyorsak da ben, sözlerimi dolaşık ifadelerle anlatıyorum ki onları sadece seçkinler anlayabilsin. O ise fikirlerini Arapça bilen herkesin anlayabileceği bir seviyede yazıyor.*” (Şerif, 2019, c.3, s. 182) ifadeleriyle duru ve yalın bir anlatımının olduğunu belirtmiştir.

Nasîrüddin Tûsî etkisi olduğu görülmüştür (Esots, 2021, s. 74). Molla Muhsin Feyz-i Kâşânî, Abdürrezzak Lâhîcî gibi tanınmış öğrencileri bulunan Molla Sadrâ, felsefe, mantık, hadis gibi farklı alanlarda eserler verdi. Ayrıca hocası Mîr Dâmâd ile birbirlerine yazdıkları mektuplar düzenlenerek Celâleddin Aştîyanî tarafından *Şerh-i Hâl ve Ârâ-ti Felsefî-yi Molla Sadrâ* adlı kitabın içinde yayımlandı (Kazvinî İsfahânî, 1382, s. 366.) Onun eserleri hem Şîî hem de Sünnî medreselerde okutulmuştur (Esots, 2021, s. 73). Böylelikle İran ve çevresindeki bölgelerin entelektüel alanını gerek kendi eserleri gerek öğrencileriyle başta Şâh II. Abbâs dönemi olmak üzere (Newman, 2021, s. 40) yüzyıllar boyunca etkilemişti (Nasr, 1963, s. 905)

1640 yılında vefat eden Molla Sadrâ, (Nasr, 1986, s. 679) hakkında Chardin:

“(...) bilimin kökeninin Doğu'dan geldiğine şüphe yok; hiçbir şeyden şüphe etmeyen, onu araştırmaya çalışmaz; test etmeyen hiçbir şey keşfedemez ve keşfetmeyen kördür ve kör kalırdı.” (Chardin, 1993, c.5, s. 197).

ifadelerini kullanmıştı. Ardından devam ederek İranlıların ve Çinlilerin bilimsel başarılarına değinmiş, Batılıların yeni saydığı bazı konu ve kuralların İranlıların geçmiş dönem kitaplarında özellikle Molla Sadrâ'nın da bulunabileceğini belirtmişti (Chardin, 1993, c.5, s. 197). Ayrıca sözü geçen bu teoriler İran kültür alanı dışındaki bazı düşünürlerin de ilgisini çekmiş ve Batı dünyasının ilk defa Safevîlerin felsefesiyle tanışması sağlanmıştı (Azhand, 2001, s. 372).

3.3.1.5. Feyz-i Kâşânî

Asıl adı Molla Muhsin Muhammed b. Şâh Murtazâ b. Şâh Mahmûd-ı Kâşânî olan Feyz-i Kâşânî, “*Kâşhî*” olarak da bilinir (Nasr, 1986, s. 688). 1598 veya 1599 yılında Kâşân'da doğduğu bilinmekle beraber birçok âlim yetiştiren tanınmış bir aileye mensuptu (Algar, 1995, s. 520). İlk hocası, zengin bir kütüphaneye sahip bulunan babası Şâh Murtazâ'dır. Bilim ortamında yetişen Feyz-i Kâşânî, 20 yaşında iken dönemin en önemli ilîm ve kültür merkezi olan İsfahân'a giderek bir yıl kadar burada kaldıktan sonra Ahbâriyye⁹⁵ fıkıh ekolünün (Öztürk, 2018, s. 273) ünlü temsilcilerinden Seyyid Mâcid-i Bahrânî'den fıkıh ve hadis okumak için Şîraz'a geçti (Algar, 1995, ss. 521). Seyyid Mâcid-i Bahrânî, birkaç ay sonra ölünce tekrar İsfahân'a dönüp meşhur filozof, fakih ve muhaddis Bahâeddin Âmilî'nin meclislerine

⁹⁵ “*Ahbâriyye*” tabiri; İsnâaşeriyye Şîası içinde, dinî hükümlerin tek kaynağı olarak sadece kendi imâmlarının rivâyetlerini esas kabul edenlere verilen bir adlandırmadır. Detaylı bilgi için bkz. Yurdagür, M. (1988). Ahbâriyye. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 1, 490-491.

katılmaya başladı (Nasr, 1986, s. 688). Bu sırada yine Safevî devrinin parlak ilmî simalarından olan Mîr Dâmâd'ın da meclislerine katılarak İsfahân düşünürlerinden birisi olmuştu (Nasr, 1963, s. 904). Feyz-i Kâşânî'nin İsfahân'daki bu ikinci ikameti de uzun sürmedi ve 1620 yılında hac için gittiği Mekke'de bir süre Şîî muhaddislerinden olan Muhammed b. Hasan b. Zeynüddin el-Âmilî'den hadis dersi aldı. Ardından Safevî ülkesine dönünce, o sıralarda Kum şehrinde bulunan Molla Sadrâ ile tanışarak onun meclislerine katıldı. “Feyz” lakabı, Molla Sadrâ tarafından kendisine verilen Kâşânî (Algar, 1995, ss. 521-522), Şîîlerin Gazzâlî'si olarak değerlendirilir (Nasr, 1986, s. 688) ve felsefe, tasavvuf, kelâm, ahlâk, hadis, tefsîr, fıkıh, fıkıh usûlü, hikmet ve astronomi başta olmak üzere (Habib, 2003, s. 463) yaklaşık 120 adet Farsça ve Arapça çalışması vardı. Eserlerinde Fârâbî ve Nasîrüddin Tûsî'den etkilendiği göze çarpmaktaydı (Şerif, 2019, c.3, s. 171). Onların düşünceleriyle farklı bir bilimsel perspektif oluşturmuştu. Ayrıca Gazzâlî'nin *İhyâü Ulûmi'd-Dîn* adlı eserinin üzerinde bir takım değişiklikler yaparak bu eseri Şîî düşünceye uyarladığı *el-Mehaccetü'l Beyzâ fî İhyâi'l- İhyâ* adıyla telif etmiştir (Öçal, 2018, s. 40). Medrese-i Molla Abdullah'ın müderrisliğini de yapan (Zebîhullah, 1366, ss. 328-330) Feyz-i Kâşânî, Şâh I. Abbâs devrinde önemli bir konumda bulundu. Şâh I. Abbâs'ı “*bâtınî ve zâhirî kemalâtla süslenmiş*” bir hükümdar olarak tanımlayarak, Safevî Devleti'ni şer'î esaslara oturtmak yolundaki çabasına yardımcı olmaya çalışmış ve iltifatına mazhar olmuştu. Bunun karşılığında ise Şâh I. Abbâs'a beş eserini ithaf etmişti. Bu eserlerinden en önemlisi saltanatın felsefî ve şer'î mahiyetini açıklayan *Âyîne-i Şâhî* adındaki Farsça risâleydi (Algar, 1995, 520). Bu dönemde edebiyatta İsfahân tarzı olarak geçen “*Sebk-i İsfahânî*” (*mûsikî İsfahâneke* ya da *İsfahân*) denilen makam ortaya çıkmıştı (Özgüdenli, 2006c, s. 501). Feyz, aynı konuyu ilgili âyet ve rivâyetlerle zenginleştirerek *Ziyâ'ü'l-kalb* adlı Arapça eserinde daha ayrıntılı biçimde ele almıştı. Diğer bir önemli eseri ise *Kur'ân* ancak imâmlardan gelen haberler sayesinde anlaşılabilirliğini anlattığı *el-Vâfî* adlı çalışmasıdır (Öztürk, 2018, s. 264). Şâh II. Abbâs'ın ölümünden sonra İsfahân'dan ayrılarak yaşamını Kâşân'da geçirdi (Nasr, 1986, s. 688).

3.3.1.6. Muhammed Bâkır Yezdî

Şâh I. Abbâs ve Şâh Safî dönemlerinde klasik İslâm matematiğinin son büyük temsilcilerinden olan Muhammed Bâkır Yezdî, *hesâb-ı Hindî* temelinde algoritmik

hesap üzerine önemli çalışmalar yaparak başarısını sayılar teorisinde göstermişti (Zebîhullah, 1366, ss. 350). Dost sayılar konusunda Sâbit b. Kurre'den başlayıp Kemâleddin el-Fârisî ve İbnü'l-Bennâ üzerinden o güne ulaşmış çalışmaları sürdüren Yezdî, daha sonra Descartes'a nispet edilen 9363584-9437056 dost sayı çiftini de ilk defa hesaplayan matematikçiydi (Fazlıoğlu, 2005, s. 507).

Matematikte *Uyunü'l-hisâb*, *Şerhu Hulâsati'l-hisâb*, *Şerhu'l-makaleti'l-âşire min tahrîri Usuli Öklidis*, *Hâşiye ala Tahrîri'lküre ve'l-üstuvâne*, *Havaşî ala tahriri Kitâbi'l-eşkâli'l-küriyye li-Menâîlâvus*, *Şerhu tahriri Kitâbi'l-Uker li-Tedusius*, *Fütûhât-I Gaybiyye*; astronomide, *Şerhu Mücmeli'l-usul*, *Tuhfetü'l-münecemin*, *Matlau'l-envâr ve matla'ul-enzâr*, *Mîzânü'sşafâ'ih* adlı eserleri Yezdî'nin önemli çalışmaları arasında yer almaktaydı (Fazlıoğlu, 2005, ss. 507-508).

3.3.1.7. Muhammed Takî Meclisî

1594 yılında İsfahân'da doğan Muhammed Takî Meclisî'nin tam adı Muhammed Takî b. Maksûd Alî el-Meclisî-i Evvel el-İsfahânî el-Âmilî'dir (Nasr, 1986, ss. 693). Doğum yerine nispetle İsfahânî, aile büyüklerinin geldiği bölgeye izafeten “Âmilî” olarak anılmaktaydı. Meclisî başta Bahâeddin Âmilî, Molla Abdullah-ı Şüsterî ve İshak el-Esterâbâdî olmak üzere devrin önde gelen âlimlerinden ders alarak İsfahân düşünürlerinden sayıldı (Nasr, 1963, ss. 905). Muhammed Takî Meclisî; tefsîr, fıkıh ve tasavvuf gibi ilimlerle meşgul olmuşsa da onun yoğunlaştığı ana alan hadis ilmî olmuştu (Üzüm, 2003, s. 255). Bilinen en önemli çalışması ise, *Tercüme-i Levamiü'l Kudsiye* adlı eser olmuştur (Ayдын, 2008, s. 72).

3.3.1.8. Molla Abdullah-ı Şüsterî

İzzeddin Abdullah-ı Hüseyin Şüsterî İsfahânî Şüster'da doğmuş ve öğrenimine devam etmek için Necef'e giderek burada 30 yıl naklî ilimler alanında eserlerini vererek meclisler oluşturmıştı. Ahmed b. Muhammed Erdebîlî⁹⁶'nin öğrencisi olan Molla Abdullah-ı Şüsterî (Yazıcı, 1995, s. 278), Zühd ve takvâ sahibi bir âlim idi. Mîr Dâmâd'ın da hocası olan Molla Abdullah-ı Şüsterî (Döner, 2016, s. 55), İran'a gelip bir süre İsfahân'da kaldıktan sonra Meşhed'e gidererek burada Şâh I. Abbâs ile Meşhed'de tanıştı (Münşî-yi Türkmen, 2019, c.1, s. 178). Cebel-i 'Âmil âlimlerinin

⁹⁶ Kendisine atfedilen kerametler sebebiyle “*mukaddes*”, geniş ve derin bilgisi sebebiyle “*muhakkik*” unvanlarıyla da tanınmaktadır. Mukaddes-i Erdebîlî, 1585 yılında Necef'te vefat etmiştir (Yazıcı, 1995, s. 278).

meclislerine de katılarak (Riahî, 2000, s. 146), adına Şâh I. Abbâs tarafından İsfahân'da medrese yaptırıldı (Gündüz, 2008, s. 457) 14 yıl boyunca Medrese-i Molla Abdullah'ın müderrisliğini yaparak âlimler yetiştirdi (Rafieî Mehrabadî, 1973, s. 49). Molla Abdullah-ı Şüşterî'den sonra bu medrese, varisi olarak oğlu Molla Hasan Ali'ye devredilmiştir. Vakıfnâmesinde ise bu durum: “(...) Şâh I. Abbâs, öğretimi Molla Abdullah-ı Şüşterî'nin torunlarına ait olmak şartıyla medreseyi vakfetmiştir.” şeklinde geçmekteydi (Abdullah İsfahânî, 1987, s. 262). Şâh I. Abbâs'ın huzurunda büyük bir saygı gören Molla Hasan Ali, babasının vefatından sonra Medrese-i Molla Abdullah'ın müderrisi olarak görev yapmaya başlamıştı (Beksaç, 2008, s. 457). Onun gibi aklî bilimler alanına yönelmiş olan çocukları ve torunları, ondan sonra kendilerine miras kalan bu medreseyi devam ettirmişlerdi (Abdullah İsfahânî, 1987, ss. 296-297).

3.3.2. Müneccimler

İslâm dünyasındaki müneccimler (gök bilimciler), Batlamyus ve Aristoteles'in düşüncelerinin derinliklerini araştırdıktan sonra evrenin sınırlarını öğrenmek amacıyla gökyüzüne bakmaya devam etmişlerdi. Moğolların İran siyasî arenasındaki varlığı, yıldızların mutlak gücüne ve insanoğlunun başkalarının kaderini yönlendirmeye olan inancının önemli ölçüde artmasına sebep oldu (Uzunçarşılı, 1988a, s. 181). İslâm müneccimleri Allah'ın buyruğuna teslim olan yıldızların birer yol gösterici, gezegenlerin ise göklerin aydınlatıcıları olduğunu (Bakkal, 2017, s. 26) bu sebeple onların hadiselerle tesirleri hususunda asıl etkenin Allah olduğunu düşünmüşlerdi. Ancak yıldızların bulundukları mevkîlerin gelecek dönemlerdeki hadiselerin delilleri olacağına inanmaktaydılar (Nallino, 1943, s. 685). Bu inanışla; güneşin doğuşu ve batışını bilmek, kible tayini, ay ve güneş tutulma zamanları⁹⁷ ve günlük işlerin düzenlenmesi (Sayılı, 1963, s. 628) gibi sebepler ile birlikte astronomi ve astronomik araçları kullanmak önemli hâle geldi. Tabakât kitaplarına göre ilk zamandan başlayarak İran coğrafyasında astroloji ilmîne dair *Kitâbü Camasb* adında önemli kitapları vardı (Sâid el-Endelüsî, 2014, s. 68). Yıldızlara ve gezegenlere dair bahsedilen bu incelemeler İslâm müellifleri tarafından “ilmî nucûm” olarak adlandırıldı. Ayrıca “ilm-i heyet” olarak da bilinen astronominin astronomi ise “ilm-i

⁹⁷ *Tezkiretü'l-mülük*'e göre, ay ve güneş tutulması olduğu zamanlarda kötülüklerden korunmak için müneccimler tarafından Şâh adına sadaka dağıtılırdı (Minorsky, 1980, s. 57-58).

ahkâm-ı nücûma” olarak bilinirdi (Süleyman Sûdî Efendi, 2015, s. 45). Âlimler ise “*ahkâmî*” ya da “*müneccim*” olarak adlandırıldılar (Nallino, 1943, s. 682). “*Müneccim*” kelimesi “*yıldızların tâbi olduğu seyir ve zaman birimlerini tespiti çalışan kimse*” anlamını taşımaktaydı (Bakkal, 2017, s. 515). Özellikle Selçuklularda Nizâmülmülk ile gelişen müneccimbaşılık (Nizamülmülk, 1990, s. 114) Safevîlere bir miras olarak ulaştı. Bu bilimsel düşünce, öngörü ve nücûm soylu âlimlerin de dâhil olmasıyla toplumu etkileyen, devrin en önemli niteliklerinden biri hâline geldi.

Şâh I. Abbâs ve dönemin iktidar sahipleri arasında gök bilimine olan inanç yayıldıkça ister istemez müneccimlerin de itibar ve makamları arttı. Müneccimler her zaman önemle ve saygıyla karşılanarak onların görüşleri çoğu durumda nihai karar kabul edildi. Şâh’ın sarayında müneccimlerin konumları öylesine yükselmişti ki onların işlerini yönetmesi için kâtip, hatıralarını yaşatmaları için şair, işlerini düzenlemeleri için yardımcılar ve sağlıklarının korunması için doktorlar atanmıştı. Böylece nücûm geçmişte bahsedilen anlamından daha çok yıldız bilimi olarak görülerek, müneccimler rasathâne yerine şâhların sarayında iyi ve kötü günleri belirleyen kişi konumuna geldiler. Şâh’ın doğum yılına göre astronomi konusunda görüş belirtmekteydi. Hatta hekimler reçeteyi müneccimlerin onayından sonra yazarlardı (Minorsky, 1980, s. 57-58). Sarayda görevli olan müneccimbaşı, Şâh’ın yolculukları ve kıyafet dikimine kadar her durumda ve olayda görüş bildirerek müdahil olmuştu. Hatta savaşların başlama zamanına dahi müneccimler karar vermişti (Câferî, 2016, s. 110).

Değindiği üzere bu dönemde toplum içinde prestijleri artan müneccimlerin görevlerinden birisi de siyasî sorunları öngörmektir. Kaynaklar, müneccimlerin şâhın tahtan indirilmesine ya da tahta çıkacak olan kişiye karıştığından bahsetmemekteydi. Fakat sarayda etkin konumda oldukları açıktı. Safevî döneminde Şâh’tan maaş alan müneccimlerin sayısının çok fazla olduğu ülkeye gelen seyyahların raporlarında görülmekteydi. Bunlardan biri olan Kaempfer, müneccimlerin maaşlarının saray tarafından 340.000 tümen olarak ödendiğini belirtmekteydi (Kaempfer, 1360, s. 177). Belirtilen miktar kesin olmamakla birlikte müneccimlerin gelirinin önemli ölçüde olduğu sonucu çıkarılabilir. Saray tarafından ödenen bu maaşlarda kişi başına düşen tam ücretin hesaplanması zor olsa da yıllık önemli bir gelir elde ettiği açıktı. Bu görüş Batılı araştırmacılar tarafından benzer şekilde dile getirilmekteydi (Savory, 1980, s. 224).

Müneccimler dönemin mahkemelerinde de ön planda hizmet etmişti. Bu durum onlara Şâh'ın ne kadar güvendiğinin bir kanıtı olarak görülebilmekteydi. Müneccimler, Şâh'ın ve devlet erkânının ihtiyacı olduğu zamanlarda bir durumu tayin etmek için çoğu özel meclislere izinsiz olarak katılma ruhsatına sahip olan, mevkîsi yüksek kişilerdi. Buna ek olarak müneccimler; aylık takvimleri yazmakla, iyi ve kötü saatleri belirleyip, kötü zamanlarda bir şey yapmaktan uzak durmaları için her ay bunları Şâh'ın hizmetine sunmakla yükümlüydü (Naki Nasırî, 1371, s. 44). Kaempfer'e göre onlar, yanlarında her zaman bir yıldız listesi bulundurur ve böylece talihsiz olan zamanları rahatlıkla görebilir ve halkı bilgilendirirdi (Kaempfer, 1360, s. 177). Akılcılığıyla tanınan Şâh I. Abbâs, psikolojik faktörler nedeniyle bütün devlet işlerini müneccimlerin görüşüne tabi kılmıştı. *Said ve nahs vakti*⁹⁸ gelmeden önce tüm işlerini bitirmeye bakardı.

Genel olarak Safevî şâhlarının gök bilimi ve müneccimleri hakkında birkaç sonuca ulaşılabilir. İlk olarak, önceki dönemlerde müneccimler, çalışmalarını rasathânelerde yaparken ve bu dönemden itibaren sarayda yer aldıkları görülmektedir. Ayrıca müneccimlerinin meşguliyeti, menziller arasındaki mesafeyi hesaplama, uçtan uca yerlerin yüksekliğini belirleme ve geleceği tahmin etme üzerine yapılan çalışmalara yoğunlaşmıştı. İkinci nokta ise müneccimler doktorlarla, eczacılarla, müderrislerle ve dinî işler sorumlularıyla aynı seviyeden sayılmış olmalarıydı. Onlar, sosyal hiyerarşide ise hâkimler seviyesinde yer almışlardı (Bâfkî, 2007, s. 393).

Şâh I. Abbâs, askerî alandaki teknik bilgisine ve önde gelen komutanlarına rağmen bu konularda dahi müneccimlerin düşüncelerinden ve kehanetlerinden önemli bir şekilde etkilenmiştir. Safevî hânedanlığının zirvesindeyken "*ilm-i ahkâm-ı nücûma*" yani yıldızların zaman içinde olacak hadiselerle karşı yorumlanmasına (Fehd, 2000a, s. 124) ve kendi sarayının müneccimlerinin görüşlerine o kadar inanırdı ki onların izni olmadan hiçbir işe el atmazdı (Tavernier, 1336, s. 577 ; Olearius, 2007, s. 1327 Kaempfer, 1360, s. 102 ; Dalle Valle, 1348, s. 61).

Şâh I. Abbâs devri önemli müneccimlerinden aşağıda kendileri hakkında bilgiler verilecek olan Molla Celâleddin Muhammed Müneccim Yezdî, Molla Muzaffer Conabedî (Gonabâbî), Muzaffer b. Muhammed Kasım el-İsfahânî ile Hasan b. Zayn al-Dîn al-Lârî sayılmaktadır. Bu müneccimlerden başka Mirza Muhammed

⁹⁸ "*Said ve nahs vakti*" tabiri; astronomi inancına bağlı olarak hurafelere inanan insanların, bazı günleri şanssız ya da uğursuz kabul etmesi anlamını taşıyordu. Örneğin, bu günlerde önemli bir şey yapmazlardı. Ek olarak müneccimlere danışmadan yeni giysiler giymezler, yıkanmazlar ve seyahat etmezlerdi (Olearius, 2007, s. 312).

Mukim ve Mevlânâ Muhammed Tahir-î Yezdî de Şâh'ın sarayında çalışmış ve kendi dönemlerinde ileri gelen müneccimlerden olmuşlardı (Münşî-yi Türkmen, 2019, c.4, s. 234). Fakat kendileri hakkında detaylı bilgiye rastlanmamıştır.

3.3.2.1. Molla Celâleddin Muhammed Müneccim Yezdî

“*Gök Bilimci Molla Celâl*” olarak bilinen ve Yezd⁹⁹ şehrinde doğan Molla Celâleddin Muhammed Yezdî, kendi döneminde astronomi ve astroloji alanında ünlü bir âlim olarak sayılmaktaydı. Şâh I. Abbâs ile birlikte uzun yıllar seyahat ederek savaşta, barışta ve şölenlerde bulunan Molla Celâleddin Muhammed; edebiyata ve târîhe olan büyük ilgisi nedeniyle, Şâh'ın yakın bir arkadaşı olduktan sonra onun devrinde yaşanan siyasî ve önemli haberleri kaydetmeye başladı (Aounullahi, 2008, s. 22). *Târîh-i Abbâsî* adıyla bilinen eserinde Şâh I. Abbâs'a kutsaliyet¹⁰⁰ de ekleyerek yaşanan olayları kaleme almıştı.

Şâh I. Abbâs'ın Molla Celâleddin Muhammed'e inancı o kadar büyüktü ki ona önem verdiği bir âlim olduğunu her zaman belli ederdi. Eğer bir sebepten dolayı rencide olursa onu tatmin etmek için ona merhamet gösterirdi (Felsefî, 1375, c.2, s. 730). Felsefî'ye göre Şâh, bu müneccimin onayı olmadan ciddi herhangi bir konuya karar vermediğini dile getirmişti (Felsefî, 1375, c.2, s. 731). Ayrıca yine dönemin ünlü âlimlerinden olan Muhammed Müfid Müstevfî Câmi-i Müfidî, onun emrinde olan müneccimlerden bahsederken Müneccim Celâleddin Muhammed Yezdî'den bahisle eserine başlamıştı. “*Hiçbir yıldız ilmî sahibi, Molla Celâleddin Muhammed gibi müreffeh bir yıldız görmedi.*” (Bâfkî, 2007, s. 392) diyerek ona döneminde verilen önemi bir kez daha beyan etmişti. Bu durum h. 994'ten itibaren astronomi konusunda gösterdiği hüner ve verdiği güven ile kendisine “*molla*” unvanını da kazandırmıştı. Genellikle Şâh I. Abbâs ile birlikte seyahat ederek ve toplantılarda söz sahibi olmuştu. Şâh I. Abbâs'ın emriyle, İlhanlılar döneminde faaliyette olan Merâğa Rasathânesi¹⁰¹'ni canlandırmak adına çalışmalar başladığında kurulan üç kişilik bir uzman heyetin içinde yer aldı ve Merâğa'ya gönderildi (Winter, 1986, ss. 597-598).

⁹⁹ Şâh I. Abbâs döneminde görev alan müneccimlerin büyük bir bölümü Conabedî ve Yezd şehirlerindendi.

¹⁰⁰ Örneğin, Esterâbâd yakınında yapımı süren bir kalenin yoğun yağmurlar sebebiyle kesintiye uğramasının ardından Şâh'ın ellerini açarak dua etmesi sonucunda yağmur kesilip güneş açmaya başlamıştı (Molla Celâleddin Müneccim, 1366, s. 188).

¹⁰¹ Merâğa Rasathânesi hakkında detaylı bilgi için bkz. Köprülü M. F. (1945). 8. asırda Merâğa Rasathânesi hakkında bazı notlar. *Belleten*, 6(23-24). 207-226 ; Blake, S. P. (2016). *Astronomy and Astrology in the Islamic World*, ss. 65-79. C. Hillenbrand (ed.). Edinburgh University Press.

Fakat bu çalışmalar dönemin siyasî durumundan ötürü gerçekleştirilememiştir. Kendisinden sonra ise hiçbir Safevî şâhı Merâğa Rasathânesi için bir çalışma yapmamıştı. Bu durum bile Şâh I. Abbâs'ın bilime ve gökyüzüne olan merakını bir kez daha ortaya koymaktaydı.

3.3.2.2 Molla Muzaffer Conabedî (Gonabâbî)

Şâh I. Abbâs devrinin müneccimi ve matematikçisi olan Molla Muzaffer Conabedî, iki çocuğuyla birlikte Şâh'ın sarayında görev yapmaktaydı. Şâh I. Abbâs, müneccimlerin inançlarına ve yıldızların durumu hakkındaki yorumlarına itibar etmekteydi. Savaşların planlanmasında ve önemli konularda onlara danışmaktaydı. Şâh I. Abbâs'ın, Molla Muzaffer Conabedî'nin Osmanlı Devleti ile Safevî Devleti arasında yaşanacak bazı savaşların sonuçlarını bildiğinden bahsedilir (Felsefî, 1375, c. 2, s. 735).

Şâh I. Abbâs'ın son dönemleri ile onun döneminden hemen sonra görev almış olan müneccimlerden olan Molla Muzaffer Conabedî'nin çalışmaları arasında; astronominin önemi, müneccimlerin cezaları, cezaların seçimi ve kıblenin yönünün bulunması sayılabilir (Mündî, 1397, s. 97). Muzaffer Conabedî için Muhammed Müfid Müstevfî'nin “*Molla Muzaffer, zamanın eşraf ve büyüklerinden, âlâ, farklı ve kendi zamanındaki müneccimlerin en âlimi idi ve o cenabın nücûm hükümleri kaza ve kader hükmünde şaşmazdı.*” (Bâfkî, 2007, s. 392) ifadelerinden anlaşılacağı üzere Şâh I. Abbâs, Muzaffer Conabedî'ye oldukça güvenerek 1612 yılında onun teşhis ve görüşlerine dayanarak iki mimari yapı da inşa edilmişti (Münşî-yi Türkmen, 1382, c.1, s. 1108). Bunlardan ilki Mâzandaren şehrindeki Ferahâbad Sarayı (Mündî, 1397, s. 97); ikincisi ise İsfahân'da yer alan 1612 yılında inşaatı başlayan, Şâh Şafî döneminde inşaatı tamamlanan Mescid-i Şâh'tı (Beksaç, 2004, s. 491).

Conabedî'nin ayrıca baharın yaklaştığı anlamına gelen cemre düşmesi üzerine de görüşleri bulunmaktaydı. İlk cemre düştüğünde buhar yere dökülür ve yeri ısıtır. İkinci cemre düştüğünde su ısınır. Üçüncü cemre ise ağaçları ve bitkileri ısıtarak su damarlarından dolaştığı (Hamarat, 2012, s. 183) hakkındaki bilgileri içeren *Şerh-i Bist Bab der Marifet-i Takvim* adlı eseri de kaleme almıştı. Onun ölümü üzerine Molla Muzaffer Conabedî'nin oğulları Mirza Muhammed Şefî ve Muhammed Taki yine Şâh I. Abbâs'ın sarayında görev aldılar. Bu müneccimler de babaları gibi kendi dönemlerinde oldukça önemli birer müneccim olarak sayılmaktaydı. Özellikle

Muhammed Takî, Şâh I. Abbâs'ın sarayındaki en güvenilir müneccimlerden birisi konumuna ulaşmıştı (Mündî, 1397, s. 99).

3.3.2.3. Muzaffer b. Muhammed Kasım el-İsfahânî

Doğum zamanı bilinmemekle birlikte 1630 civarında öldüğü bilinmekteydi. Bu sebeple Şâh I. Abbâs dönemi müneccimlerinden birisi olarak kabul edilebilir. *Tenbihat el-müneccimin* ve *Şerhi bist bab li'l-burhandi fi ilmi'l-nücûm* adlı eserleri astronomiye dair önem arz eder (Karakaş, 1991, s. 588). Kendisi hakkında detaylı bilgiye erişilememiştir.

3.3.2.4. Hasan b. Zayn al-Dîn al-Lârî

1602 yılında doğduğu bilinen Hasan b. Zayn al-Dîn al-Lârî'nin yaşamı hakkında detaylı bilgiler bilinmemektedir. Fakat kendisinin İtalyan Seyyah Pietro Della Valle ile arasındaki geçen mektuplaşmada¹⁰² adına rastlanmıştır. Pietro Della Valle, 1624 yılında Şâh I. Abbâs döneminin önemli müneccimlerinden olan (Winter, 1986, s. 591) ve Cebel-i 'Âmil âlimlerinden olan "*Sahib al-Ma'âlim*" adıyla da bilinen Hasan b. Zayn al-Dîn al-Lârî ile tanışmıştı (Mahdavî, 2007, s. 107). Pietro Della Valle, Hasan b. Zayn al-Din hakkında:

"(...) sadece İran'da tanıştığım kişilerden değil, benim ülkemdeki kişilerden bile önemli bir adamdı. Beni ve yaklaşık 100 kişiden fazla kişiyi okulda tuttu. Bize önemli olan tüm konuları öğretti. Benimle her gün her saat ilgilendi. Zayn al-Dîn al-Lârî, Latince okumak ve yazmak istiyordu. Bu sebeple nasıl öğreneceği hakkında benden bilgiler aldı. Çünkü Avrupalı müneccimlerin görüşlerini öğrenmek istiyordu. Usturlapların kullanım amaçlarını tartıştık. Usturlapların öneminden konuştuk. Ayrıca kendisi İtalyan matematik kitaplarına nasıl ulaşacağını öğrenmek için bana yalvardı. Sadece kitaplara ulaşmak değil kendi kitaplarını da bana vermek istedi. Bu sebeple İtalya'ya gelmek istediğini söyledi." (Della Valle, 1348, s. 168).

şeklinde beyânıyla onun bilim adına önemli bir âlim olduğunu vurgulamıştı. Hatta, Zayn al-Dîn al-Lârî ile Pietro Della Valle'nin ülkesine döndükten sonra da mektup

¹⁰² Detaylı bilgi için bkz. Sayılı, A. (1958). Tycho Brahe Sistemi hakkında XVII. asır başlarına ait Farsça bir yazma. *Extrait D' Anatolia Revue Annuelle de l'Institut d' Archeologie de L'universite D' Ankara III*. (Ayrı Basım), 80-87. Ankara: Dil ve Tarih- Coğrafya Fakültesi Yayınları.

alışverişinde bulunduğu görülmektedir. Tycho Brahe¹⁰³'nin görüşlerini¹⁰⁴ (Topdemir, 2011, 104) Safevî ülkesine taşıyan Pietro Della Valle, Şâh I. Abbâs'ın bilime merakı sayesinde bunların derlenmesine uygun bir ortam hazırlamıştı. Zayn al-Dîn al-Lârî, Pietro Della Valle'nin seyahatleri sırasında yaptığı astronomik ölçümleri Uluğ Bey'in astronomik cetvelleriyle¹⁰⁵ karşılaştırmıştı. Bu bulguları İran coğrafyasının astronomisi, gözlemleri, kitapları, coğrafya ölçümleri ve rüzgârın yönleri ile karşılaştırarak yorumlar yapmıştı. Bu mektup¹⁰⁶; İtalyan Pietro Della Valle ile bir İtalyan rahip Christophoro Borri ve matematikçinin yazışmasına dayanmaktaydı. Dört bölüm halinde yayımlanan bu mektup, Ay küresinin çevresindeki cisimlerden, Mars, Jüpiter, Venüs ve Güneş lekelerinden bahsetmektedir. Ayrıca kuyruklu yıldızlara da değinmekteydi. Görünüşe göre bu mektubun sadece iki kopyası mevcuttur¹⁰⁷. Bu mektubun detaylarından anlaşıldığı üzere “*alat-e cheshmak deraz*” yani “*uzun göz aleti*” adıyla isimlendirilen teleskobun Safevî Devleti'nde Batı ile aynı zamanlarda¹⁰⁸ kullanılmasıydı. Ayrıca bu dönemde Jüpiter ve uydularının bilindiği bilgisine de mektupta rastlanılmaktaydı (Tabatabaeî, 2019, s. 146 ; Sayılı, 1958, s. 85). Bu bilgiler bilimsel gelişmelerin hızla takip edildiğini gösterir niteliktedir. Bu mektupta Pietro Della Valle'nin bu gökyüzü konularını Zayn al-Dîn al-Lârî'ye kendi yorumlarını da ekleyerek açıkladığı düşünülür (Mahdavi, 2007, s. 108). Bu kısa mektuplar ile Şâh I.

¹⁰³ Hakkında detaylı bilgi için bkz. Dreyer, J. L. E. (1890). *Tycho Brahe: A Picture of Scientific Life and Work in the Sixteenth Century*. Edinburgh: Adam and Charles Black.

¹⁰⁴ Tycho Brahe'nin önerdiği “*Yer – Güneş Merkezli Evren Modeli*”ne göre yer, evrenin merkezinde bulunur ve durağandır. Merkür, Venüs, Mars, Jüpiter ve Satürn Güneş'in etrafında yer alır. Güneş ve Ay ise yerin etrafında dolanmaktaydı. Evren sonlu ve sabit yıldızlar küresi evrenin sınırını oluşturmaktaydı. Sabit yıldızlar küresi ise 24 saatte bir yerin etrafında dolanmaktaydı. Brahe'nin desteklediği hipotezlerden birisi üç cennetin varlığıydı. Bunlardan ilki gökyüzü; bu cennet, dünyanın etrafındaki hava ve güneşten meydana gelmekteydi. İkinci gökyüzünün içinde ise sabit yıldızların göğü idi. Üçüncü gökyüzü ise en yüksek cenneti oluştururdu (Topdemir, 2011, 104).

¹⁰⁵ Uluğ Bey'in astronomi cetvelleri hakkında detaylı bilgi için bkz. Kaçar, M. & Bir, A. (2012). *Uluğ Bey'in Astronomi Cetvelleri: Zic-i Uluğ Bey* (Cilt. 1-2). Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

¹⁰⁶ Günümüzde Pietro Della Valle 'nin yazışmalarının çoğu İtalya'da bir seyahat günlüğü olarak yayımlanmıştır. Bu yazışmaların 1650'de yayımlanan ilk cildi Anadolu; 1658 yılında yayımlanan ikinci ve üçüncü cildi İran, 1663 yılında yayımlanan dördüncü cildi ise onun Hindistan gözlemlerinden oluşmaktaydı

¹⁰⁷ Bunların ikisi de Pietro Della Valle adına Vatikan Kütüphanesi'nde “*9-10 PERSİYANO KDV*” numaralarıyla tutulmaktadır. Burada sırasıyla “*a*” ve “*b*” harfleriyle işaretlenmişlerdi. Bu iki sürüm biraz farklı olmakla birlikte dipnotlarda birbirlerinden bahsetmişlerdir. *Versiyon A*, 30 sayfadan, *Versiyon B* ise 27 sayfadan oluşmaktadır. *A Versiyonu*'nun sonunda yazarın el yazısıyla bir sözlük olan 3 ek sayfa vardır. Birkaç Farsça *Tychonic Astronomi* ve İtalyanca eş değerini içermektedir. Her 2 versiyonda da İtalyanca çevirisi bulunmaktadır (Sayılı, 1958, s. 84; Amırlarajmand, 2008, s. 15).

¹⁰⁸ Teleskop, bilim dünyasına 1609 yılında Hans Lippershey adlı bir bilim insanının uzaktaki cisimleri büyüten bir alet yapması ile girmiştir. Ardından Galileo bu aleti geliştirerek 1609-1610 yıllarında astronomik gözlemler yapmaya başlamıştır (Yinilmez, 2009, s.4). Detaylı bilgi için bkz. Yinilmez, 2009, ss. 2-11. Süleyman Sûdî Efendi'ye göre ise bu aleti: “*(...) teleskop semaya doğru çevrildiğinde kamerin sathı üzerinde birtakım dağlar, vadiler... (...) daha mevcut idiğini keşf eyledi.*” (Süleyman Sûdî Efendi, 2005, s. 199) ifadeleriyle tanımlamıştır.

Abbâs döneminde aklî bilimlerin gelişmesi için uygun bir ortamın hazırlandığını göstermekteydi.

3.3.3. Müneccimlerin Yaşanacak Olayları Tahmin Etmesi

Müneccimlerin gelecekteki olayların gidişatını tahmin edebilmeleri önem arz etmekteydi. 1625 yılında Osmanlı Devleti, Bağdat'ı yeniden işgal için uğraşmaktaydı. Kuşatmanın başından itibaren yıldızların konumuna göre “göksel işaretler” diyerek Osmanlı Devleti’nin başarılı olamayacağını belirtmişlerdi. Bu görüşler Şâh I. Abbâs tarafından önemsendi (Aydoğmuşoğlu, 2013, s. 221). Bu kuşatmanın sonunda ise müneccimlerin dediği gibi Osmanlı Devleti çekilmek zorunda kalmıştı (Na’îmâ Mustafa Efendi, 2007, s. 598).

Müneccimlerin görüşlerinin doğru çıkmasıyla beraber Tebriz’in Kânunî Sultan Süleyman tarafından 27 Temmuz 1548 tarihinde Osmanlı Devleti’nin eline geçmesinin¹⁰⁹ ardından (Kılıç, 2020, s. 196) Nafisî’ye göre dönem müneccimlerinin görüşleriyle Kazvîn’in başkent olarak seçilmesinin uygun olacağını dile getirmişti. Fakat Kazvîn’in başkent yapılmasında burada yaşayan çok sayıda İsnâaşeriyye mensubu kişinin varlığı önemli nedenlerinden birisi olarak kabul edilmekteydi (Nafisî, 2010, s. 36). İlerleyen zamanlarda Kazvîn’in de tehlikeye girmesi sebebiyle İsfahân’ın stratejik konumu daha güvenli olduğundan ötürü başkent 1590 yılında¹¹⁰ buraya taşınmıştı (Özgüdenli, 2006b, ss. 478-479). Buranın başkent olmasında da müneccimlerin fikri alınmıştı (Suhailî Khwansarî, ss. 28-31). Fakat başkent in İsfahân’a taşınmasında birkaç görüş bulunmaktaydı. Bunlardan ilki, Şâh I. Abbâs’ın saray tarihçisi Münşî-yi Türkmen (1540 – 1632)’nin belirttiğine göre, Kâşân valisinin çıkardığı isyanı bastırmasından sonra İsfahân’a geçtiği ve bu kenti beğendiği yönündedir (Münşî-yi Türkmen, 2019, c.2, s. 668). İkincisi ise kimileri tarafından ifade edildiği üzere müneccimlerin onun burada kalması hâlinde başına büyük felaketler geleceğini söylemesinin onda yarattığı endişeydi. Kazvîn’in havasını beğenmediği için yer değiştirdiğini söyleyenler olduğu gibi doğuda ve güneyde hedeflediği fetihleri gerçekleştirmek için sarayı taşıdığını belirtenler de vardı

¹⁰⁹ Kânunî Sultan Süleyman’ın Tebriz Seferi (1548-1549) hakkında detaylı bilgi için bkz. Kılıç, R. . (2020). Kânunî Sultan Süleyman’ın Tebriz seferi (1548-1549) ve Nahçıvan- Revan-Karabağ (1552-1554) seferleri ve sonuçları. *Journal of Universal History Studies*, Mustafa Keskin Özel Sayısı, 3, 191-215.

¹¹⁰ McChesney tarafından başkent in İsfahân’a taşınma yılının 1590 olduğu belirtilmiştir (McChesney, 1988, s. 105).

(Chardin, 2014, s. 352). Ayrıca İsfahân'a yeni başkentin taşınmasında coğrafi özelliklerinin önemli bir rol oynadığı da düşünülebilir.

İsfahân¹¹¹'da, Mescid-i Aksâ¹¹²'nın ve Beytülma'mûru'nun¹¹³ bir benzeri olacak kadar büyük bir cami yaptırmak istiyordu. Bu caminin inşası için Meydân-ı Nakş-ı Cihân'ın güney tarafının müneccimler tarafından en uygun yer olacağına karar verilmişti. Bu cami inşaatı için çalışan ustalar, mimar ve mühendisler işe başladığında şimdiye kadar kimsenin bilmediği bir mermer taşı madeni bulmuşlardı. Bu durumdan müneccimler, Şâh I. Abbâs'ın yaptıracığı bu caminin parlaklığına ancak bu kadar aydın ve açık bir delil olabilir ifadeleriyle bahsetmişti. Ayrıca bu durum dönemin âlimleri ve müneccimleri tarafından *Târîh-i Âlem-Ârâ-yi Abbâsî*'de geçtiği üzere bulunan bu taşların inşa edilecek olan camiye süslemek için Cenâb-ı Hak tarafından oraya konduğu şeklinde yorumlanmıştı (Münşî-yi Türkmen, 2019, c.2/2, s. 605).

Yine müneccimlerin görüşlerinin dikkate alındığına dair başka örnekler de mevcuttur. Bunlar; müneccimler, gökyüzünü incelerken gökte doğu tarafında kılıç benzeri kuyruğu güney tarafına uzanan bir yıldız görmüşlerdi. Müneccimler buna “*dehre*” demiş ve bu yıldızın bir ay belki 40 gün görüldüğünü ve aydınlığının günden güne azaldığını yazmışlardı. Bu doğu, batı ve güney taraflarında kötülüğe yorulmuş ve kaynaklarda görüldüğü üzere bu dönemde çok fazla savaş olmuştu. Savaşların daha çok bu yıldızın görüldüğü yerleri etkilediği; Mâzenderan'da hastalıklar çıktığı, Rûm, Frenk ve Mâverâünnehir ile Türkistan taraflarını etkilediği duyuldu (Münşî-yi Türkmen, 2019, c. 3, s. 33). Benzer şekilde kuyruklu yıldız görülmesine bağlanan bir olay da Horasân ve Zâve vilâyetlerinde deprem olmasıydı (Münşî-yi Türkmen, 2019, c.3, s. 39). Teixeira'nın bahsettiği 1593 yılında Lâr vilâyetinde gerçekleşen depremde 1200 ev yıkılmış ve 3000 kişinin öldüğü kaydedilmişti (Teixeira, 1902, s. 241).

Gökyüzü olaylarının yorumlanması, müneccimlerin sosyal statüsünün Şâh I. Abbâs devrinde ister istemez artmasına sebebiyet vermişti. Bu bilgiler birer öngörü

¹¹¹ Bugün Farsça da İsfahân için kullanılan “*dünyanın yarısı*” anlamına gelen “*İsfahân nısf-i cihân*” ve “*dünyanın süsü*” anlamına gelen “*İsfahân nakş-i cihân*” tabirleri Şâh I. Abbâs döneminde ortaya çıkmıştır (Özgüdenli, 2006b, ss. 478-479). Bu söylemin ortaya çıkmasında en büyük etkenlerden birisi Şâh I. Abbâs'ın bu şehre verdiği değerdir.

¹¹² Kudüs'te bulunan ve Müslümanların ilk kiblesi olan Mescid-i Aksâ, İslâmiyete göre en kutsal sayılan üç mescidden biridir. Detaylı bilgi için bkz. Bozkurt, N. (2004). Mescid-i Aksâ. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 29, 268-271.

¹¹³ “*Beytülma'mûru*”, gökte bulunan ve Kâbe'nin yerdeki kutsallığına benzer bir kutsiyete sahip olan her gün 70.000 meleğin ziyaret edip namaz kıldığı bir yer olarak tanımlanmaktadır. Detaylı bilgi için bkz. Küçük, A. (1992). Beytülma'mûr. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 6, 94-95.

olsa da bu öngörüler için de gökyüzünün incelenmesi, usturlapların geliştirilmesi, yıldızların isimlerinin ve konumlarının bilinmesi sonucuna vardığından ister istemez bilimin de gelişmesine olanak sağlamıştı.

3.4. Bilimsel Araç ve Gereçler

3.4.1. Usturlaplar

Usturlap, eski dönemlerde teknik anlamıyla küresel astronomi problemlerini çözmek, gök cisimlerinin veya herhangi bir yükseltinin irtifasını ölçmek, gündüz ve gece saatlerini belirlemek, şehirlerin enlem ve boylamlarına göre kible yönünü tespit etmek, tablolar çıkarmak gibi teorik ve pratik birçok amaçla kullanılan astronomi aletini ifade etmekteydi (Bir&Kaçar, 2012, s. 195).

Sözü edilen astronomi aletinin temel işlevlerinden birisi de yıldızların konumunu belirlemekti (Bir&Kaçar, 2012, ss. 195-198). Bu özellikleriyle gökyüzünün bir haritası (Tağman, 2007, s. 22) olan usturlapların yapımı, İran coğrafyasında eski bir geçmişe sahipti. Safevî öncesi dönemlerde de âlim ve müneccimler tarafından kullanıldı (Winter, 1986, s. 595). Bu devirde usturlap denince özellikle Mîr Dâmâd'ın öğrencilerinden olan ve İsnâaşeriyye inancının aklî ve felsefî temeliyle ilgilenen Şemseddin Muhammed Gîlânî ilk akla gelen isimlerdendi (Lâhîcî, 1375, s. 546).

Medreselerde önemli bir bilim olarak sayılan astronomi anlatılırken öğrencilere ilk olarak usturlapların kullanımı da öğretilmekteydi (Winter, 1986, ss. 597-598). Şemseddin Muhammed Gîlânî bu dersleri veren âlimlerden birisiydi. Onun öğretileri Safevî döneminde usturlapların yapımını arttırarak öğrencileri tarafından ünü İran coğrafyasının dışına taşınmasına olanak sağladı. Usturlaplar, bu dönemde bilim konusunda önemli bir noktada bulunmaktaydı (İsfandiyarî Mahnil, 2015, s. 36). Bu durum ülkeye gelen seyyahların da dikkatini çekerek, Şâh II. Abbâs devrinde Safevî ülkesine gelen Chardin Safevî usturlapları hakkında:

“(...) Safevî şâhlarının çabaları sonucunda yeniden astronomik cihazlar yapılmaya çalışılsa da bunlar çok maliyetli olduğundan ötürü az sayıdaydı. Bu aletler çok büyüktü. İranlı âlimlerin yaptığı usturlaplar oldukça gösterişliydi.”

(Chardin, 1993, c.5, s. 146)

bilgilerini vermesinin yanında ek olarak Chardin:

“(...) İran usturlapları demir ve çelikten üretilmekteydi. Ayrıca çok hassas ve güçlüydü. Ek olarak doğruluk ve kesinlik açısından şaşırtıcı derece iyidi. İranlı âlimler tarafından böyle bir şeyin yapılması şaşırtıcıydı. Bir ayak uzunluğunda ve yarım ayak genişliğinde olanları dahi bulunuyordu. Bunlar mükemmel bir şekilde cilalanmıştı. İranlı âlimlerin araştırma yaptığı önemli astronomik cihazlardan birisiydi” (Chardin, 1993, c.5, s. 153)

Bu bilgilerden de anlaşılacağı üzere usturlapların yapımı için bilime yatırım yapan Safevîlerin, bu aletlerin üretimi konusunda önemli bir konuma geldiğini söylemek mümkündür. Ayrıca usturlaplar hakkında bitkinin kıvrımlarından esinlenerek motif ve süslemeler yapılmaktaydı. Üzerlerinde *Kur’ân* âyetleri ve Farsça edebi şiirler bulunmaktaydı (Baghlanî&Samanian, 2019, s. 3). Usturlapların en iyi materyallerden nasıl yapılacağı da dönemin medreselerinde ders olarak öğretilirdi. Üretilen bu astronomik araçlara önem verildiğinden üzerlerinde sanat işçiliği de görülmekteydi. Böylelikle usturlaplar bir bilim ve sanat eserine dönüşmüştü. Bu sanatın önde gelen ustaları arasında sayılan ünlü usta Abdulhuseyin Abdulameh¹¹⁴’in yaptığı 36 usturlap, dünyanın dört bir yanındaki prestijli müzelerde mevcuttur (İsfandiয়ার Mahnil, 2015, s. 35). Kendisi hakkında tek bilinen Şâh I. Abbâs devrinde yaşadığıdır (Winter, 1986, s. 597). Dünyanın büyük müzelerinde korunan eserleriyle usturlabın İran’ın Safevîlerdeki değerini gözler önüne sermektedir. Şâh I. Abbâs devrinde işçiliğini bizzat kendisinin yaptığı alet, dünyanın en pahalı usturlabı olarak gösterilmektedir (İsfandiয়ার Mahnil, 2015, s. 36). Günümüzde Meşhed’de Âstân-i Kuds-i Rizavî¹¹⁵ Merkez Müzesi’nde sergilenmektedir.

Şâh’ın usturlaplara ne denli önem verdiği bu bilgilere ek olarak Şeyh Bahâeddin Âmilî’nin Şâh I. Abbâs’a adına yazdığı *Al-safiha Usturlab* adlı eserden de anlaşılabilir. Bu el kitabı, dönemin pratik astronomi bilimi hakkında bilgi vermekle birlikte dönemin İran bilim hayatını da yansıtmaktaydı. Arapça yazılan bu eser, astronomiye giriş konusunda önemli bilgiler içermekteydi (Winter, 1986, s. 592). Eser, 1948 yılında Âstân-i Kuds-i Rizavî İslâm Araştırmaları Vakfı tarafından Farsçaya tercüme edilmiştir. 70 bölümden oluşan eserin içeriği:

- *Usturlabın kullanımı,*
- *Güneşin ve gezegenlerin yükseklik bilgisi,*
- *Namaz vakitleri,*

¹¹⁴ Âlimin adı Winter tarafından *Abd al-A’imma* şeklinde yazılmıştır (Winter, 1986, s. 597).

¹¹⁵ Meşhed’te bulunan İmâm Rızâ (a.s.) Türbesi’nin kütüphanesidir.

- Kuyuların ve kanalların inşası,
- Kuyuların akış ve derinliğinin bulunması,
- Takımyıldızları, ekvator ve meridyen bilgileri,
- Mevsimlere göre gün doğumu bilgileri,
- Kibleyi belirleme bilgileri,
- Gün doğumu ve batımı dereceleri,
- Takım yıldızının eğim derecesi”

konularından oluşmaktadır (Bahâî, 1370, ss. 1-7). İçerdiği konular kapsamında dönemin gelişmiş bilim dünyasını gözler önüne sermektedir. Bu bölümü Şeyh Bahâeddin Âmilî'nin usturlap üzerine görüşleri ile bitirmek yerinde olacaktır. Onun tanımına göre usturlap:

“(...) iki kelimededen oluşan Yunanca bir terimdir: astro, “yıldız” anlamına gelir. Lab ise “terazi” ya da “ayna” anlamına gelmektedir. Dolayısıyla bu terimin anlamı “âyet” veya “yıldız sayısı”dır.” Ayrıca “(...) bu çok kötü yılın herhangi bir zamanını yıldızların konumlarından bulunabileceği bir cihazdı.” (Bahâî, 1370, s. 38)

şeklinde tanımladığı usturlaplar, bu dönemde bilim ve teknolojiyi en üst düzeyde oluşturmuşlardı.

3.4.2. Saatler

İran coğrafyasında saatler de aynı usturlaplar gibi oldukça önemliydi. Çeşitli dönemlerde bu coğrafyaya gelen seyyahların ve elçilerin raporlarında şık ve gösterişli saatlerin hediyelik eşya olarak kullanılmaktaydı (Chick, 1939, s. 165). Bu saatler pirinç ve gümüşten yapılırdı. Kaynaklara göre sadece bahsi geçen saatler şıklığı ile değil, doğru göstermesi ile de ünlüydü (Kurz, 1975, s. 62). Saatlerin yanında pusula da yine İran coğrafyasındaki önemli aletlerden birisiydi. Kible göstermek için kullanılan bu astronomik cihazların da aynı usturlaplarda ve saatlerde olduğu gibi ince işçilikle süslendiği görülürdü (İsfandiyarî Mahnil, 2015, s. 36). Günümüzde İran İslâm Cumhuriyeti'ndeki müzelerde dönemin Güneş saatleri üzerine mekanizmalar, alet ve gereçler sergilenmektedir.

Şâh I. Abbâs tarafından önem verilen ve ikinci başkent olan Kâşân'ın merkezinde yapılan (Melville, 2019, s. 140) ve günümüzde de hâlen mevcut olan bir saat de söz konusuydu. Bahsi geçen bu saatin çok büyük ve görkemli olduğunu Şâh I.

Abbâs'ın resmî tarihçisi Münşî-yi Türkmen'de belirtmekteydi (İsfandi-yârî Mahnil, 2015, s. 37). Tavernier'in notlarına göre ise Kâşân'a elçi ve seyyahlar geldiğinde bu saatin önünde gösterilerin düzenlendiği ve saatin zilinın çalındığı belirtilmişti. Bu saatin önünde yer alan büyük alanda güneş doğarken ve batarken günde iki defa bando tarafından davul ve borazan çalınmasının Şâh I. Abbâs döneminin bir âdeti olduğu dile getirilmekteydi (Tavernier, 2006, s. 93).

Şâh, İsfahân'da da iki saat inşa ettirdi (Kurz, 1975, s. 62). Ayrıca Meydân-ı Nakş-ı Cihân'da bulunan İmâm Camii'nin batı avlusunda öğle vaktini gösteren bir güneş saati de Bahâeddin Âmilî tarafından konuldu. Namaz vakitleri bu güneş taşına göre düzenlendi (Saeednia, 2017, s. 8). Günümüzde de bu taş varlığını ve işlevini korumaktadır.

Şâh I. Abbâs'ın saatlere önem verdiğini ve sarayında kendi emrinde Batılı saat ustaları da çalıştırdığı bilinmekteydi. Örneğin; Safevî ülkesine gelen Della Valle'ye göre Şâh I. Abbâs'ın saat ustası Fransız yaşlı bir zât idi (Della Valle, 1348, ss. 160). Şâh I. Abbâs, İngiliz Doğu Hindistan Şirketi, gemilerinin İran ipeğinin Avrupa'ya satışı amacıyla Fars Körfezi'nde gidip gelmeleri için özel bir izin verilmesini talep etti (Savory 1374, s. 110). Bu isteğin Şâh tarafından kabulü sonrasında 1618 yılında Hindistan ile ticaretin artması birlikte İngiliz saatleri de Safevî ülkesinde tanınarak özellikle diplomatik hediye anlamında İngiliz yapımı tablolar, saatler ve cam eşyalar da bu tarihten itibaren Safevî ülkesinde görülmeye başlandı.

İngilizlerle ilişkilerin de artması sonrasında “*Fesli*” lakabıyla tanınan, İngiliz bir saat ustasından daha söz edilmektedir. İngiliz usta Fesli'nin İsfahân'daki Kayseriye Kapısı'nın üzerindeki büyük saati yerleştirdiği ülkeye gelen Olearius'un notlarında yer almaktaydı (Kurz, 1975, s. 62). Fakat Şâh I. Abbâs'ın ölümünden sonra bahsi geçen bu saat tamir edilmemişti. Bir diğer saat ustası ise İsviçreli bir usta olan Hans Rudolf Stadler'di. Bu zât ise ilk olarak İstanbul'a gidip ardından 1628 yılında Safevî ülkesine gelerek burada küçük saatler üretmişti (Kurz, 1975, s. 62-63). Bu durum Safevî ülkesinde büyük bir yenilik oluşturarak, Bâbürlüler ile de yakın temasta bulunan Şâh I. Abbâs, 1616 yılında Cihangîr'e de İngiltere yapımı beş adet hediye olarak saat göndermişti (Foster, 1926, s. 259). Saatlere verilen bu önem, Şâh I. Abbâs devrinden sonra devlet geleneği haline gelerek, Şâh Safî (Blake, 2017, ss. 78-79 ; Ross, 1933, ss. 158-59) ve Şâh II. Abbâs (Ferrier, 1976, s. 214) dönemlerinde de devam ettirilmişti.

4. ÇAĞDAŞI OLAN DEVLETLER İLE BİLİMSEL İLİŞKİLER

Müslüman âlimlere göre bilgi, insanlığın ortak mirası olduğundan eserin dili ya da hangi coğrafyada üretildiğine bakılmaksızın incelenip alınması önem arz etmişti. Namaz vakitleri, gelirlerin toplanma zamanı, Ay ve Güneş yılı arasında geçiş hesapları yapmak için temel gökbilim bilgisi (Saliba, 2012, s. 70); ordu ve devlet bürokrasisinde gerçekleştirerek kayıtlar için ise cebir, geometri ve aritmetik eserlerin yazılması ve tercümesi ön plana çıkmıştı. Bahsi geçen tercümeler yapılırken birebir çeviri olmayıp eserlere güncel bilgilerin işlenmesi ve görülen hataların düzeltilmesi ile bu eserler, günün koşullarındaki bilimsel gelişmeleri de içermişlerdi. Bu amaç doğrultusunda edebiyat, cebir, aritmetik, astronomi, mûsikî ve tıp alanlarındaki pek çok eser Arapça ve Farsça'ya tercüme edilerek medrese müfredatlarında yer aldı. Ayrıca bu gelişmeler, Fuad Sezgin'e göre; Tebriz ve Merâğa üzerinden Anadolu'ya ve 15. yüzyılda, İstanbul'dan kaçan Bizanslı âlimler aracılığıyla ise Batı'ya ulaştığını söylemekteydi (Sezgin, 2008, s. 199).

15. yüzyılın ilk yarısına kadar Mısır, Suriye ve İran gibi bölgeler ilmî açıdan üstün bölgeler olarak sayıldığından âlimler eğitimlerini tamamlamak adına bu bölgelere gitmekteydiler. Örneğin, Büyük Selçuklu döneminde İsfahân'da aklı ilimler ön plana çıkarak; Melikşâh'ın emriyle kurulan Bağdat, Belh, Nîşâbur, Herat, İsfahân, Basra, Merv, Taberistân, Musul ve Rey gibi şehirlerde kurulan Nizâmiyye medreselerinde¹¹⁶ âlimlerin yetişmesine uygun ortam sağlanmıştı (Ocak, 2017, s. 107-108). Ortak olarak hazırlanan ders müfredatları ise diğer İslâm ülkelerinde de takip edilerek özellikle Osmanlılar da Fâtih Sultan Mehmed döneminde zirve noktasına çıkmıştı (Ocak, 2017, s. 259). Bu müfredatlar ise yıllarca takip edilmiştir (Ocak, 2017, s. 368). Aynı durum Uluğ Bey¹¹⁷ tarafından Semerkand'ta kurulan Uluğ Bey Medresesi¹¹⁸ için de geçerliydi (Blake, 2016, s. 93). 14. yüzyıl civarlarında Osmanlı'daki âlimler; bilime ulaşmak adına, matematik ve astronomi eğitimi¹¹⁹ için Semerkand'a, *Kur'ân* tefsîri ve fıkıh için de Mısır ve İran'a gittikleri bilinmekteydi

¹¹⁶ Detaylı bilgi için bkz. Ocak, A. Y. (2017). *Selçuklu Devri Üniversiteleri: Nizâmiye Medreseleri*. Nizamiye Akademi.

¹¹⁷ Uluğ Bey hakkında detaylı bilgi için bkz. Bayrakdar, M. (2012). *İslâm'da Bilim ve Teknoloji Tarihi*, s. 265. Ankara: Türkiye Diyanet Yayınları.

¹¹⁸ Semerkand'ta inşa edilmiş olan medrese külliyesi, sadece eğitim için değil aynı zamanda gezegenlerin ve yıldızların gözlemlenmesi amaçlanmıştır (Valihocayev, 2004, s. 22).

¹¹⁹ Bu medreseye bağlı rasathânedede güneş, ay, gezegenler ve kuyruklu yıldızların gözlemleri yapıyordu (Bayrakdar, 2012, s. 102).

(İnalcık, 2006, s. 175). Öğrencilerin eğitimlerini tamamladıkları ve başta Anadolu olmak üzere pek çok bölgeden gelen âlimlerin yetiştirildiği bu medreseler; Büyük Selçuklu Devleti'nin süresini tamamlamasıyla sonlanmamış, aksine varlığını Anadolu, Kırman ve Suriye Selçukluları eliyle devam ettirmişti (Atçeken&Bedirhan, 2004, s. 106). Daha sonra Anadolu Selçuklu Devleti'nin Moğollar tarafından dağılmaya başlamasının ardından kurulan ilk müslüman Türk devletleri ile de etki alanı genişledi (Ünan, 2006, s. 394). 15. yüzyılın başı ile birlikte ise özellikle İran coğrafyasında yaşanan savaflara bağlı olarak ekonomik yapının gerilemesi ile bilimsel ilerleme ve gelişme duraklamıştı (Kenan, 2003, ss. 75-76). Fakat bu yüzyılın sonunda, Osmanlı Devleti'nde merkezî otoritenin kurulması ve devletin güçlenmesi, İran coğrafyasına kıyasla bilimsel faaliyetleri arttırmıştı. Böylelikle Selçuklular'dan alınan miras geliştirilerek medreseler kurulmaya¹²⁰ başlandı. Bu bilgi gösteriyor ki Türk – İslâm devletlerinde bilim faaliyetlerinin gerçekleşmesi bir gelenek haline gelmişti.

Osmanlı Devleti'nin ilk kurulduğu zamanlarda da başta sarayda, cami ve mescidlerde ve hatta âlimlerin evlerinde yürütülen eğitim öğretim faaliyetleriyle tekke merkezli bilimsel meclisler düzenlendiğini (Unan, 2006, s. 390) fakat ilerleyen zamanlarda öğrenci sayılarının artması sebebiyle bu yerlerin dışında da belli mekanlarda ilgili faaliyetlerin yapılmasını zorunlu kılmıştı (Çetin, 1999, s. 180). Bu nedenle, ilk medresenin 1330 yılında Orhan Gazi döneminde İznik'te bulunan bir kiliseyi önce camiye, ardından hemen yanına medresesini yaptırmıştı. Bu tarihten sonra alınan bölgelerde medreseler inşa ettirerek düşünce ortamının gelişmesine olanak sağlamıştı (Uzunçarşılı, 1998, s. 2). Diğer Türk – İslâm devletlerinde olduğu gibi Osmanlı Devleti tarafından da vakıflarla da desteklenen bu medreselere; ayırım gözetmeksizin her bölgeden öğrenciler geldiği gibi bizzat saray tarafından âlimler de davet edilmekteydi (Özyılmaz, 2002, s. 3). Bu sebeple Anadolu'ya başta İran, Horasân, Buhara, Halep, Şam ve Mısır gibi önemli kültür merkezlerinden öğrenciler ve âlimler gelmişlerdi (İnalcık, 2006, s. 175). İran'dan gelen âlimlere bakıldığında; Şîraz'da doğan Şâfî mezhebi¹²¹ âlimlerinden olan ve Devvânî'den eğitimini tamamlayan Muzaffereddîn Şîrazî (Akçay, 2020), II. Bayezid dönemi başında

¹²⁰ 15. ve 16. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde kurulan medreselerin listesi ve bu medreselerde görev alan âlimlerin isimleri Cahid Baltacı tarafından yayımlanmıştır. Detaylı bilgi için bkz. Baltacı, C. (2005). *XV ve XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı (İFAV) yayınları.

¹²¹ Şâfî mezhebi hakkında detaylı bilgi için bkz. Aybakan, B. (2010). Şâfî mezhebi. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 38, 233-247.

Anadolu'ya çağrıldı ve hem bu dönemde hem de Yavuz Sultan Selim döneminde Osmanlı medreselerinde görev yaptı. Geometri üzerine *Hâşiye-i Kitâb-ı Öklides* adlı eseri de kaleme alan Şîrazî'nin, Bursa'da 1516 yılında vefat ettiği kayıtlara geçmişti (Karakaş, 1991, s. 523). Aynı dönemde yine Osmanlı Devleti'ne davet edilen tefsîr, kelâm ve mantık âlimi Hakîm Şâh Muhammed Kazvînî (Hakîm Şâh el-Kazvînî) de bulunmaktaydı (Fani, 1997, ss. 194-195). Ünlü İran âlimi de Şîrazî gibi Devvânî'den derslerini tamamladı. Şâfiî mezhebinin görüşlerini benimsediği anlaşılan bu zât (Anay, 1994, s. 257), II. Bayezid'in doktorlarından birisi oldu (Fani, 1997, s. 194). İran'ın Lâr şehrinden Anadolu'ya gelen, aklî ve naklî ilimlerde geniş bilgiye sahip olan Muslihuddîn Lârî ise önce Bâbü'r ükesine giderek astronomi eğitimi tamamladıktan sonra Osmanlı'ya geldi ve burada Hüsrev Paşa Medresesi'nde müderrislik yaptı. Ayrıca Sünnî olan bu âlim, Diyarbakır müftülüğünde de bulundu (Kılıç, 2003, s. 103). Bu dönemden sonra Osmanlı Devleti, âlimlerin durak noktası olmuştu.

Dönemin bir diğer çağdaşı olan ve İpek Yolu'nun önemli bir merkezinde bulunan Semerkand'ta ise bilimsel çalışmalar aralıksız sürmekteydi (Blake, 2016, s. 94, 96). Burada ise hem bir hükümdar hem de bir âlim olan Uluğ Bey ismi ile karşılaşılırdı. Astronomi ve matematik üzerine araştırmalar yapan Uluğ Bey, aynı zamanda çevresine de pek çok âlimlerin toplanmasına sebep olmuştu (Unat, 2012, s. 127). Semerkand Rasathânesi'nin önemli âlimlerinden birisi olan Ali Kuşçu¹²², trigonometrik, coğrafi ve astrolojik cetveller içermekte olan *Zîc-i Uluğ Bey*¹²³'ini tamamladı. "*Ptolemaios*" astronomisinin en basit ve en açıklayıcı şekilde açıklandığı bu zîc (Samso, 2001, s.221), 17. yüzyıla kadar İslâm dünyası¹²⁴ başta olmak üzere Batı'da dahi kullanıldı (Unat, 2013, ss. 401-402). Tabakât kitaplarında onun için Tûsi'den sonra Acem rasıdlardan birisi ve belki de sonuncusu açıklaması yapılmıştı (Süleyman Sûdî Efendi, 2005, s. 172). O ise dönemin önemli bir devleti olarak sayılan Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan tarafından ülkesine davet edilmişti. Bilindiği üzere, Uzun Hasan bilime meraklı olduğundan ötürü bu dönemde âlimleri önemli noktalara getirmişti (Öztürk, 2014, s. 353). Çalışmalarından ötürü Akkoyunlu Sultanı Uzun Hasan tarafından 1469 yılında ise Tebriz'de misafir edilen Ali Kuşçu, elçi olarak gönderildiği Fâtih Sultan Mehmed'in himâyesinde kalmıştı (Süleyman Sûdî

¹²² Detaylı bilgi için bkz. Aydın, C. (1989). Ali Kuşçu. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 2, 408-410.

¹²³ Detaylı bilgi için bkz. Unat, Y. (2013) *Zîc-i İlhanî*. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 44, 399.

¹²⁴ Bu Zîc, Osmanlı'da Müneccimbaşı Mehmed Efendi tarafından Türkçe'ye şerh edilmiştir (Süleyman Sûdî Efendi, 2005, s. 178).

Efendi, 2005, s. 179 ; İhsanoğlu, 2017, s. 43-44). Fâtih'in ondan gözlem yapmasını, yıldızların ve gezegenlerin durumunu gösteren eserler yazmasını istemesiyle (Unat, 2014, s. 19) Farsça olan *Risâle der-İlm-i Hisâb* adlı matematik eserini ilaveli olarak Arapçaya telif ederek bir mukaddime ve üç makaleden meydana gelen (İhsanoğlu&vd, 1999, c.1, s. 20) *er-Risâletü'l-Muhammediyye fi-hisâb* (Oryan, 1999, s. 388) adıyla 1472 yılında Fâtih'e armağan etmişti (Süleyman Sûdî Efendi, 2005, s. 179). Bu gelişmeler üzerine ilk olarak Sahn-ı Semân Medresesi'nde ardından ise günde iki yüz akçe maaş ile Ayasofya Medresesi'nde müderrisliğe atanmıştı (Mutlu, 2021 s. 54).

Anlaşıldığı üzere Osmanlı Devleti'ne genellikle Sünnî olan âlimler davet edilse de önemli Şîî âlimlerin eserleri de medreselerde okutulmaktaydı. Örneğin; Bahâeddin Âmilî'nin öğrenciler arasında *er-Risâletü'l-Bahâ'îyye* olarak bilinen *Hulâsatü'l-Hisâb* adlı matematik eseri, medreselerde (Afyonkarahisar, Amasya, Bitlis, Bursa, Diyarbakır, İstanbul, Kayseri, Konya ve Sivas) (Fazlıoğlu, 1995, s. 141) son zamanlara kadar okutulmuştu. Bu eser, Kuşçu'nun *er-Risâletü'l-Muhammediyye* adlı eserinin (Fazlıoğlu, 2008, s. 129) yerini almıştı. Görüldüğü üzere, dönemin çağdaş Türk – İslâm devletleri bu dönem içerisinde ilişkide kalmış ve bu coğrafyanın ortak mirası olan bilimsel faaliyetlere sahip çıkmıştı.

Hindistan'da ise Bâbü döneminde itibaren bilime önem verilirdi. Örneğin, 1525 yılında mağlûp ettiği Gazi Han'ın kütüphanesinden eserleri ülkesine getirmişti (Bâbur, 2000, s. 416). Bu kütüphaneden nâkli ve aklî ilimler ile alakalı birkaç değerli kitap bulunduğunu belirtmişti. Bu kitapları ise Kandahar'da bulunan oğlu Mirza Kamran'a göndermişti. O da bunları *Fasl-ul Kitâb* ve *Rasa'it-i Daulat*'a koymuştu (Zaîn Khan, 1982, s. 58). Bu dönemde Bâbürlüler de olan yaklaşık 24.000 kitabın bulunduğu bu kütüphanelerin değeri o dönemin şartlarında 6 buçuk milyon rupi etmekteydi (Smith, 1917, s. 424). Kitaplara verdiği değer bir göstergesi de, bir sefer sırasında yakalandığı Muson yağmurlarından dolayı çadırında ıslanan kitaplarını ve yazdıklarını gece toplamaya çalışması olmuştu (Bâbur, 2000, ss. 603-604). Ekber Şâh devrinde ise farklı diller bilen âlimler ile şairler ve filozoflar sarayda korunmuş ve desteklenmişti (Mahmud, 1989, s. 67). Ayrıca bu dönemde "*tercüme dairesi*"ni de kuran Ekber (Parodi, 2002, s. 263), birçok eseri Farsça'ya çevirtmişti. Cihangîr döneminde ise her Cuma gecesi âlimler toplanır (Rogers, 1909, c.1., s. 71) ve edebî faaliyetler yapılırdı (Prasad, 1940, s. 300). Bu durum tabakât kitaplarına da yansarak ilim faaliyetlerinde bulunan birinci millet olarak Hintliler, ikinci millet ise

Farslar olarak sayılmışlardı (Sâid el-Endelüsî, 2014, s. 66). Dönemdeki eğitim faaliyetlerine bakıldığında, Bâbürlü öğrenciler eğitimlerini mekteplerde okuma, yazma ve *Kur'ân* öğrenimi üzerine almaktaydı. Mekteplerden sonra ise aynı Safevîlerde olduğu gibi medreselere giderek eğitimlerini naklî ilimler ile tıp, matematik, kimya, zooloji, kimya, fizik ve felsefe gibi çeşitli ilimler üzerinde alarak sürdürmekteydi (Rezavî, 2007, ss. 390-391). Benzer eğitimleri olduğundan ötürü Safevîlerin ünlü âlimi Mîr Findiriskî de İran'da eğitimini tamamladıktan sonra oradaki bilgileri öğrenmek ve o bölgenin bilim adamlarıyla tanışmak için Hindistan'a gitmişti (Anay, 1996, s. 109). Buraya giden bir başka âlim ve Hekîm ise Celâleddin Ekber Şâh döneminde Hekîm Human olmuştu. O ise Agra Medresesi'nde dersler vermişti (Alam, 1997, s. 320). Safevîler, usturlap yapımında iyi olduklarından ötürü; Bâbürlü hükümdarı Cihangîr Şâh, “*kardeşim*” olarak nitelediği Şâh I. Abbâs'tan (Halıcı Abay, 1995, s. 215) Uluğ Bey'in ustulabının kopyasını istemişti. Safevî Şâh'ı onun bu isteğini kırmayarak kendisine Hacı Refik isimli bir elçi ile göndermişti (Felsefî, 1375, s. 88). O ise babası Ekber Şâh için:

“(...) babam, başta Hindistan'ın eğitimli kişileri olmak üzere her dinden ve inançtan bilgili insanlarla söyleşiler yapardı. Okuma yazma bilmemesine rağmen, eğitimli ve zeki insanlarla sürekli ilişki kurmuş ve onlarla yaptığı konuşmalarda hiç kimse onun eğitimsiz olduğunu anlayamazdı” (Jahangir, 1909, s. 33)

ifadeleriyle bilimsel gelişmeye verdiği önemi vurgulamıştı.

Dönem çağdaşı olan Türk – İslâm devletleri birbiri arasında siyasî açıdan rekabet halinde olsa da bilimsel gelişmeler yakından takip edilmişti. Bu sebeple durmadan gelişen bir yapı ortaya çıkmıştı. Dinî ve siyasî nedenlerle bilimsel faaliyetler için uygun ortam bulamayan âlimler ise çağdaş devletler arasında geçiş yaparak faaliyetlerine devam etmişti.

4.1. Safevîlerde Farklı Millet, Din ya da Mezhepten Olanların Durumu

Şâh I. Abbâs dönemindeki etnik yapı hakkındaki bilgilere İran coğrafyasına gelen seyyahların notlarından ulaşılır. Bu bilgilerden anlaşıldığına göre diğer dinlere mensup kişiler hiçbir kısıtlamaya uğramadan hareket edebiliyordu. Şâh I. Abbâs, başta diplomatlar, tacirler, seyyahlar ve elçiler olmak üzere ülkeye gelen farklı milletler ile iletişim hâlinde olarak (Roomer, 1986, s. 276) onları sarayında misafir

etti. Bunlardan birisi olan Rus elçisinin ağırlanmasıyla ilgili olarak Münşî-yi Türkmen, elçinin lâyük-ı veçhile padişahın iltifatlarına ve lutuflarına mazhar olduğunu ve hediyelerle tekrar ülkesine döndüğünü belirtir (Münşî-yi Türkmen, 2019, c.3, s. 31). Bu da aslında Şâh'ın İsnâaşeriyye mezhebinden farklı inançta olanlara karşı tutumunu göstermekteydi.

İsfahân'da Müslüman, Yahudi ve Zerdüştlere yanı sıra nüfusunu, Şâh I. Abbâs döneminde Azerbaycan'dan getirilerek Zâyende-rûd Nehri'nin diğer yakasındaki Culfa Mahallesi'ne yerleştirilen Ermenilerin¹²⁵ (Eshraghi, 2003, s. 257) de teşkil ettiği Hristiyanlar da bulunmaktaydı.¹²⁶ Ayrıca Ermeni ve Yahudi halka karşı oldukça hoşgörülü davranmasının yanında onların kilise inşa etmelerine izin vermesi¹²⁷ (Roomer, 1986, ss. 272-273 ; Moreen, 1981, s. 129) dikkat çekicidir. Ek olarak İsfahân'da İngiliz, Holdandalı, Portekizli, Polonyalı Arap, Yahudi, Ermeni, Rus ve Hintli gibi çeşitli milletlerden insanlar da yaşamaktaydı (Savory, 1374, ss. 157-158).

Chardin'in notlarına göre ise Yahudi ve Hristiyanlara da farklı davranılmayarak (Chardin, 1993, c.4, s. 1653) onlarla olan ilişkileri de arttırmıştı (Winter, 1986, s. 581). Örneğin, Hindistan'dan ve Kuzey İran'dan belirli gruplar da yeni başkent olan İsfahân'a getirilmişti. Yahudiler ise Gılân ve Mâzenderan'a nakledilmişlerdi (Quinn, 2000, ss. 82-83). Gılân'da bu dönemde oldukça fazla Sünnî de yaşamaktaydı. İran için önemli ipek ticareti mekânlarından birisini oluşturmaktaydı (Pinkerton, 1811, c. 9, s. 51). Şâh I. Abbâs döneminde ülkeyi ziyaret eden Tavernier'in gezi notlarına göre Kâşân'da yaklaşık 1000 civarında Yahudi yaşamaktaydı, İsfahân'a getirilenler de bulunmamaktaydı (Moreen, 1981, s. 124). Bunlar ise bu sayı 600 yakın olduğu belirtilmişti (Tavernier, 2019, s. 110). Ayrıca Şâh I. Abbâs döneminde Yezd, Kirmân ve İsfahân'ın Zâyende-rûd Nehri civarında Zerdüştlere¹²⁸ de yaşamaktaydı (Mooren, 1981, s. 133). Chardin'in raporlarında ise burada 162 cami ve 48 medresenin olduğu yazmasına rağmen diğer dinlerin ibadet

¹²⁵ Burasının nüfusu Tavernier'e göre 350.000 hânelik olduğu belirtilmekteydi (Tavernier, 2006, s. 80). Ayrıca Felsefî'nin aktarımlarına göre ise 60.000 Ermeni buraya Şâh I. Abbâs tarafından getirilmişti (Felsefî, 1375, c. 3, s. 1114).

¹²⁶ Bu mahallede Ermenilere toprak satın alma, kendi idarecilerini tayin etme ve dinî merasimlerini özgürce yapabilme gibi bazı özel imtiyazlar tanınmıştı (Aydoğmuşoğlu, 2011, s. 263).

¹²⁷ Şâh Tahmasb döneminden sonra onlara verilen önemli bir ayrıcalıktı. Bahsi geçen dönemde Tahmasb'm emriyle kiliseleri yıkılarak Hristiyanlar için kutsal dinî sembolleri parçalanmıştı. Ayrıca din adamlarına da acımayarak 22 yaşlı keşiş "*Şimşîr-i ateşbar*" ile katledilmişti (Dağlar, 2019, s. 256).

¹²⁸ Şâh Safî ve II. Abbâs dönemlerinde Şâh I. Abbâs dönemi kadar korunmayarak görmezden gelinmişlerdir (Moreen, 1981, s. 133).

yerlerinin sayısı hakkında bilgi bulunmamaktadır. Ayrıca Müslümanların, Hristiyanların, Zerdüştlerin ve Hintlilerin de İsfahân'da bulunduğunu da belirtilmişti (Savory, 1980 176). İsfahân'daki kadar büyük olmasa da Kazvîn'de bir meydan bulunduğunu belirten Chardin, buranın çevresinde 40 Hristiyan ve 100 Yahudi ailenin kaldığını yazmıştı (Chardin, 2014, s. 349). Bu bilgiler Şâh II. Abbâs devrinde ülkeye gelen Chardin tarafından belirtilse de bu yerleşimlerin hepsi bu dönemde yapılamayacağından ötürü, bahsi geçen bu yerleşim düzeninin henüz şehrin kurulma döneminde başlayan hoşgörü politikasıyla ilgili olduğu varsayılabilir.

Bu görüşü destekler nitelikte ülkeye Şâh I. Abbâs döneminde gelen Della Valle'nin raporları dikkate değerdir. Ona göre İsfahân, sosyal statü olarak herkesin eşit olduğu bir yapının kurulduğunu belirtmişti (Della Valle, 1348, s. 181). Şâh I. Abbâs devrini gözlemleyen Pietro Della Valle, bu dönemde Avrupa ile ticaretin çok fazla olduğunu ve tüccar ailelerin çocuklarından Farsçayı öğrenmelerini istediklerini söyler (Della Valle, 1348, s. 169). Ayrıca bu dönemde Chardin'in görüşlerini destekler nitelikte Hristiyanlar ve Müslümanların aynı bölgede yaşadıklarını yazmıştı (Della Valle, 1348, s. 170). Farsçayı öğrenen bu misyonerler özellikle İran'daki tıp metinlerini Farsçadan kendi dillerine çevirmişlerdi. Derlenmiş sözlüklerin ayrıca ülkenin dili, kültürü, dinî hakkında bilgilerin Avrupa'ya taşınmış; hatta ülkede bulunan pek çok misyoner, matematik ve astronomi gibi disiplinleri dönemin seçkinlerinden öğrenmişlerdi. Bu durum 17. yüzyılda da devam ederek özellikle İran coğrafyasındaki matematik çok ilgilerini çekmişti (Della Valle, 1348, s. 170).

Şâh I. Abbâs, İngiliz ve Hollandalı tacirlerin İsfahân'a temsilcilikler açmasına izin verdiği gibi onlara bazı kapitülasyonlar da tanımıştı. İran'a gelen İngiliz tacirlere dinî merasimlerini de özgürce yapmalarını da sağlamıştı (Tâcbahs, 1340, s. 202). Hatta İsfahân'da bir manastır ve kilise binasının yapılmasına izin verilerek inşaat masraflarının ise Şâh hazinesinden ödenmesi kararlaştırılmıştı (Kütükoğlu, 1993, s. 254). Savaş esiri olarak İran'a getirilen Ermeni ve Gürcüleri ise İsfahân'a yerleştirilip ticaretle uğraşmalarına izin vermişti (Güzdüz, 2016, s. 87). Gürcüler ayrıca gönüllü olarak orduda yer alabildiği (Moreen, 1981, s. 132) gibi devlet tarafından da seçilmekteydi (Lambton&Lewis, 1970, s. 419). Hatta eczacılık işini Kızılbaşların elinden alarak Gürcülere verdiği bilinmekteydi (Bahtiyarî&Yusufifar, 2012 s. 101).

Şâh I. Abbâs bahsedildiği üzere seyyahlara da oldukça nezaketli davranmıştı. Bunu ülkeye gelen Sherley Kardeşler için Kazvîn valisine yazdığı:

“(...) Frenk misafirlerimize iyice hizmet edin. Onlar ne isterlerse attan köleye kadar hazır edin. Kim bu emrin hilafında davranırsa canı tehlikededir. Kim onlara kötü davranır veya hakaret ederse başı kesilecektir.” (Pâzukî, 1317, s. 320).

mektuptan anlaşılır. Bu hoşgörölü yaklaşım politikası, farklı millet ve dinlere mensup kişilerin güven içinde Safevî ülkesinde bulunmalarını beraberinde getirse de Sünnî inanişâ sahip olanlara bu adaletin tanınmadığını söylemek gerekir. Özellikle Hristiyan âlimlerle bilimsel olarak fikir alışverişi yapılırken Sünnî bilim insanlarına aynı hoşgörü tanınmamıştı. Bu yaklaşım, Şâh I. Abbâs'ın öncesinde Şâh İsmâîl döneminden itibaren görülmekteydi. Örneğin, Yavuz Sultan Selim'in 1514 yılında kazandığı Çaldıran Muharebesi'nden sonra Heratlı âlimler Osmanlı Devleti'ne sığınmak zorunda kalmışlardı (Çoşkun, 2007, s. 8). Ayrıca III. Murat devrinde birçok âlim ve bürokrat Osmanlı Devleti'ne göç etmişti (Uluç, 2010, s. 31). Hatta 1585 – 1603 yılları arasında Osmanlı Devleti'nin elinde kalan Tebriz'in tekrar Safevî topraklarına katılmasıyla Sünnî ahali kılıçtan geçirerek mallarını yağmaladı ve halkı da esir almıştı (Kütükoğlu, 1993, s. 262). Ayrıca şehrin meydanında ve çevresinde Osmanlılar tarafından yapılan büyük bir cami, pazar ve bir medrese Sünnîlere hizmet ettikleri için terk edildi (Tavernier, 1336, s. 93 ; Eshraghi, 2003, s. 251). Yapılanlar bununla sınırla kalmayarak 1603 yılında Nahçıvan şehrini geri aldıktan sonra burada yaşayan Sünnî halk eziyet görmüştü. Durum Târih-i Na'imâ da:

“Sünnî nâmına olanların hânelerine girdiler. Ve buldukların nehb ü gâret (yağmalamak) ve önlerine gelen re 'âyâyâ küllî zulm ü hasâret (zulüm ve zarar) eylediler” (Na'imâ Mustafa Efendi, 2007, s. 249)

ifadeleriyle anlatılmıştı. Bir başka olay ise, Şâh I. Abbâs'ın Revân'ı topraklarına alırken yaşandı. Târih-i Na'imâ'da:

“Mayıs 1604 yılında asker-i Kızılbaş hücum-ı umum üzre hisar-ı cedide girip zapt ettiler. Ve Sünnîyândan nicesin esir edip, ekserin şehid eylediler” (Na'imâ Mustafa Efendi, 2007, s. 270)

betimlemeleriyle yaşanan olaylar anlatılmıştı. Şâh I. Abbâs devrinde Sünnîlerle yaşanan olaylara özellikle Osmanlı – Safevî çatışmasının sebebiyet verdiği görülmekteydi. Hatta şu ifadeyi ülkeye gelen İngiliz seyyahlardan olan Sherley Kardeşler için kullanması, durumu kanıtlar niteliktedir: *“(...) benim nazarımda bir Hristiyan'ın ayakkabısının nalı, Osmanlı'nın en iyi kişisine tercih edilir.”* (Fâikî, 1375, s. 766). Bu söz dahi onun Sünnî nüfusa karşı bakışını açıklar nitelikteydi. Buna

ek olarak, Osmanlı Devleti ile yaşanan çatışmalar sırasında eline geçen Türk tutsaklarını çeşitli işkencelerle öldürmesi, muhâlif olan Kızılbaş emîrlerini yine aynı şekilde öldürmesi onun katılığının derecesini göstermekteydi (Bitlisî, 1971, s. 292). Richards'a göre de Safevîlerin mezhepçi tutumları Bâbürlüler için de görülmekteydi (Richards, 2021, s. 148). Hatta Şâh I. Abbâs'ın ölümüyle birlikte yerine geçen Şâh Safî ile Bâbürlü hükümdarı Şâh Cihan'ın halka kötü davranmaması gerektiği hakkında uyarılarda da bulunmuştu (Bayur, 1987, 194).

4.2 Osmanlı Devleti'ne Kaçan Âlimler

Safevî ülkesinde bulunan Sünnî âlimler özellikle Şâh I. Abbâs dönemi itibarıyla ikinci plana atılmıştı. Bu durum nedeniyle âlimler, bilimsel faaliyetlere devam edebilmek adına Osmanlı Devleti'ne göç etmek zorunda kalmıştı. Kayıtlara bakıldığında Osmanlı medreselerine gelen Sünnî âlimlerin içinde %43,3 oranı ve 115 âlim ile ilk sırada İran yer almaktaydı (İhsanoğlu, 2017, s. 61). Bu âlimlerin isimlerini ve hayat hikâyelerini eldeki veriler ölçüsünde ele almak yerinde olacaktır.

Molla Şerafeddîn, Şâh Tahmasb dönemleri sırasında Osmanlı Devleti'ne göç eden bir âlimdi. Şâh I. Abbâs döneminde de Osmanlı topraklarında kalarak Abdurrahman Paşa Medresesi'nde müderrislik, ardından Amasya'da kadılık yaptı ve 1600 yılında vefat etmişti. Sünnî inanca sahip olan Molla Şerafeddîn'in, Şâh I. Abbâs döneminde Safevî ülkesinde bilimsel faaliyetlerini yürütecek uygun bir ortam bulamadığı bilinmekteydi (Heiderzadeh, 1998, s. 237).

Şirvân'da Safevî medreselerinde eğitim görerek Osmanlı Devleti'ne 1606 yılında gelen ve Rüstem Paşa ile Şehzâde medreselerinde hoca olarak görev yapan Molla Mutahhar da Molla Şerafeddîn gibi önemli bir isimdi. Molla Mutahhar'ın Osmanlı Devleti'ne gelmesinden sonra Mısır kadılığı ve Edirne valiliği de yaptığı bilinir (Heiderzadeh, 1998, s. 238).

Yine bu dönemden Osmanlı Devleti'ne gelmek zorunda kalan diğer bir âlim ise Muinüddîn Eşref'ti. Tebriz'de eğitim görerek Şâh Tahmasb tarafından itibar göremeyip 1546 yılında Osmanlı Devleti'ne gelmişti. Şâh II. İsmâil döneminde tekrar Safevî ülkesine döndü ve onun ölümüyle birlikte tekrardan Osmanlı Devleti'ne gelerek Diyarbakır, Bağdat, Medine ve Mekke'de kadılık yaptı. Şâh I. Abbâs döneminde ise Osmanlı topraklarında kalarak medreselerde fıkıh ve nücûm ilimleri üzerine çalışmalarda bulundu (Süreyya, 1996, s. 1112).

II. Bayezid devrinde, Safevî ülkesinden Osmanlı'ya sığınmak zorunda kalan Tebriz doğumlu Mevlânâ Hasan ise ilk olarak hacca giderek ardından İstanbul'da 20 akçe yevmiye ile müderrisliğe başladı (Gelibolulu Mustafa Ali, 2009, s. 378).

1603 yılında Şâh I. Abbâs'ın Azerbaycan ve Karabağ Seferi'nden sonra İstanbul'a giden Sâdık Muhammed Efendi de Gence Medresesi'nde müderris olarak görev yaptı (Süreyya, 1996, s. 1418). Bu dönemlerde Osmanlı Devleti'ne göç eden bir diğer âlim ise Şerîf Efendi'ydi. Onun geliş tarihi tam bilinmese de Şâh Tahmasb döneminin sonunda ya da Şâh I. Abbâs döneminin başında Osmanlı ülkesine geldiği düşünülmektedir (Heiderzadeh, 1998, s. 239). Âlimler içinde ilginç bir hadise de bulunmaktaydı. Asıl adı Mirza Muhammed Ali b. Mirza Abdurrahim Tebrizî İsfahânî olan Müsteid Han et-Tebrizî ya da “*sâib*” lakabıyla bilinen âlim, Şâh I. Abbâs'ın emriyle İsfahân'a gelmiş ve burada medreselerde görevlendirilmişti (Çelebi, 2017, s. 655). İlk olarak hacca giden ve dönüşte de Osmanlı Devleti'ne gelen Sâib, Osmanlı sarayı ile ilişkisi olduğuna dair haberlerin çıkmasıyla birlikte Şâh I. Abbâs'tan kaçarak 1625 yılında Hindistan'a gitmek zorunda kalmıştı. Ardından Şâh II. Abbâs döneminde tekrar Safevî ülkesine dönerek 1676 yılında vefat etmişti (Sadıkoğlu, 2008, s. 542).

Molla Muhammed Zaman ise 1592 yılında Osmanlı Devleti'ne göç eden Safevî âlimlerinden biridir. Hakîm Ebû Tâlib ise Tebrizli bir tabip ve aynı zamanda bir şairdi. Fakat Safevî Devleti'ne karşı kötü söylemleri dolayısıyla Şâh I. Abbâs tarafından ülkeden kaçamadan öldürüldü. Gılân'da eğitim gören âlimlerinden olan Tevfik b. Muhammed de 1601 yılında Şâh I. Abbâs'ın Gılân Seferi'nden sonra Osmanlı Devleti'ne davet edildi ve Osmanlı medreselerinde görev aldı. Hüseyin Bikâsî de Tevfik gibi 1601 yılında gerçekleşen Gılân Seferi'nden sonra Osmanlı Devleti'ne gelerek bu topraklardaki medreselerde müderrislik ve kadılık görevlerinde bulundu (Heiderzadeh, 1998, s. 239).

Nahcivanlı Zaman Mehmed Efendi ise 1591 yılında Şâh I. Abbâs'ın yönetime gelmesiyle birlikte yaşanan baskılardan kaçarak İstanbul'a geldi. Burada 1613 yılında vefat ettiği bilinmektedir (Süreyya, 1996, s. 1705).

Görüldüğü üzere farklı milletlere ve dinlere sağlanan hoşgörü Sünnî âlimlere gösterilmemişti. Bu durum, Osmanlı – Safevî çatışmasının bir sonucu olarak yorumlanması gerekir. İlk eğitimlerini Safevî ülkesinde almış olan bu âlimler, başta Osmanlı Devleti olmak üzere çevre gittikleri Sünnî devletlere Safevî'nin eğitim sisteminin de aktarılmasına olanak sağlamıştı (Fazlıoğlu, 1998b, s. 199). Böylelikle,

klasik İslâm hendese geleneğinin, yaşanan gelişmeler neticesinde Sünnî ve Şîî unsurlar ile birlikte şekillendiğini söylemek yanlış olmayacaktır.

4.3. Bâbürlüler Devleti'ne Kaçan Âlimler

Safevî şâhlarının dinî ve siyasî amaçlarla Sünnîler ile zıtlaşmaları, İsnâaşeriyye Şîîliği'nin ilke ve yasalarının öğretilmesi ve yayılmasına teşvik edilmesi, ve Sünnî nüfusun idam edilmeleri onları Bâbürlüler ülkesine göçü bir çare olarak görmelerine sebep oldu. Çünkü bu topraklarda onların Safevî ülkesinin tersine onların can güvenliğinin sağlanması ve bilimsel çalışmalarına uygun oluşturması etkili oldu (Dadvar, 2000, s. 201). Ayrıca batılı görüşlere göre Hindistan'a göçün en önemli sebebi; İran'da yaşayanların bu bölgeye duydukları merak ve ilgisi olmuştu (Haider, 2004, s. 403). Bunda etken rol oynayan durum ise Hintli âlimlerin de Farsça eserler kaleme almaları ve çeviriler yapmalarıydı. Örneğin, Bâbür tarafından yazılan *Tüzük-i Bâburî* Abdurrahim Han-ı Hanan (1556-1627) tarafından Farsçaya tercüme edilmişti (Karagözoğlu, 2017, s. 18). Ayrıca bir başka sebep ise Bâbürlülerde de Muharrem ayının kutsal benimsenmesi ve ibadetle geçirilmesi idi¹²⁹ (Chopra, 1955, s. 96). Yaşanan bu göçler, Celâleddin Ekber Şâh (1555-1605) döneminin sonu ile Cihangîr (1605-1627) dönemi ve Cihanşâh (1628-1666) devrinin ilk yıllarına denk geliyordu. Bu hükümdarların da Safevî ülkesinden gelen bu âlimlere karşı ılımlı davranışlar sergilemesi göçün sürekli olmasına sebep oldu.

Şâh I. Abbâs'ın tahta çıkmasıyla beraber, Noktavîlik¹³⁰ tarîkatı mensuplarının güçleri artmaya başlamıştı. Şâh bu sebeple, onları kontrol altında tutmak amacıyla Noktavîliğe meyletmiş gibi gözüküyordu. Ancak onun Derviş Hüsrev ile arasının bozulması ardından onu idam etmesi bu ikili ilişkileri bozdu. Bu olayların yaşanmasının ardından 25-28 Temmuz 1594 yılında Safevî ülkesinde kuyruklu yıldız gözükmüştü. Yaşanan bu hadiseyi müneccimi olan Molla Celâleddin Muhammed

¹²⁹ Muharrem ayının ilk 10 günü Peygamber'in torunlarından olan İmâm Hüseyin'in Kerbelâ'da şehit edilmesi sebebiyle matem ve yas şeklinde sürdürülmektedir. Muharrem ayının önemli figürlerinden biri olan âşûrâların yapılması için âşûrâhâneler inşa edilmiş ve halk bu mekânlarda toplanarak mersiyeler dinleyip yaşanan elîm olayı anma imkânı bulmuştu (Blake, 2013, ss. 86-87).

¹³⁰ Şâh İsmâîl döneminde görülmeye başlayan Mahmûd-ı Pesîhânî önderliğindeki Noktavîlik hareketi mensupları (Mooren, 1981, s. 123), Şâh Tahmasb'ın ilk dönemleri itibarıyla da Kâşân'da varlıklarını sürdürüp önemli mevkîler elde etmişlerdi. Fakat 1573/74 yılında Kâşân'da imâmet iddaasında bulununca çoğu öldürülerek mallarına el konulmuştu. Fakat bu Şâh I. Abbâs'ın ilk dönemlerinde hiçbir baskıyla karşılaşmamışlardı. Detaylı bilgi için bkz. Algar, H. (2007). Noktaviyye. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 33, 204-205.

yorumlayarak; Şâh'ın üç gün müddetçe tahtı bırakması gerektiği, aksi takdirde kendisinin ölüm tehlikesi ile karşılaşacağına delâlet olduğuna yorumladı. Bunun üzerine Şâh, Derviş Yûsufî Tarkîşdûz adındaki Noktavî'ye tahtı üç gün teslim etti¹³¹. Ardından ise ilerleyen zamanda kendisine rakip olamaması adına onu tahtan indirerek öldürdü (Ebu'l Hasan Kazvinî, 1367, s. 40). Bu olayın ardından kendilerini tehlikede hisseden Noktavîler, küçük gruplar halinde Hindistan'a ilticâ etmek zorunda kalmışlardı. Bu dönemde Kâşân'da yaşamış olan ünlü şair Noktavîler'den olan Muhammed Hayâtî Kâşânî, Celâleddin Ekber Şâh'ın son dönemlerinde Bâbürlülere sığınmıştı (Felsefî, 1358, c.3., s. 907). Bu gruba mensup olan diğer âlimler de ülkeden Hindistan'a kaçtı¹³² ve burada Ekber Şâh tarafından korundu¹³³ (Moreen, 1981, s. 123).

Şâh II. İsmâil'in tahta geçmesi ile birlikte ülkeyi terk eden Meşhedli Hoca Hüseyin Senaî (Bayur, 1987, 504) ile Şâh I. Abbâs devrinin ilk dönemlerinde Mîr Muhakkik Devânî ile Hekîm Abdulfâtih Gîlânî ve Örfî Şîrazî'nin isminden zikredilebilir (Halıcı Abay, 1995, s. 103). Diğer göç etmek zorunda kalanlardan bazıları ise Vukuî-i Nîşâbûrî, Hayâtî-i Kâşânî, Ali Ekber Teşbihî-i Kâşânî, Molla Sûfî Mâzenderânî, Hakîm İbâdullah-ı Kâşânî ve Abdülganî-i Yezdî gibi şairler yer almaktaydı (Algar, 2007, s. 204-205). Ayrıca Hindistan'a sığınan diğer bir âlim ise Muhammed Rıza Şekibî İsfahânî'diydi. O da 1588 yılında Şâh I. Abbâs'ın tahta çıkmasıyla birlikte ülkeden göç etmişti (Esterâbâdî, 1933, s. 78). Mîr Muhammed Emin'de Şâh döneminde yüksek mevkilerde bulunmuştu. Fakat o da 1604 yılında ülkeden kaçmıştı (Wolseley, 1928, s. 706). Mirza Muhammed Ali b. Mirza Abdurrahim Tebrizî İsfahânî (Sâib)'de önce Osmanlı'ya ardından ise Safevî ülkesine geldi fakat 1625 yılında buradan kaçarak Hindistan'a göç etti (Sadıkoğlu, 2008, s. 542).

Ayrıca, isimleri bilinmese de medrese eğitimi Şîraz'da tamamlayan âlimlerden bazıları 1619 – 1628 yıllarında Hindistan'a gitmişti. Bu sebeple *Hulâsatü'l-Hisâb* adlı eser de aynı Osmanlı medreselerinde olduğu gibi Hindistan'da da yer alan medreselerin müfredatlarına girdi (Fazlıoğlu, 1998a, s. 322).

¹³¹ Bu sırada Şâh I. Abbâs yanına güvendiği adamları alarak gezintiye çıkmış ve devlet işlerini tamamen Derviş Yûsufî Tarkîşdûz'e bırakmıştı.

¹³² Bu durum Felsefî'nin görüşleriyle oldukça ironik olarak yorumlanmıştır. Çünkü desteklemediği mezheplerden olanlara acımasız olarak davranan Şâh I. Abbâs'ın Noktavîlerin üzerine de elbet gideceği kaçınılmaz bir gerçektir (Felsefî, 1334, c. 3, 47-48).

¹³³ Cihangir döneminde Noktavîler korundu ancak Noktavîlik Hindistan'da varlığını uzun süre devam ettiremedi (Algar, 2007, s. 204).

SONUÇ

Safevî tarihinde önemli bir dönüm noktası olarak görülen Şâh I. Abbâs devri, devletin en parlak yılları olup kurumların merkezîleştiği, Batılı devletlerle temasın arttığı bir dönem olarak iz bıraktı. Devletin siyasî ve dinî yapısının kurumsallaştığı dönem olarak kayda geçen Şâh I. Abbâs dönemi itibarıyla yepyeni bir Safevî Devleti'nden söz edilebilmekteydi. Şâh I. Abbâs, devletin gücünü toparlamak ve tam merkezîyetçi bir yaklaşımı tesis etmek için birtakım yenilikler getirdi. İlk olarak Kızılbaş grubunun gücünü kırarak İsnâaşeriyye Şiîliğini baskın mezhep hâline getirdi. Devletin resmî kadrolarında yer alan Kızılbaşların lağvedilmesinin ardından onların yerine ülkeye Cebel-i 'Âmil bölgesinden gelen Şiî âlimleri getirerek kendine bağlı bir güç oluşturdu. Yaşanan bu gelişmeler, İsnâaşeriyye Şiîliğini yaymak adına gerekli ortamın sağlanması için önemli adımlar atılmasına imkân sağladı.

Şiîliği halka benimsetmek için çeşitli hareketler başlatan Şâh I. Abbâs, ilk adım olarak çok sayıda cami inşa ettirdi ve camilerin ortak müfredat ile medrese formunda da kullanılmasını sağladı. Böylelikle hem bir ibadethâne hem de bir medrese statüsüne sahip bu mekânlarda İsnâaşeriyye mezhebinin halka tanıtımına zemin hazırlandı. Buna ek olarak eğitim faaliyetlerinin desteklenmesi fikri ile çeşitli adımların atılması amaçlandı. Bahsedilen bu siyasî ve dinî ortamın şekillenmesinde Şâh Tahmasb devri itibarıyla yavaş yavaş ülkeye kabul edilen Cebel-i 'Âmil âlimlerinin göçünü düzenli hale getirmesi önemli bir noktayı teşkil etti. Bu dönemde başlayan merkezî otoritenin güçlenmesi Kızılbaşların yerini alan bu âlimlere ülkede önemli bir statü kazandırmıştı. Bahsi geçen bu âlimler, ülkede İsnâaşeriyye Şîa'sının temsilcisi konumundayken aynı zamanda bilimin de temsilcisi haline gelerek devletin her kademesinde görev aldılar. Bahâeddin Âmilî, Mîr Dâmâd Muhammed Bâkır el-Hüseynî el-Esterâbâdî, Mîr Ebü'l-Kâsım b. Mîrza Findiriskî Hüseyinî Esterâbâdî, Muzaffer b. Muhammed Kasım el-İsfahânî, Molla Sadrüddîn Şîrâzî (Molla Sadrâ), Molla Muzaffer Conabedî, Molla Celâleddin Muhammed, Feyz-i Kâşânî, Muhammed Bâkır Yezdî, Muhammed Taki Meclisî ve Molla Abdullah-ı Şuşterî Safevî ülkesinde yepyeni bir düşüncenin temelini atan, dönemin inanış ve fikrî hayatının yapılandırılmasında etkili olan isimlerin başında gelmekteydi. Ayrıca bu âlimlerin yanında Molla Celâleddin Muhammed Münecim Yezdî, Molla Muzaffer Conabedî, Muzaffer b. Muhammed Kasım el-İsfahânî ve Hasan b. Zayn al-Dîn al-Lârî gibi münecimler de ülkede astronomi hayatını şekillendiren kişiler konumunda yer aldılar. Adı zikredilen bu âlimler ve münecimler ile onların öğrencileri, gerek Şâh I.

Abbâs devri gerekse sonraki dönemlerde Safevî ülkesini derinden etkileyen ve bilimsel gelişmeye ön ayak olan bir yapının kurulmasını sağladı.

Şâh I. Abbâs'ın yönetime geldiği ilk zamanlarda eğitim faaliyetleri ülkede sayıca az olan medreseler ile genelde camilerde ve evlerde kurulan meclisler aracılığıyla yapılırsa da ilerleyen yıllarda hem öğrencilerin artması hem de kurumsal bir yapılanmaya ihtiyaç duyulduğundan Safevî Devleti'nde kurumsal olarak ilk kez görülecek olan medreseler açıldı. Şâh tarafından desteklenen bu mekânlarda âlimler önemli görevler almaya başladı. Böylelikle bilgilerini aktarma imkânına sahip oldukları gibi ülkede hızla yayılan bir bilimsel kültürün de oluşmasına katkı sağladılar. İsnâaşeriyye Şîîliğinin topluma yayılmasında önemli bir etkiye sahip olan medreseler arasında başta Şîraz'da bulunan Medrese-i Han olmak üzere İsfahân'da Meydân-ı Nakş-ı Cihân'ın içinde yer alan Medrese-i Şeyh Lutfullah, Medrese-i Molla Abdullah, Medrese-i İsfandiyar Bey, Kirmân'daki Medrese-i Genç Alî Han ve Medrese-i Tâc sayılabilir. Bunların dışında ismi günümüze ulaşmamış pek çok eğitim kurumu da bu dönemde açıldı. Ortak müfredat ile birbirine bağlı olan bu medreselerde iki aşamalı bir eğitim yapılarak ilk aşamada naklî bilimler öğretilmesi amaçlanıyordu. Başarılı olan öğrencilere ise hil'at alarak ikinci aşamaya geçiyordu. Burada ise eğitim aklî bilimlerin öğrencilere karşılıklı tartışma usûlüyle verilmesiyle eğitim tamamlanmaktaydı. Naklî bilimler, Şâh I. Abbâs'ın amaçlarından ilki olan İsnâaşeriyye Şîî inancının öğrencilere öğretilerek benimsetilmesi iken; aklî ilimler ise ikinci amacı olan bilimin gelişmesi ve topluma yayılması işlevini yerine getirmekteydi. Bu bağlamda medreselerde; matematik, tıp, edebiyat, mantık ve astronomi alanlarında üretilen çoğu eser çevre coğrafyalarda da okutuldu. Bahsi geçen coğrafyalardan olan Anadolu ve Hindistan'da matematik alanında, Safevî âlimlerin eserleri eğitim müfredatlarında yer almaktaydı. Şîî kültürle yazılan bu eserlerin Sünnî coğrafyalar da bulunan medrese müfredatlarında yer alması Safevî ülkesinde eserlerin büyüklüğünü gözler önüne sermekteydi. Ayrıca değinmekte fayda var ki; Safevî ülkesinde bulunan pek çok Sünnî âlimin burayı terk edip Osmanlı Devleti ile Bâbürlere sığındığı bilinmektedir. Bunun yanında Safevî ülkesinde yaşayan farklı millette dine mensup olanlar ile oldukça iyi ilişkiler sürdürülmüştü. Fakat Müslümanlığın Sünnî mezhebine bakış, son derece katıydı. Aynı durumun Osmanlı Devleti için de Şîîlik hususunda geçerli olduğunu unutmamak gerekirdi. Fakat iki devlet arasında önemli bir fark vardı. Osmanlı Devleti, bilim söz konusu olduğunda bu mezhep çatışmalarını görmezden gelinerek eserin kim tarafından kaleme alındığına

değil, içerdığı bilginin değerine bakılmıştı. Öyle ki, Safevî Devleti'nin eğitim müfredatında herhangi bir Sünnî esere rastlanmazken Osmanlı eğitim müfredatında Şîî âlimlerin eserlerinin yer aldığı görülmekteydi. Buna karşın aynı dönemde Osmanlı Devleti'nde de önemli bilimsel eserler kaleme alınmıştı fakat bu eserler Safevî Devleti'nin mezhep çatışması bağlamında takındığı tavrı sebebiyle medrese müfredatlarında yer almadığını belirtmek gerekmektedir.

Önemli eserlerin ortaya çıktığı medreselerin inşası ve eğitim sisteminin kurumsallaşması için büyük bir mâli güce ihtiyaç duyulmaktaydı. Kaynağın temininde ise Şâh I. Abbâs devrinde belirlenen siyasî ve dinî hedeflere ulaşılması amacıyla tüm maddi imkânların seferber edilmesinin yanında yenilenen vakıf kültürü de önemli bir rol oynamıştı. Bu kültür, devletin resmî mezhebi olan İsnâaşeriyye Şîa'sını yayma amacını birinci hedef olarak belirlendiğinden daha önceki dönemlerde kurulan Sünnî vakıflar Şâh Tahmasb dönemi itibarıyla etkisiz hale getirilmeye başlanmıştı. Bu durum Şâh I. Abbâs tarafından amaçlara uygun kurumsal vakıf kültürü oluşturularak toplumun her kesiminin katılım sağlanması hedeflenmişti. Bu hedefe ulaşmak amacıyla Şâh'ın kendi mal varlığını aktarması ile vergi hükümlülüğü esasını kaldırması, halkın vakıf kültürüne yoğun ilgi göstermesini beraberinde getirdi. Ayrıca her vakfın bir medreseye bağlı olması şartı, ülkede medrese geleneğinin de artmasına sebebiyet vermişti. Şâh I. Abbâs devrinde açılan bu vakıflara sadece erkeklerin değil kadınların da büyük ilgi gösterdiği de görülmektedir. Yaşanan bu gelişmeler karşısında kadınlar, vakıf kültürünü topluma karışma imkânı olarak görmüşlerdi. Bazı kadınlar kurdukları vakıfların gelirleri ile kendi yaşamlarını sürdürürken bazı kadınlar da kurdukları medreselerde eğitim verme olanağı bulmuşlardı. Böylelikle Safevî ülkesinde özellikle Şâh I. Abbâs döneminde bilimin gelişmesinde müderris kadınların da etkili bir rol üstlendiği anlaşılmaktaydı. Şâh I. Abbâs tarafından merkezî otoritenin sağlanması için yapılan düzenlemeler ilerleyen yıllarda rutin hâle gelerek İran coğrafyası için önemli büyük değişimlerin zeminini hazırladı.

Eğitim faaliyetlerinin ülkede gelişmesi ve yayılması beraberinde bilimsel yenilikleri de getirdi. Matematik alanında Safevî öncesinde oluşturulan eserler yeni düşünceler ile tekrardan ele alındı. Bu eserler farklı coğrafyalarda da okutulan kaynak eserler arasına girdi. Ayrıca tıp alanında da önemli operasyonların gerçekleştiği hastaneler açılırken bu alanda da değerli eserlerin kaleme alındı. Şâh I. Abbâs'ın İlhanlı ve Selçuklu geleneğinde olduğu gibi gelecek merakı, astronomi faaliyetlerinin gelişmesine ve sarayda önemli bir yer teşkil etmesine sebebiyet verdi. Müneccimlerin

desteği ile astronomi de önemli bilim dalları arasında yer alarak teleskop Batı ile aynı zamanlarda Safevî ülkesine girerek gökyüzünün gözlemlenmesi ve üzerine eserlerin yazılmasını beraberinde getirdi. Bilimsel aletlerden olan usturlaplara ve saatlere verilen değeri artarak dünyanın en pahalı ve en değeri usturlapları da bu dönemde ortaya çıkmıştı.

Bu çalışmanın esasını teşkil eden 1587 – 1629 yılları arasında hüküm süren Şâh I. Abbâs'ın bilim faaliyetlerine verdiği önem ayrıntılarıyla açıklanmıştır. 42 yıllık bu devir değerlendirildiğinde merkezî otoritenin kendi elinde olduğu bir yapı inşa etmeye çalışan Şâh I. Abbâs'ın ilk olarak Arap Yarımadası'ndan Safevî ülkesine İsnâaşeriyye Şîi inancı yüzünden kaçmak zorunda kalan Cebel-i 'Âmil âlimlerine düzenli bir göç imkânı verdiği görölmektedir. Bu âlimler ile Safevî ülkesinde en yüksek rütbelerde yer alan Kızılbaşların gücünün kırılarak el değıştirdiği ve bu sayede Şâh I. Abbâs'ın kendine bağlı yeni bir grubu oluşturduğu anlaşılmaktaydı. Akılcıca bir siyaset izleyen Şâh I. Abbâs, hedeflediği yeni devlete ulaşabilmek için temel noktanın eğitim ve bilim faaliyetlerine odaklanmak olduğunu da görmüşü. Yeni bir yapının temelini attığı kurumsallaşmada siyasetin, dinin ve eğitimin odak noktasına ülkeye gelen Cebel-i 'Âmil âlimlerini koymuştu. Bu âlimlerin hem aklî hem de naklî bilimlerle ilgilenmesi, devletin resmî mezhebinin Şâh I. Abbâs'ın istediği yönde şekillenmesini aynı zamanda eğitim ve bilim faaliyetlerinin de ilerlemesini ve gelişmesini de sağladı. Bu noktada Şâh I. Abbâs'ın kaynaklara da yansıyan akılcılığa verdiği önemi görmezden gelmek hata olur. Çünkü Şâh I. Abbâs, bilim faaliyetlerine yatkın bir hükümdar olmasa sadece naklî bilimler üzerinde yoğunlaşan bir eğitim düzeni kurulmuş olurdu. Fakat dönemin birincil kaynakları başta olmak üzere ülkeye gelen seyyahlar, elçiler ve tacirlerin raporlarından da anlaşılacağı üzere onun akılcı bir hükümdar olduğu konusunda görüş birliği bulunmaktaydı.

Tezin giriş bölümünde ortaya atılan sorular değerlendirmelerle detaylı olarak cevaplanarak Şâh I. Abbâs'ın 42 yıl süren yönetimi sonucunda hedeflediği amaçlara ulaştığı görölmüşü. Bu dönemde Safevî Devleti'nde merkezî otorite sağlanarak kendine bağlı Arap ulemâ ile ülkedeki gücünü artırmak için ilk iş olarak eğitim faaliyetleri üzerine durmuş ve bunun getirisiyle beraber ülkeye çok önemli eğitim müesseseleri kazandırmıştı. Böylelikle bu medreselerde bilimsel faaliyetlerde yapılmaya başlanarak medrese müfredatlarına alınan eserler ortaya çıkmıştı. Dolayısıyla onun yaşamının sonrasında bile fikirlerini yayacak önemli âlimlerin yetişmesine olanak sağlanmıştı. Şâh I. Abbâs tarafından desteklenen medreselerden

günümüze ulaşarak faaliyetlerini sürdürenler de mevcuttur. Onun desteklediği âlimler tarafından yazılan eserler günümüzde hala incelenmekte ve üzerine tartışmalar yapılmaktadır. Şâh I. Abbâs devrinin düşünce ve fikir yapısının İran İslâm Cumhuriyeti'nin oluşumuna da etkisi dikkat çekicidir. Şâh I. Abbâs'ın kurduğu eğitim sistemi geliştirilerek bugün de eğitimde yararlanılmaktadır. Bu durum açıkça gösteriyor ki günümüzde de Şâh I. Abbâs'ın varlığı, İran coğrafyası üzerinde devam etmekte ve onun başlattığı eğitim ve bilim faaliyetleri gelişerek ve zamana ayak uydurarak sürmektedir.

KAYNAKÇA

- Abdullah İsfahânî. (1987). *Riyadh al-ulama ve Hayad al-Fadla*. M. Baqir Saedi (çev.). Meşhed: Âstân-i Kuds-i Rizavî Islâmî Araştırmalar Vakfı.
- Abdü'l-hüseyin Nevâî. (1368). *Şâh Tahmasb Safevî, Mecmua-i Esnâd ve Mekatibât-ı târihi hemrâh bâ yâddaştâ-yı tafsilî*. Tahran: Intişârât-ı Erguvan.
- Abdü'l-hüseyin Nevâî. (1352). *Şâh Abbâs: Mecmua-i Esnâd ve Mekatibât-ı târihi hemrâh bâ yâddaştâ-yı tafsilî*. Intişârât-ı Bünyâd-ı Ferheng-i Iran.
- Abisaab, R. J. (1994). The ulama of Jabal 'Amil in Safavid Iran, 1501-1736: marginality, migration and social change. *Religion and Society in Islamic Iran During the Pre-modern Era*. 27, 103-122.
- Abisaab, R. J. (2004). *Converting Persia*. London: New York.
- Açıkgenç, A. (2005). Molla Sadrâ. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 30, 259-265.
- Afyoncu, E. (2014). *Sorularla Osmanlı İmparatorluğu*. İstanbul: Yeditepe Yayınları.
- Agazade, A. (1382). *Tarih-i Amuzeş ve Pervereş-i Iran*. Tahran: Intişârât-ı Eresbaran.
- Ahmadoğlu, S. (2005). *Azerbaycan'da Şiîliğin Yayılma Süreci*. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara.
- Ahmed Kesrevî. (1362). *Târîh-i Pânsad-i Sâle-i Hûzistân*. Zimistan: Intişârât-ı Hacı.
- Ahmedî. (1390). *Der Babe Vakf-ı Safevî*. Tahran: Intişârât-ı Mecjiulis-i Şura-yı Islâmî Esnat Merkezî.
- Ahmet el-Kâtip. (2015). *Sünnilik - Şiilik: Nedenleri Tarihte Kalmış Siyasi Ayrılık: Nedenleri Tarihte Kalmış Siyasi Ayrılık – İslâm Birliği*. M. Tan (çev.). İstanbul: Mana Yayınları.
- Ajend, Y. (1380). *Tarih-i Iran, Devre-yi Safevîyan*. Pejuheş ez Danişgâh-ı Cambridge. Tahran: Intişârât-ı Cami.
- Akagündüz, A. (1996). *İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*. İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı (OSAV) Yayınları.
- Akçay, G. (2020). *Ahmet Yesevî Üniversitesi Türk edebiyatı isimler sözlüğü: Muzaffereddîn Şîrâzî, Ali Bin Muhammed*. Erişim Tarihi:10.09.2022, Teis.Yesevi.Edu.Tr/Madde-Detay/Muzaffereddin-Sirazi-Ali-Bin-Muhammed.

- Akkoyunlu, D. (1992). *Akkoyunlular ve Bayburt, Akkoyunluların Anadolu'daki İlk Yurdu ve Türk Dünyasındaki Etkinlikleri Konusunda Bir İnceleme*. Ankara: Bizim Büro Basımevi.
- Akyüz, Y. (1989). *Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 1988'e)*. Ankara: Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Yayınları.
- Alam, M. (1997). State building under the Mughals: religion culture and politics. *Cahiers d'Asie Centrale: L'héritage Timouride: Iran – Asie Centrale – Inde*, XV-XVIII, 105-128.
- Algar, H. (1993). Çârdeh ma'sûm-i pâk. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 8, 227-228.
- Algar, H. (1995). Feyz-i Kâşânî. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 12, 520-522.
- Algar, H. (2007). Noktaviyye. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 33, 204-205.
- Algar, H. (2020). Molla. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 30, 238-239.
- Aliyarlı, S. (1996). *Azerbaycan Tarixi, Uzaq Keçmişden 1870-ci İllere Qeder*. Bakü: Azerbaycan Neşriyyatı.
- Allouche, A. (2001). *Osmanlı-Safevî İlişkileri-Kökenleri ve Gelişimi*. A.E. Dağ (çev.). İstanbul: Anka Yayınları.
- Alpargu, M. (1995). *Onaltıncı Yüzyılda Özbek Hanlıkları*. Ankara: 72 Ofset.
- Alpaslan, A. (2000). İmâd-i Hasenî. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 22, 169-171.
- Alper, Ö. M. (1999). İbn Sînâ. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 20, 319-322.
- Amirarajmand, K. (2008). Safevî döneminde bilgi aktarımı: Tico Brahe'nin görüşüne dayanan yeni delegasyonun bilimini açıklayan Farsça risâleler. *Journal of the History of Science*. 10, 1-26.
- Anay, H. (1994). Devvânî. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 9, 257-259.
- Anay, H. (1996). Findiriskî. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 13, 109-111.
- Anisi, A. (2014) The Madrasa-yi Khan at Shiraz; an expression of Shite architecture in Iran. *Journal of the British Institute of Persian Studies*. 52 (1), 219-240.
- Anonim. (1342). *Âlem-ara-yı Şâh İsmâil*. A. A. Müntezir Sahib (haz.). Tahran: Bungah-ı Tercüme ve Neşr-i Kitâb.
- Anonim. (1361). *Târih-i Kızılbaşan*. M. H.müheddis (haz.). Tahran: İntişârât-ı Behnam.
- Anonim. (1363). *Âlem-ara-yı Safevî*. Ş. Yedullah (Haz.). Tahran: İntişârât-ı İttıla'at.

- Anonim. (1986). *Cihângüşâ-yı Hâkan ya Tarih-i Şâh İsmâil*. A. D. Muztar (haz.). İslâmâbâd: Merkez-i Tahkikat-ı Farsi-yi İran ve Pakistan.
- Anonim. (2019). *Kızılbaşlar Tarihi*. T. Gündüz (haz.). İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- Aounullahi, S. A. (2008). *Moğol Döneminin Başlangıcından Safevî Devrinin Sonuna Kadar Tebriz'in Beş Yüz Yıllık Tarihi*. Z. Shahmorsi, & P. A. Kabir (çev.). Tahran.
- Arberry, A. J. (1960). *Shiraz, the Persian City of Saints and Poets*. Norman, Oklahoma.
- Arjomand, S. A. (1984). *The Shadow of God and Hidden Imam, Political Order and Social Change in Shi'ite Iran from Beginning to 1890*. Chicago: The University Of Chicago.
- Aruçi, M. (2007). Reîsülulemâ. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 34, 549-550.
- Ashtianî, S. J., Karbin, H. (1972). *İran'ın İlâhi Bilgelerinin Eserlerinden Seçmeler (Mirdama ve Mirfanderski Zamanından Günümüze)*. Tahran: İran Bilimsel Araştırmalar Fransa Enstitüsü.
- Aslan, A. (2007). *Bahauddin el-Amilî ve El-Mihlât Kitabı*. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Selçuk Üniversitesi, Konya.
- Âşıkpaşazâde, A. (1985). *Aşıkpaşaoğlu Tarihi*. H. N. Atsız (haz.). Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- Atçeken, Z. & Bedirhan, Y. (2004). *Selçuklu müesseseleri ve medeniyeti tarihi*. Konya: Eğitim Kitabevi.
- Aybakan, B. (2010). Şâfiî mezhebi. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 38, 233-247.
- Aydın, C. (1989). Ali Kuşçu. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 2, 408-410.
- Aydın, Ş. (2008). *İran Kütüphaneleri Türkçe Yazmalar Kataloğu*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Aydoğmuşoğlu, C. (2011). Şah Abbas (1587-1629) devrinde İran'da sosyal ve kültürel hayat. *Türk Dünyası İncelemeleri*, 11(2), 261-276.
- Aydoğmuşoğlu, C. (2013). *Şâh I. Abbâs ve Zamanı (1587-1629)*. Ankara: Berikan Yayınevi.
- Aydoğmuşoğlu, C. (2015). *Safevî Devleti Tarihi (1501-1736)*. Ankara: Gece Kitaplığı.
- Azamat, N. (1995). Erdebîli Alâeddin. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 11, 279.
- Azhand, Y. (2001). *İran Tarihi: Safevî Dönemi*. Tahran: İntişârât-ı Cami.

- Babaie, S. (2008). *Isfahan and its Palaces: Statecraft, Shi'ism and Architecture of Conviviality in Early Modern Iran*. Edinburgh.
- Babaie, S., Kathryn, B., Ina-McCabe B., & Massumeh F. (2011). *Kulaman-i Hasse Nohbegan-i No Hasti-i Devran-i Safevî*. H. Avşar (çev.). Tahran: Neşr-i Merkez.
- Bâbur. (1996). *The Baburnama: Memoirs of Babur, Prince and Empreror, Translated, Edited and Annotated*. M T. Wheeler (Haz.). Washington DC: Smithsonian Institution.
- Bâbur. (2000). *Babürnâme: Babür'ün Hatıratı*. R. R. Arat (Haz.). Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Bâfkî, M. M. (2007). *Câmi-i Müfîdî* (Cilt. 1-2). Î. Efşar (haz.). Tahran: İntişârât-ı Esatir.
- Baghlanî, S. & Samanian, S. (2019). A comparative study of motives and decoration of Iranian Safavid and Indian Mongolian astrolabes (case study: Adler Planetarium and astronomy museum, Chicago). *Journal of Motaleate-e Tatbighi-e Honar*, 9(17), 1-14.
- Bahâî. (1370). *Hatemî'nin Hediyesi*. Meşhed: Âstân-i Kuds-i Rizavî Islâm Araştırma Vakfı.
- Bahtiyarî, M. & Yusufifar, Ş. (2012). Safevî döneminde eczacının konumu. *Sosyal Tarih ve Ekonomi Dergisi*, 1(1), 97-119.
- Bakhshî, M. R. & Rızayî, R. (1393). The role of Safavid schools in the development of Twelver Shi'a Islâm. *Journal of Religions and Maticism*. 47(2), 200-234.
- Bakhshî, M. R. (1392). Safevî döneminde okulların bilimsel etkisi: Safevî Şiî Devleti'nin medeniyet sürecinde bilim camiasının rolünü açıklamak ve analiz etmek. *İslâm Tarihi Dergisi*, 3 (11), 87-100.
- Bakkal, A. (2017). *İslâm Astronomi Tarihi*. İstanbul: Ağbet Yayınları.
- Baltacı, C. (2005). *XV ve XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı (İFAV) yayınları.
- Bayat, A. (1374). *Şenasai-yi Manabi' ve Ma'ahız-ı Tarih-i Iran, ez Ağaz-ı Silsile-yi Safevîyye ta Meşrutîyyet* (Cilt. 2). Tahran: İntişârât-ı Emîr Kebir.
- Bayat, Oruç Bey. (2014). *İlişkiler, Bir Şiî/Katolik*. T. Gündüz (çev.). İstanbul: Yeditepe Yayınevi.

- Bayrakdar, M. (2012). *İslâm'da Bilim ve Teknoloji Tarihi*. Ankara: Türkiye Diyanet Yayınları.
- Bayramlı, Z. & Ezizli, B. (2000). *Azerbaycan, Evliya Çelebi'nin 1654-cü il seyahatnamesinde*. Bakü.
- Bayur, H. (1987). *Hindistan Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Beksaç, E. (1995). Eyvan. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 12, 12-14.
- Beksaç, E. (2004). Mescid-i Şâh. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 29, 291-293.
- Beksaç, E. (2008). Safevîler. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 35, 457-459.
- Beyanî, H. (1353). *Tarih-i Nizâmî-yi İran, Devre-yi Safevîye*. Tahran: Intişârât-ı Sitad-ı Büzürg-i Erteştaran.
- Bilge, S. M. (2005). *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*. İstanbul: Eren Yayıncılık.
- Bilgili, A. S., (2004). *Osmanlı, İran ve Azerbaycanı I (16. ve 18. Yüzyıllar Sosyal ve Ekonomik Tarih)*. Erzurum: Bozkır Yayınları.
- Bir, A. & Kaçar, M. (2012). Usturlap. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 42, 195-198.
- Bitlisî, Ş. (1997). *Selimnâme*. M. Argunşah (haz.). Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları.
- Bitlisî, Şeref Han Emîr. (1343). *Şerefnâme: Târih-i Mufasssal-ı Kürdistân* (Cilt. 1). Tahran: Müessese-i Matbûâtî-yi İlmî.
- Bitlisî, Şeref Han Emîr. (2014) *Şerefnâme* (Cilt. 2). O. Aslanoğlu (çev.). İstanbul: Nubihar yay.
- Blake, S. P. (2013). *Time in Early Modern Islam Calender, Ceremony and Chronology in the Safavid, Mughal, and Ottoman Empires*. New York: Cambridge University Press.
- Blake, S. P. (2016). *Astronomy and Astrology in the Islamic World*. C. Hillenbrand (ed.). Edinburgh University Press.
- Blake, S. P. (2017). *Erken Modern İslâm'da Zaman, Safevî, Bâbürlü ve Osmanlı İmparatorluklarında Takvim, Tören ve Kronoloji*. E. Ertürk (çev.). İstanbul: Alfa Yayınları.
- Blow, D. (2009). *Shah Abbâs: The Ruthless King That Became An Iranian Legend*. London: I.B. Tauris.
- Borjian, H. (2010). Şeyh Lutfullah camii. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 39, 57-58.

- Bozkurt, N. (2003). Medrese. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 28, 323-327.
- Bozkurt, N. (2004). Mescid-i Aksâ. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 29, 268-271.
- Bozkurt, N. (2006). Müderris. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 31, 467-468.
- Brancaforte, E. C. (2003). *Visions of Persia, Mapping the Travels of Adam Olearius*. London: Harvard University Department of Comparative Literature Harvard University Press.
- Brockelmann, C. (1992). *İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi*. N. Çağatay (çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Browne, E. G. (1953). *A Literary History of Persia* (cilt. 4). London.
- Burton, A. (1997). *The Bukharans: A Dynastic, Diplomatic and Commercial History (1550-1702)*. Great Britain: Curzon Press.
- Ca'fer el-Muhâcir. (1989). *el-Hicre el-‘âmiliyye ilâ İran fî Asrı’s- Safevî: Esbâbuhâ et-tarihiyye ve Netâicühâ es-sekâfiyye ve’s-siyâsiyye*. Beyrut.
- Câferî, A. E. (2016). Astrolojinin kronolojik sıradaki rolü ve Safevî Dönemi hukukçularının hükümlerinin kronolojik bağlamı. *Kültürel Tarih Çalışmaları*, 32, 105-130.
- Câferiyân, R. (1999). *İslâmî İran Tarihi (ortaya çıkıştan düşüşe Safevî). AH 905'ten 1135'e*. Tahran: Kültürel Çağdaş Bilgi ve Düşünce Enstitüsü.
- Câferiyân, R. (2000). *Din, Kültür ve Siyaset Alanında Safevîler*. Kum: Ansarian Yayınları.
- Câferiyân, R. (2010). *Safevîyye der Arsa-i Din, Ferheng ve Siyaset* (Cilt. 1-3). Kum: Pejoheşgahe Hoze ve Daneşgah Yayınları.
- Cemalî, M. K. Y. (1372). *Teşkil-i Devlet-i Safevî ve Ta'mim-i Mezheb-i Teşeyyü'-i Devarzdeh Imâmi be Unvân-ı Tenha Mezheb-i Resmî*. Isfahân: Intişârât-ı Emîr Kebir.
- Cezar, M. (2011). *Mufasssal Osmanlı Tarihi: resimli-haritalı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Chamberlain, M. (2002). *Knowledge and Social Practice in Medieval Damascus, 1190-1350*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Chardin, J. (1993). *Sefernâme-i Şarden*. c.1,-3-4-5, İ. Yağmayi (çev.). Tahran.
- Chardin, J. (1996). *Sefernâme-i Şarden*, c.2. İ. Yağmayi (çev.). Tahran.

- Chardin, J. (2014). *Chardin Seyahatnâmesi : İstanbul, Osmanlı Toprakları, Gürcistan, Ermenistan, İran 1671-1673*. A. Meral (çev.). İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Chick, H. (1939). *A Chronicle of the Carmelites in Persia: The Safavids and the Papal Mission of the 17th and 18th Centuries*. London: I.B. Tauris.
- Chick, H. (2012). *A Chronicle of the Carmelites in Persia: The Safavids and the Papal Mission of the 17th and 18th Centuries*. London: I.B. Tauris.
- Chopra, P. N. (1955). *Some Aspects of Society & Culture During the Mughal Age 1526-1707*. A. L. Srivastava (haz.). Agra: Shiva Lal Agarwala & Co. Ltd. Educational Publishers.
- Conabedî, M. B. (1378). *Ravzatü's-Safevîyye*. G. Tabatabaî (haz.). Tahran.
- Corbin, H. (1956). Confessions extatiques de Mîr Dâmâd. *Melanges louis Massignon*, 331- 378 (Cilt. 1). Damas: Institut Français de Damas.
- Çağman, F. & Z. Tanındı. (1996). Osmanlı Safevi ilişkileri (1578-1612) çerçevesinde Topkapı Sarayı müzesi resimli el yazmalarına bakış. *Aslanapa Armağanı*. S. Mülayim, Z. Sönmez & A. Altun (ed.). 37-62. İstanbul: Bağlam Yayınları.
- Çağrııcı, M. (1996) Gazzâlî. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 13, 489-505.
- Çavuşoğlu, A. H. (2009). Muhammed Bâkır Sebzevârî. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 36. 263-266.
- Çelebi, K. (2017). *Keşfü'z-Zunûn* (Cilt. 1-5). R. Balcı. (Ed.). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Çetin A. & Dilek, K. (2017). *Safevî Tarihi Safevî Tarihinin Kaynakları*. Ankara: İraniyat Yayınları.
- Çetin, A. (1999). İrfan ordusunun temelleri Türklerde medreseler: Karahanlı, Selçuklu ve Beylikler Devri medreseler. *Dinî Araştırmalar Dergisi*, 2(5), 177-202.
- Çetinkaya, M. (2012). *Tezkire Geleneği İçinde Nefeszâde İbrahim El-Hüsnî'nin Tezkiretül-Hattâtîn'i ve Müellif/mütercimi Bilinmeyen Muhtasar Tezkire-i Hattâtîn: İnceleme-Metin*. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Nevşehir Üniversitesi, Nevşehir.
- Çiçekler, M. (2008). Sa'dî-i Şîrâzî. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 35. 406-407.

- Çoşkun, B. (2007). *15. yy. ile 20. yy. Arasında Türk Tezhip Sanatında Gül Motifi*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, İstanbul.
- Dadvar, A. (2000). *Iranians in Mughal Politics and Society (1606-1658)*. New Delhi: Gyan Publishing House.
- Dağlar, M. (2017). *Şâh Tahmasb'ın Dinî Siyaseti*. Yayınlanmamış doktora tezi, Sakarya Üniversitesi, Sakarya.
- Dağlar, M. (2019). *Şâh Tahmasb'ın Dinî Siyaseti (1524- 1576) İran'da Kızılbaşlıktan Şiîliğe Geçiş*. İstanbul: Önsöz Yayıncılık.
- Dağlar, M. (2020). Safevî bürokrasisinde Seyyidler (1524-1629). *History Studies*. 12(3), 999-1010.
- Dedeyev, B. (2009). Çaldıran Savaşı'na kadar Osmanlı – Safevî ilişkilerine kısa bir bakış. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2(6), 126-135.
- Dehbashî, M. (1374). Negahi be Mekteb-i Felsefi-e Esfahan ve Bonyangozaran-e an. *Esfahan Dergisi*. 1, 15-22.
- Della Valle, P. (1348). *Sefernâme-i Pietro Della Valle*. Ş. Şifa (haz.). Tahran.
- Demir, R. & Unat, Y. (2002). *Ali Kuşçu ve El-Muhammediyye, El-Fethiyye ve Risâle Fî Hall Eşkâl El-Mu'Addil Li'l-Mesîr* adlı eserlerinin Türk bilim tarihindeki yeri. *Düşünen Siyaset*, 16, 231-155. Ankara.
- Demiröz, E. (2020). *İslâm Coğrafyasında Kâğıt Üretimi: Bir Tipoloji Çalışması*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, İstanbul.
- Dinorshoev, M. (2003). Philosophy, logic and cosmology. A. Chahryar & I. Habib (ed.). *History of Civilizations of Central Asia. Development in Contrast: from the Sixteenth to the Mid-Nineteenth Century* (Cilt. 5), 759-770. Paris: Unesco Publishing.
- Doru, M. N. (2021). Mîr Dâmâd. *İslâm Medeniyetinde Bilim Öncüleri/Felsefe*. F. Toktaş (ed.). 236-238. İstanbul: Mana Yayınları.
- Döner, N. (2016). Mîr Dâmâd ve Emânet-i İlahî risâlesi. *Düzce Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 18(1), 51-79.

- Dreyer, J. L. E. (1890). *Tycho Brahe: A Picture of Scientific Life and Work in the Sixteenth Century*. Edinburgh: Adam and Charles Black.
- Durusoy, A. (1999). İbn Sînâ. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 20, 322-331.
- Ebu'l Hasan Kazvinî. (1367). *Fevâidü's-Safevîyye*. Tahran: Müessese-i Mütâlaât ve Tahkikât-ı Ferhengi.
- Efendiyev O. (1993). *Azerbaycan Safevîler Devleti*. Bakü: Elm Neşriyatı.
- Efendiyev O. (2018). *Azerbaycan Safevî Devleti 16. Yüzyıl*. A. Asker (çev.). İstanbul: Teas Press.
- Ekinci, M. (1997). *Erdebîl Tekkesi'nin Kuruluşu, Gelişmesi ve Anadolu'daki Dini ve Siyasi Faaliyetler*. Yayınlanmamış doktora tezi, Harran Üniversitesi, Şanlıurfa.
- Elgood, C. L. (1992) *A medical History of Persia*. B. Furgani, Tahran.
- el-Hüseyni Kazvînî, E. S. Y. (1363). *Lubbu'tevarih*. Tahran: İntişârât-ı Bünyâd-ı Gûyâ.
- Emecen, F. M. (2009). Selim I. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 36, 407-414.
- Emecen, F. M. (2010). Şâhkulu Baba Tekeli. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 38, 284-286.
- Eminî el-Necefî, A. (1983). *Şühedaü'l-Fazilet*. Beyrut: Messisetü'l-vefa.
- Emiroğlu İ. (2003). Mantık. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 28, 18-28.
- Ensarî, Ş. (1962). *1588-1619 Yılları Arasında Osmanlılar ve Şâh I. Abbâs*. Yayınlanmamış doktora tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara.
- Er, A. (2008). *Safevî Devleti'nin Yıkılış Sebepleri*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, İstanbul.
- Eravcı, H. M. (2002). Safevî Hânedanı. *Türkler*. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları. 6, 882-883.
- Erdoğan, E. (2017). Safevî tarihine dair bir bibliyografya denemesi: xvi. ve xvii. yüzyıllarda Safevî Devleti'ne giden bazı seyyahlar ve seyahatnâmeleri. *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 21(1), 11 – 25.
- Erşahin, S. (2002). *Akkoyunlular: Siyasal, Kültürel, Ekonomik ve Sosyal Tarih*. Ankara: Bizim Büro Basımevi.

- Eshaghi, P. (2017). *İran'da siyasi meşruiyet ve din: İmâm Rızâ Türbesi örneği*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara.
- Eshraghi (2003). Persia during the period of the Safavids, the Afshars and the Early Qajars. A. Chahryar, I. Habib (ed.). *History of Civilizations of Central Asia. Development in Contrast: from the Sixteenth to the Mid-nineteenth Century* (Cilt. 5). 247-260. Paris: Unesco Publishing.
- Esots, J. (2021). *Patterns of Wisdom in Safavid Iran: the Philosophical School of Isfahan and the Ghostic of Shiraz*. London: I.B. Tauris.
- Esterâbâdî, M. Q. (1933). *Tarikh-i-Farishta* (cilt. 1). Lucknow: Naval Kishor edition.
- Eşref, A. (2013). *Safevî Döneminde İlaç*. İslâm Azad Üniversitesi.
- Fâikî, İ. (1375). *Azerbaycan der Mesîr-i Târih-i Iran* (Cilt. 2). Tebriz: İntişarât-ı Yâran.
- Fani, E. S. (1997). Hakîm Şâh el-Kazvînî. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 15, 194-195.
- Farmayan, H. (1969). *The Beginnings of Modernization in Iran: the Policies and Refomis of Shah Abbâs I (1587-1629)*. Utah: Middle East Center University Of Utah.
- Farmer, G. & Boyce, M. (1368) *İran'da Müzik Hakkında İki Konuşma*. Behzad Boshi (çev.). Tahran: İntişarât-ı Ağa.
- Fazlıoğlu, İ. (1998a). Hulâsatü'l-Hisâb. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 18, 322-324.
- Fazlıoğlu, İ. (1998b). Hendese. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 17, 199-208.
- Fazlıoğlu, İ. (2008). er-Risâletü'l-Muhammediyye. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 35, 129-130.
- Fazlıoğlu, Ş. (2005). Ta'lim ile İrşâd arasında: Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın medrese ders müfredatı. *DÎVÂN İlmî Araştırmaları*, 18(1), 115-173.
- Fehd, T. (2000). İlm-i Ahkâm-ı Nücûm. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 22, 124-126.
- Fehd, T. (2000b). İlm-i Felek. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 22, 126-129.
- Felsefî, N. (1334). *Zindegânî-i Şâh 'Abbâs-ı Evvel* (Cilt 3). Tahran: İntişarât-ı İlmî.
- Felsefî, N. (1358). *Zindegânî-i Şâh 'Abbâs-ı Evvel* (Cilt 3). Tahran: İntişarât-ı İlmî.
- Felsefî, N. (1375). *Zindegânî-i Şâh 'Abbâs-ı Evvel* (Cilt. 1-2-3). Tahran: İntişarât-ı İlmî.

- Ferid Bey. (1332). *Ahsenü't-tevarih*. M. A. Mustavfi (ter.). Sultan Muhammed Han Serdar Eşce (haz.). Tahran: İntişârât-ı Bahtiyarî.
- Feridun Bey. (1275). *Münşa'atu's-selatin* (Cilt. 1-2). İstanbul: Daru't-taba'ati'l-amire.
- Ferrier, R. (1976). An English view of Persian trade in 1618. reports from the merchants Edward Pettus and Thomas Barker. *The Journal of the Economic and Social History of the Orient (JESHO)*, 19, 182-214.
- Fesaî, H. M. H. H. (1378). *Fars-nâme-yi Nasirî* (Cilt. 1). Tahran: İntişârât-ı Emîr Kebir.
- Firişte, M. K. F. *Tarih-i Firişte* (Cilt 2). Mutali'at-ı Ulum-ı İnsani ve Pejuheşha-yı Ferhengi.
- Floor, W. (2005). Sadr. *Encyclopedia Iranica*, online edition. Erişim Tarihi:10.09.2022, iranicaonline.org/articles/sadr.
- Foster, W. (1926). *The embassy of Sir Thomas Roe to India, 1615–19. As Narrated in His Journal and Correspondence*. London: Oxford University Press.
- Gafarov, A. (2012). Nasîrüddin Tûsî. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 41, 442-445.
- Gaffârî, K. A. (1344). *Tarih-i Cihan-ara*. Tahran: İntişârât-ı Hafız.
- Gelibolulu Mustafa Ali. (2009). *Künhü'l-Ahbâr*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Godard, A. (1962). *L'art De L'Iran*. Arthaud Yayınevi.
- Gol, M. S. (2002). *Safevî İran'ında Dinî Kurum ve Düşüncenin Yapısı (H. 10. ila 12. Yüzyıllarda İran'da Dinî Gelişmelerin Tarihi)*. Tahran: İntişârât-ı Rasa.
- Görgün, T. (2011). Tecdid. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 40, 234-239.
- Gubaydulın, K. S. (1938). Azerbaycan vakıfları. *Vakıflar Dergisi*, 1, 139-146. Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları.
- Gündüz, T. (2008). Safevîler. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 35, 451-457.
- Gündüz, T. (2010a). *Son Kızılbaş Şâh İsmâil*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi
- Gündüz, T. (2010b). Şâh İsmâil. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 38, 253-255.
- Gündüz, T. (2010c). Tahmasb. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 39, 413-415.
- Gündüz, T. (2011). Tekelü. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 40, 347-348.
- Gündüz, T. (2014). *İlişkiler: Bir Şii/Katolik Oruç Bey Bayat*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- Gündüz, T. (2015). *Kızılbaşlar Tarihi*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi.

- Gündüz, T. (2016). *Kızılbaş Osmanlılar Safevîler*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- Gündüz, T. (2021). *Son Kızılbaş Şâh İsmail*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- Güneş, H. H. (2021). Safavîlerde vakıf müessesesinin kurumsallaşması ve Şah I. Abbâs vakıfları üzerine bir tetkik. *Kadim*, 2, 33-68.
- Gürkan Anar, A. D. (2017). Safevî şahlarının baniliği üzerine bir değerlendirme. *İran Çalışmaları Dergisi* 1(1), 117-143.
- Güven, İ. (2019). Büyük Selçuklu Devleti'nde eğitim ve öğretime genel bir bakış. *Ankara University Journal of Faculty of Educational Sciences (JFES)*. 25(2), 833-848.
- Habib, I. (2003). Science and technology. A. Chahryar & I. Habib (ed.). *History of Civilizations of Central Asia. Development in Contrast: from the Sixteenth to the Mid-nineteenth Century* (Cilt. 5), 461-476. Paris: Unesco Publishing.
- Haider, M. (2004). *Indo-Central Asian Relations: from Early Times to Medieval Period*. New Delhi: Manohar Publishers & Distributors.
- Halıcı Abay, G. (1995). *Hindistan'da Kalıcı Türk İzleri (1542-1666)*. Yayımlanmamış doktora tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara.
- Hamarat, Z. (2012). Cemre düşmesiyle ilgili inanç ve uygulamalar. *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*. 2(3), 163-198.
- Hammer-Purgstall, J. V. (1985). *Osmanlı Devleti Tarihi* (Cilt. 2). M. Ata (çev.). M. Çevik & E. Kılıç (Haz.). İstanbul: Üçdal Neşriyat.
- Hândmîr, E. M. (1370). *Tarih-i Şâh İsmâil ve Şâh Tahmasb Safevî, Zeyl-i tarih-i habibü's-siyer*. M. A. Cerrâhî. (haz.). Tahran.
- Hândmîr, G. (1362). *Habîbü's-siyer fî aḥbâri efrâdi'l-beşer*. C. Hümayî, M. D.Siyaki (haz.). Tahran: Kitâbhane-yi Hayyam.
- Hansarî, A. S. (1976). Celâleddin Muhammed İbn Abdullah. Yezdî Müneccimi (Büyük Şâh I. Abbâs'ın Astronomu). *Sanatlar ve insanlar:1329'dan 1357'ye kadar*. I. Khojasteh, B. Samandar (ed.). Uluslararası İlişkiler ve Yayınlar Dairesi.
- Harky, A. F. H. (2021). *Fars Kaynaklarına Göre Şâh Tahmasb Döneminde (1524-1576) Safevî Ülkesinde Yaşanan İç Sorunların Osmanlı-Safevî İlişkilerine Etkileri*. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara.

- Hasanzade, İ. (1379). *Hükümet-i Türkmanan-ı Kara-koyunlu ve Ak-koyunlu der Iran*. Tahran: Saziman-ı Mutali'a ve Tedvin-i Kutub-i Ulum-i İnsani-yi Danişgâh.
- Hayati, H. & Rahmatnia, A. R. (2017). Kavarizâdeh typology of traditional school architecture with an emphasis on the effect of educational policies. *Case Study: Safavid Era Bagh-e Nazar Bilimsel Dergisi*, 16(81), 61-82.
- Heiderzadeh, T. (1998). İran âlimlerinin Osmanlı Devleti'ne gelişi ve Osmanlı bilimine katkıları (Timur döneminin başından Safevî döneminin sonuna kadar). A. Albayrak (çev.). *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, 2, 211-242.
- Herbert, S. T. (1928). *Travels in Persia 1627- 1629*. S. W. Foster (haz.). London: G. Routledge & sons, Limited.
- Herbert, S. T. (2004). *Travels in Persia 1627- 1629*. S. W. Foster (haz.). London: G. Routledge & sons, Limited.
- Hicâzî, B. (2002). *Za'îfeh: Berresî-yi Câygâh-i Zen-i Irânî der 'Asr-i Safevî*. Tahran: İntişârât-ı Kasidesera.
- Hidayet, R. K. H. (1339). *Mutlakat-ı Târih-i Ravzatü's-şafâ-yı Nâsirî* (Cilt. 7). Tahran: Müessise-yi Hayyam & İntişârât-ı Piruz.
- Hillenbrand, R. (1986). Safavid architecture. P. J. Jackson, L. Lockhart (ed.). *Cambridge History of Iran: the Timurid and Safavid Periods* (Cilt. 6), 759-842. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hinz, W. (1362). *Teşkil-i Devlet-i Milli Der Iran*. K. Cihandârî (çev.). Tahran: Şirket-i Sehami-yi İntişârât-ı Hârezmî.
- Hinz, W. (1992). *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd, XV. Yüzyılda İran'ın Milli Bir Devlet Haline Yükselişi*. T. Bıykoğlu. (çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Humayun Ferruhî, R. (1347). *Kitap ve Kitaphaneha-yi Şahenşahi-yi Iran*. Tahran: İntişârât-ı Vezarete Ferheng ve Honer.
- Hunci İsfahânî, F. (1992). *Tarih-i Âlem-ara-yı Emini*, J. E. Woods (ed.). V. F. Minorsky (çev.). London: The Royal Asiatic Society.
- İslâm, R. (1970). *Indo-Persian Relations, A Study of the Political and Diplomatic Relations between the Mughul Empire and Iran*. Lahor: Bünyad-ı Niku-kari-yi Nuryanî.

- İhsanoğlu, E., Şeşen, R. & İzgi, C. (1999). *Osmanlı Matematik Literatürü Tarihi*. İstanbul: İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA).
- İhsanoğlu, E. (2017). *Osmanlı Bilim Mirası: Mirasın Oluşumu, Gelişimi ve Meseleleri*. (Cilt. 1). İstanbul: Yapı kredi Kültür Sanat Yayınları.
- İlgürel, M. (1989). Ahmed I. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 2, 30-33.
- İnalcık, H. (2000). İpek (Osmanlı Devleti). *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 22, 362-365.
- İnalcık, H. (2006). *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*. R. Sezer (çev.). İstanbul: Yapı kredi Kültür Sanat Yayınları.
- İnanır, A. (2008). *İbn Kemal'in Fetvâları Işığında Osmanlı'da İslâm Hukuku*. Yayınlanmış doktora tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul.
- İnceoğlu, S. (2004). Türk bilim çalışmalarında bir hakikat yolcusu: Cevat İzgi ve Osmanlı medreselerinde ilim. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 2(4), 711-720.
- İpşirli, M. (2020). Müderris. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 31, 467-468.
- İsfandi-yârî Mahnil, Z. (2015) *Safevî Döneminde Astronomik Aletlerin Evrimi Üzerine Bir Çalışma (Örnek Olay: Usturlab)*.
- İzgi, C. (1997). *Osmanlı Medreselerinde İlîm* (Cilt.1-2). İstanbul: İz Yayıncılık.
- Jahangir (1909). *The Tuzuk-i-Jahangiri; or, Memoirs of Jahangir*. (Cilt. 1). A. Rogers, (Çev). H. Beveridge (Ed.). London: The Royal Asiatic Society.
- Kaçar, M. & Bir, A. (2012). *Uluğ Bey'in Astronomi Cetvelleri: Zic-i Uluğ Bey* (Cilt. 1-2). Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Kaempfer, E. (1360). *Sefernâme-yi Kaempfer be İran*. K. Cihandârî (çev.). Tahran: İntişârât-ı Harazmî.
- Kallek, C. (2002). Kerekî, Muhakkik-i Sanî. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 25, 280-282.
- Kanar, M. (1996). Firdevsî. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 13, 125-127.
- Kanar, M. (2007). Nizâmî-i Gencevi. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 33, 183-185.
- Karaca, F. (1998). Hil'at. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 18, 25-27.

- Karadağ Çınar, G. (2011). *Safevî-Özbek Siyasî İlişkileri ve Osmanlı'nın Tesiri (1524-1630)*. Yayınlanmamış doktora tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Afyonkarahisar.
- Karadağ Çınar, G. (2017). *Safevîlerde Hükümdar Unvanları ve Hâkimiyet Anlayışı*. Çizgi Kitabevi yayınları.
- Karagözoğlu, B. (2017). Babürlü sarayında Farsça çalışmaları. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 4(12), 15 – 25.
- Karakaş, M. (1991). *Müsbet İlmde Müslüman Âlimler*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Karaman, H. (1993). Ca'feriyye. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 7, 4-10.
- Karamanlı, H. M. (2006). Nahcivan. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 32, 294-297.
- Karamî, S., Dezfûli, M. & Alemzadeh, H. (2018). Safevî mahkemesinde kadınların eğitim durumu; Safevî Avrupalı gezgin dergilerine ve resimlerine dayalı. *İran İslâm Medeniyeti Tarihi Dergisi İran İslâm Medeniyeti Tarihi Dergisi*, 50(2), 233-256.
- Kartaloğlu, H. (2019). Batılı araştırmacılara göre Safevî İran'a Şîi ulemâ göçü. *Turkish Journal of Shiite Studies Şiilik Araştırmaları*, 1(1), 25-48.
- Kavşut, M. S. (2018). Molla Sadrâ'da ölümsüzlük düşüncesi. *Kelam Araştırmaları Dergisi (KADER)*, 16(2), 433-461.
- Kazvînî, B. M. (1378). *Cevahirü'l-ahbar*. N. Behram (haz.). Tahran: Merkez-i Neşr-i Miras-ı Mektub.
- Kecbaf, A. E. (1396). Erzyabiye hukuke malikiyet der devreye Safavî (Ba Tekkiyeye Arae Dagles Nors Nonhadgera). *Camiaşinasıye Tarihî*, 9(2), 159-183.
- Kelanterî Zerrabî, A. (1378). *Tarih-i Kâşân*. Tahran: İntişârât-ı Emîr Kebir.
- Kenan, S. (2003). İslâm Dünyası'nın duraklama sebepleri üzerine ünlü ilimler tarihçisi Fuad Sezgin'i dinlemek. *Değerler Eğitimi Dergisi*, 1(4), 73-98.
- Keshavarz, Z. S., Chalongar, M. A. & Montazer, A. (1397). Safevî Şîi devletinin medeniyet sürecinde bilim camiasının rolünü açıklamak ve analiz etmek. *İslâm Medeniyeti Tarihi Dergisi*, 51(2), Cilt 51, 265-299.
- Kevserânî, V. (1992). *Osmanlı ve Safevîlerde Din-Devlet İlişkisi*. İstanbul: Denge Yayınları.

- Kılıç, R. (2020). Kânunî Sultan Süleyman'ın Tebriz seferi (1548-1549) ve Nahçıvan-Revân-Karabağ (1552-1554) seferleri ve sonuçları. *Journal of Universal History Studies*, Mustafa Keskin Özel Sayısı, 3, 191-215.
- Kılıç, R. (2001). *XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Osmanlı-İran Siyasî Antlaşmaları*. İstanbul: Tez Yayınları.
- Kılıç, R. (2003). Osmanlılar ile Safevîler arasında Nasuh Paşa (1612) ve Serav (1618) antlaşmaları. *Niğde Üniversitesi Eğitim Fakültesi Eğitim ve Bilim Dergisi*. 2, 124-134.
- Köprülü, M. F. (1945). 8. asırda Merâğa Rasathânesi hakkında bazı notlar. *Belleten*, 6(23-24). 207-226.
- Kummî, K. A. (1359). *Hulâsatü't-tevârîh* (Cilt. 1-2). İ. İsrâkî (haz.). Tahran: İntişârât-ı Dânişgâh-ı Tahran.
- Kurz, O. (1975). *European Clocks and Watches in the Near East*. London : Warburg Institute.
- Kut, G. (1989). Ali Şîr Nevâî. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 2, 449-453.
- Kutlu, S. & Parlak, N. (2008). *Makâlât Şeyh Safî Buyruğu*. İstanbul: Horasan Yayınları.
- Kuznetzova, N. (1988). *XVI. yüzyılda Rus - İran ticareti ve Osmanlı Devleti*. C. Eren (çev.). *Belleten*, LII(2), 247-256.
- Küçük, A. (1992). Beytülma'mûr. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 6, 94-95.
- Kütükoğlu, B. (1962). *Osmanlı- İran Siyâsi Münâsebetleri (1578-1612)*. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası.
- Kütükoğlu, B. (1993). *Osmanlı- İran Siyâsi Münâsebetleri (1578-1612)*. İstanbul: Fetih Cemiyeti.
- Kütükoğlu, B. (1994). Şâh Tahmasb. *Vekayinüvis Makaleler*, 298-303. İstanbul: Fetih Cemiyeti.
- Lâhîcî, H. (1375). *Tarih-i Ahval-i Şeyh Hazın-i Lahici*. Tahran: İntişârât-ı Miras-ı Mektub.
- Lambton, A.K.S. & Lewis, B. (1970). Safavid Persia. P. M. Holt (ed.). *The Cambridge History of Islam* (Cilt. 1), 394-429. Cambridge: Cambridge University Press.

- Lockhart, L. (1383). *İnkiraz-ı Silsile-yi Safevîyye*. İ. Devletşahi (çev.). Tahran: Şirket-i İntişarat-İlmî ve Ferhengi.
- Lockhart, L. (1958). *The Fall of the Safavî Dynasty and the Afghan Occupation of Persia*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mahdavî, M. (2007). *Isfahan Dar-ul-alam Shargh (Isfahan Religious Schools)*. M. R. Zani (ed.). Isfahân: Isfahân Municipality.
- Masum, M. M. (1351). *Tarih-i Selatin-i Safevîye*. S. E. H. Abidî (haz.). Tahran: Bunyad-ı Ferheng-i Iran.
- Matthee, R. (2010). Was Safavid Iran an empire. *Journal of the Economic and Social History of the Orient (JESHO)*, 53, 233-265.
- Matthee, R. (2012). *Persian in Crisis. Safavid Decline and the Fall of Isfahan*. London, New York: I.B. Tauris.
- McChesney, R. D. (1988). Four sources on Shah Abbas “building of Isfahân”. *Muqarnas: An Annual on Islamic Art and Architecture*, 5, 103–34.
- Melville, C. (1996). *Safavid Persia*. London: I.B. Tauris.
- Melville, C. (2019). A mechanical clock in Kashan in the early 17th century. *Studia Litteraria Universitatis Jagellonicae Cracoviensis*, 14 (Özel Sayı), 135-141.
- Melville, C. (2021). *Safevîd Persia in the Age of Empiresi*. London: I. B. Tauris.
- Memmedov, S. A. (1994). *Azerbaycan Sefeviler Dövləti. Azerbaycan Tarixi*. Z. M. Bünyadov & Y. B. Yusifov (ed.). Bakü: Azerbaycan Dövlət Neşriyyatı.
- Mihribân, M. & Ekberî N. (1387). *Şâh Abbâs-ı Kebir*. Tahran: Şirket-i Mütüraat ve Neşr-i Kitâb-ı Parsa.
- Minorsky, V. (1974). Tiflis. *İslâm Ansiklopedisi*, 12(1), 273. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Minorsky, V. (1980). *Tadhkirat al-mulūk: A Manual of Şafavid Administration, Circa 1137/1725: Persian Text in Facsimile (B.M. Or. 9496)/translated and explained*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mirahmadî, M. (1992). *Safevî İran'ın Siyasî ve Sosyal Tarihi*. Tahran: İntişarat-i Emîr Kebir.
- Mirza Bala. (1950). İran (Tarihî Bakış). *İslâm Ansiklopedisi*, 2, 1015. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

- Moazzen, M. (2011). *Shi'ite Higher Learning and the Role of the Madrasa-yi Sulṭānī in Late Safavid Iran*. Unpublishing Phd thesis, University of Toronto, Toronto.
- Mohajer, M. B. (2015). Governors of Fars in Shah Abbās. *Safavi Era Researcher*, 7(5), 31- 35.
- Molla Celâleddin Münecim. (1366). *Rûznâme-i Molla Celâleddin*. S. Vehidniya (haz.). Tahran.
- Molla Kemal. (1334). *Tarih-i Safevîyan*. İ. Dehgan (haz.). İntişârât-ı Erak.
- Moreen, V. B. (1981). The status of religious minorities in Safavid Iran 1617-61. *Journal Of Near Eastern Studies*, 40, 119-133.
- Morgan, D. (1988). *Medieval Persia 1040–1797*. London & Newyork: Longman.
- Muhtaroglu, F. (1997). Tarihî Gence hafızası I. *Türk Dünyası Araştırmaları*. 112, 87-108.
- Muin, M. (1391). *Ferhange Fars* (Cilt. 6). Tahran: İntişârât-i Emîrkebir.
- Musevi-yi Erdebîlî, F. (1347). *Tarih-i Erdebîl ve Danişmendân* (Cilt. 1). Erdebîl.
- Mutlu, M. (2021). *İslâm Astronomisinde Yenilikçi Merkür Modelleri: Ali Kuşçu Örneği*. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, İstanbul.
- Mündî, M. A. (1397). Safevî Döneminde Conabedî. *İslâmî Dönem Bilim ve Teknolojisi*. 7(2), 94-101.
- Münşî-yi Türkmen, İ. B (1350). *Târîh-i Âlem-ârâ-yı Abbâsî* (Cilt. 2). İ. Efşâr (haz.). Tahran.
- Münşî-yi Türkmen, İ. B (1382). *Târîh-i Âlem-ârâ-yı Abbâsî* (Cilt. 1). İ. Efşâr (haz.). Tahran: İntişârât-ı Emîr Kebir.
- Münşî-yi Türkmen, İ. B. (2019). *Târîh-i Âlem-ârâ-yı Abbâsî*. A. Genceli & İ. AKA (haz.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Müstevfî-i Kazvînî, H. (1381). *Tarih-i Güzîde*. A. Nevâî (haz.). Tahran: İntişârât-ı Emîr-i Kebîr.
- Na'imâ Mustafa Efendi. (2007). *Tarih-i Na'imâ (Ravzatü'l-Hüseyn Fi Hulasati Ahbari'l-Hafikayn)*. M. İpşirli (haz.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Nafisî, S. (2010). *Şeyh Bahâeddin Âmilî'nin Şiûrleri ve Yaşamı*. Tahran: İntişârât-ı İkbâl.

- Nağıyev, S. F. (1997). *Qızılbaşlıq Haqqında*. Bakü: Ebilev Zeynalov Neşriyatı.
- Naki Nasırî, M. A. (1371). *Elkab u Mevacib-i Dovre-i Selatin-i Safevîyye*. Y. Rahimlu (haz.). Tebriz.
- Nallino, C. A. (1943). Astroloji. A. Adivar (çev.). *İslâm Ansiklopedisi*, 1, 682-686.
- Nasr, S. H. (1963). The school of Isfahan, M. M. Sharif (ed.). *A history of Muslim philosophy* (Cilt. 2). 904-932 Otto. Harrassowitz & Wiesbaden: Rutgers University Press.
- Nasr, S. H. (1986). Spiritual movements, philosophy and theology in the Safavid Period. P. Jackson (ed.). *The Cambridge History of Iran: the Timurid and Safavid periods* (Cilt. 6), 656-697. London: Cambridge University Press.
- Nasr, S. H. (2006) *İslâm ve Bilim*. İ. Kutluer (çev.). İstanbul: İnsan yayınları.
- Nasrabadî, M. T. (1378) *Nasrabadî's Takhrak al-Sho'ara*. M. N. Nasrabadî (haz.). Tahran: Intişârât-ı Asatir.
- Natanzî, M. A. (1359). *Nekâvetü'l-Âsâr fî Zikrî'l-Ahyâr*. E. İşrâkî (ed.). Tahran: Intişârât-ı Dânişgâh-ı Tahran.
- Natanzî, M. A. (1373). *Nekâvetü'l-Âsâr fî Zikrî'l-Ahyâr*. E. İşrâkî (ed.). Tahran: Intişârât-ı Dânişgâh-ı Tahran.
- Nefise, M. (1390). Naklî makâm sadâret-i evkâf der Hükûmet-i Safevî. *Vakfi Mirâs Câvîdân*, 76, 27-46.
- Nejad, J. M., Sadeghî, H. (2016). Expressions of Islamic ideas and foundations in the noble Iranian-Islamic architecture. (Case Study: Khan School in Shiraz) *Journal of Fundamental and Applied Sciences*, 8(3), 1115-1131.
- Nesibli, N. (2002). Osmanlı-Safevî savaşları, mezhep meselesi ve Azerbaycan. *Türkler*, 6, 893- 898. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Nevâî A. (1377). Revâbıt-ı Siyâsî ve İktisâdî Îrân der Devre-i Safevî, s. 156-257. Tahran.
- Nevidî, A. B. (1399). *Tekmiletü'l-ahbar, Tarihi Safevîye ez Ağaz ta 978-i Hicrî*. A. Nevaî (Haz.). Tahran: Neşr-i Ney.
- Newman, A. (1993). The myth of the clerical migration to Safavid Iran; Arab Shite opposition to Ali and Safavid Shiîsm. *Die Welt des Islams*, 33(1), 66-112.
- Newman, A. (2009). *Safavid Iran Rebirth of Persian Empire (II ed.)*. London: I.B. Tauris.

- Newman, A. (2001). Fayd al-Kashani and the Rejection of the Clergy/State Alliance: Friday Prayer As Politics in the Safavid Period. L. Walbridge (Ed.). *The Most Learned of the Shi'a*, 40-45. Oxford University Press.
- Newman, A. (2014). *Iran-ı Asr-ı Safevî: Nevzâi-yi Imparatori-yi Iran*. B. Kerimi. (çev.). Tahran: Neşr-i Nakd-ı Efkar.
- Nijatov, R. (2008). Hanlıklar. Bakü: Yirmi Yanvar Sebühi yayınları.
- Nizam al-din Ahmad. (1936). *The Tabaqat-i-Akbari of Khwajah Nizamuddin Ahmad. (English Translation) A History of India from the Early Musalman Invasions to the Thirty-Eighth Year of the Reign of Akbar*. B. De & B. Prashad (çev.). Calcutta: The Royal Asiatic Society of Bengal.
- Nizamülmülk. (1990). *Siyâset-nâme*. M. A.Köymen. (haz/çev.). İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı.
- Ocak, A. Y. (2017) *Selçuklu Devri Üniversiteleri: Nizâmiye medreseleri*. Nizamiye Akademi.
- Okumuş, Ö. (1991). Bahaeddin Amilî. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 3, 60-61.
- Olearius, A. (2007). *Sefernâme-yi Adam Olearius: Iran-ı Asr-ı Safevî ez Nihah-ı Yek Alman-i*. A. Behpür. (çev.). Tahran: İbtikar-ı Nev.
- Orman, İ. (2003). Medrese. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 28, 338-340.
- Oryan. M. H. (1999). Osmanlı İmparatorluğunda matematik bilimi. *Osmanlı Bilim Ansiklopedisi*, 8, 383-390.
- Öçal, Ş. (2018). İran'da İshrâk düşüncenin seyri. M. N. Doru, Ö. Bozkurt, K. Gökdağ, M. F. Kılıç (ed.). *Osmanlı ve İran'da İshrâk felsefesi*. İstanbul: Divan Kitap Yayınları.
- Öz, M. (1993). Dâmâd Muhammed Bâkır. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 8, 435-436.
- Öz, M. (2004). Meşhed. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 29, 362-363.
- Öz, M. (2006). Cebeliâmil. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, ek-1, 251-252.
- Öz, M. (2016). Cebeliâmil. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, ek-1, 251-252.
- Özgüdenli, O. G. (2000). İsfahân. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 22, 497-502.
- Özgüdenli, O. G. & Erdoğan, A. (2006a). İstanbul kütüphanelerinde bulunan Farsça tarih yazmaları hakkında bazı mülâhazalar. *Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları*, 329-405.

- Özgüdenli, O. G. & Erdoğan, A. (2006b). İstanbul kütüphanelerinde bulunan Farsça tarih yazmaları. *Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları*, 408-447.
- Özgüdenli, O. G. (2006a). Bir İlhanlı şehir modeli: Rab'-i Reşîdî'de meslekler, görevliler ve ücretler. *Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları*, 207-234.
- Özgüdenli, O. G. (2006b). Bir Ortaçağ İran şehrinin anatomisi: İsfahân (650-1500). *Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları*, 449-489.
- Özgüdenli, O. G. (2006c). Yokolan bir Ortaçağ şehri: Merv. *Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları*, 492-512.
- Özgüdenli, O. G. (2006d). Safiyyüddîn-i Erdebîlî 'nin kütüphanesinde bulunan kitaplar. *Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları*, 375-387.
- Özgüdenli, O. G. (2006e). Müşâ'şâ'lar. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 32, 155-156.
- Özgüdenli, O. G. (2010). Şîraz. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 39, 182-184.
- Özkan, M. A. (2018). *Fetvâlar ve Belgeler Işığında Osmanlıda Kızılbağlık Meselesi (16.-17. Yüzyıllar)*. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, Niğde.
- Özkan, N. (2004). *Modern Devlet Arşivi'ndeki Osmanlı Devleti'ne İlişkin Belgeler (1485-1791) Tıpkıbasım-Çeviri-Değerlendirme*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Öztürk, N. (2006). Mütevellî. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 32, 217-220.
- Öztürk, M. (2014). *Kitâb-ı Diyarbekriyye*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Özyılmaz, Ö. (2002). *Osmanlı Medreselerinde Eğitim Programları*. Ankara: Kültür Bakanlığı.
- Parizî, M. & Bastani, E. (2000). Ganj- 'Alî Khan. *Encyclopaedia Iranica*, 10(3), 284-285.
- Parsadust, M. (1381). *Şâh İsmâil-i Evvel*. Tahran: Şirket-i Sehami-yi İntişar.
- Parsadust, M. (1381). *Şâh Tahmasb-ı Evvel*. Tahran: Şirket-i Sehami-yi İntişar.
- Patel, J. & Kumar, K. (2001). *Libraries and Librarianship in India*. Westport: Greenwood Press.
- Pâzukî, R. (1317). *Tarih-i İran (Ez Moğol Tâ Afşâriyye)*. Tahran: Şirket-i Çaphâne-i Ferheng.

- Peçevi, İ. E. (1981). *Peçevi tarihi* (Cilt. 1-2). Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- Pinkerton, J. (1811). *A General Collection of the Best and Most Interesting Voyages and Travels in All Parts of the World; Many of Which Are Now First Translated into English. Digested On A New Plan* (Cilt. 9). London: Nabu Press.
- Prasad, B. (1940). *History of Jahangiri*. Alahabad: Indian Press.
- Quinn, S. (2000). *Historical Writing During the Reign of Shah 'Abbâs. Ideology, Imitation and Legitimacy in Safavid chronicles*. Salt Lake City: University of Utah Press.
- Quinn, S. (2021) *Kurumları Verimli Kılma Sanatı*. A. Tanrıverdi (çev.). İstanbul: Albaraka Yayınları.
- Rafieî Mehrabadî, M. (1973). *Esfahan National Works*. Public works association.
- Râvendî, M. (1979). *Tarih-i İçtimai-yi Iran*. Tahran: Intişârât-ı Emîr Kebir.
- Ravendi, M. (2004). *Seyr-i Ferheng ve Talim ve Terbiyet der Iran ve Urupa*. Tahran: Intişârât-ı Negah.
- Ray, S. (1948). *Humayun in Persia*. Calcutta: The Royal Asiatic Society of Bengal.
- Rezavî, S. & Ali Nadeem. (2007). The organization of education in Mughal India. *PIHC*, LXVIII, 390-391.
- Rezayî, A. (1363). *Tarih-i Deh Hezar Sâle Iran ez. Silsile-i Gazneuvîyân Tâ İnkıraz-ı Safev'iye* (Cilt. 3). Tahran: Intişârât-ı İkbâl.
- Riahî, M. H. (2000). Isfahan'da bulunan Molla Abdullah Şüşterî Okulu. *Isfahân Seminary Quarterly*, 1, 145-149.
- Richards, J. (2021). *Bâbü'r Türk İmparatorluğu Tarih, Kültür, Teşkilât*. Y. Tekin (çev.). İstanbul: Selenge Yayınları.
- Rizvi, K. (2002). The imperial setting: Shah Abbâs at the Safavid Shrine of Shaykh Safî in Ardabil. S. Canby (ed.). *In Safavid Art and Architecture*, 9-15. London: The British Museum Press.
- Rizvi, S. (2005a). Molla Sadra Sirazi. *Encyclopedia Iranica*, online edition. Erişim Tarihi:10.09.2022, iranicaonline.org/articles/molla-sadra-sirazi.
- Rizvi, S. (2005b). Mîr Fendereskî. *Encyclopedia Iranica*, online edition. Erişim Tarihi:10.09.2022, iranicaonline.org/articles/mir-fendereski-sayyed-amir-abul-qasem.

- Rogers, A. (1909). *The Tuzuk-ı Jahangiri or Memoirs of Jahangiri (Cilt. 1)*. The Royal Asiatic Society.
- Roomer, H. R. (1986). The Safavid Period. P. Jackson (ed.). *The Cambridge History of Iran: the Timurid and Safavid Periods* (Cilt. 6), 189-350. London: Cambridge University Press.
- Ross, E. D. (1933). *Sir Anthony Sherley and His Persian Adventure: Including Some Contemporary Narratives Relating To There, the Broadway Travellers Series*. London: G. Routledge & Sons.
- Röhrborn, K. M. (1349). *Nizam-ı eyalat der Devre-yi Safevîye*. K. Cihandarî (çev.). Tahran: Bungalow-ı Tercüme ve Neşr-i Kitâb.
- Rûmlû, H. (1342). *Ahsenü't-tevarih* (Cilt. 12). C. N. Seddon (Haz.). Tahran: Kitâb-hane-yi Sadr.
- Rûmlû, H. (2004). *Şâh İsmâil Tarihi (Ahsenü't-tevârih)*. C. Cevan (çev.). Ankara, Ardiç Yayınları.
- Rûmlu, H. (2006). *Ahsenü't-tevârih*. M. Öztürk. (çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Sabitî, A. M. (1346). *Esnad ve Nameha-yı Tarihi ez Evayil-i Devreha-yı Islâmî ta Evahir-i Ahd-ı Şâh İsmâil Safevî*. Tahran: Kitâb-hane-yi Tehurî.
- Sadıkoğlu, S. C. (2008). Sâib b. Tebrizî. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 35, 541-542.
- Saeednia, A. (2017). İsfahân'daki İmâm Camii'nin saat taşının sırrı. *İran Güzel Sanatlar Dergisi*, 35, 1-10.
- Sâid el-Endelüsî. (2014). *Tabakâtü'l-ümem: Milletlerin Bilim Tarihi (Metin-Çeviri)*. R. Şeşen (haz.). İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı.
- Saliba, G. (2012). *İslâm Bilimi ve Avrupa Rönesansının Oluşumu*. G. Aksoy (Ter). Günseli, Y. Kanar (Haz.). İstanbul: Mahya Yayıncılık.
- Samso, J. (2001). Astronomical tables and theory. al-Hassan, A.Y. & M. Ahmed & A.Z. İskender (ed.). *The Different Aspects of Islamic Culture*. 4/1, 209-234. Paris: Unesco Publishing.
- Santamaria, R. V. (2015). *İspanyol Elçi Garcia De Silva Y Figueroa'nın Göziyle Safevî Şâh Abbâs Döneminde Ziyafet Merasimleri ve Kadınların Durumu*. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara.

- Saray, M. (1999). *Türk-İran İlişkileri*. Ankara: Atatürk Araştırmaları Merkezi.
- Saray, M. (2006). *Türk-İran İlişkileri*. Ankara: Atatürk Araştırmaları Merkezi.
- Savory, R. (1980). *Iran under the Safavids*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Savory, R. (1374). *Iran Asr-ı Safevi (Iran Under the Safavids)*. K. Azizi (çev.). Tahran: Neşr-i Merkez.
- Savory, R. (1380). *Der bab-ı Safevîyan*. R. A. Ruhullahî (çev.). Tahran: Neşr-i Merkez.
- Savory, R. (1961). The principal offices of the Safawid State during the reign of Tahmâsp I (907-30/1501-24). *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 24, 65-85.
- Savory, R. (1965). *The Struggle for Supremacy in Persia After the Death Of Timur, in der Islam*. Toronto: Band 40.
- Savory, R. (1987). The Safavid State and polity. *Studies on the History of Safawid Iran*, 179-212. London: Variorum Reprints.
- Sayılı, A. (1958). Tycho Brahe Sistemi hakkında XVII. asır başlarına ait Farsça bir yazma. *Extrait D' Anatolia Revue Annuelle de l'Institut d' Archeologie de L 'universite D'Ankara 3, (Ayrı Basım)*, 80-87. Ankara: Dil ve Tarih- Coğrafya Fakültesi Yayınları.
- Sayılı, A. (1963). Rasathâne. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 9, 627-632.
- Selânikî M. Efendi. (2005). *Tarih-i Selânikî*. M. İpşirli. (Haz.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Seyyid Hasan el-Hüseynî. (1364). *Ez Şeyh Safî ta Şâh Safî*. İ. İşraki (haz.). Tahran: İntişârât-ı İlmî.
- Sezgin, F. (2008). *İslâm'da Bilim ve Teknik: Arap-İslâm Bilimleri Tarihine Giriş* (Cilt. 1). A. Aliy (çev.). Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı yayınları.
- Smith, V. A. (1917). *Akbar the Great Mogul 1542-1605*. Oxford: Clarendon Press.
- Sohhrabibad, H. (2018). *Safevî İdaresinde Toplumsal Dönüşüm*. Yayımlanmamış doktora tezi, Kırklareli Üniversitesi, Kırklareli.
- Steward, D. J. (2016). Safevî İran'a Âmilî ulemânın göçüne dâir notlar. H. Kartaloğlu (çev.). *E-Makalat, Meshep Araştırmaları Dergisi*, 9 (2), 271-314.

- Streusand, D. (2011). *Islamic Gunpowder Empires, Ottomans, Safavids and Mughals, Philadelphia*. Westview Press.
- Sultanzâde, H. (1364). *Tarih-i Medâris-i Iran* (Cilt. 1-2). Tahran.
- Süleyman Sûdî Efendî. (2005). *Tabakât-ı Müneccimîn: Giriş-metin*. S. Aydüz (çev.). İstanbul: Fatih Üniversitesi Yayınları.
- Sümer, F. (1988). Abbâs I. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 1, 17-19.
- Sümer, F. (1989). Akkoyunlular. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 2, 270-274.
- Sümer, F. (1999a). *Safevî Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü, (Şâh İsmâil İle Halefleri ve Anadolu Türkleri)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Sümer, F. (1999b). *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları* (Cilt. 1). İstanbul: TDV Yayınları.
- Sümer, F. (2001). Kaçarlar. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 24, 51-53.
- Süreyya, M. (1996). *Sicill-i Osmanî* (Cild. 1-2-3-4-5). N. Akbayer. (haz.). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Szuppe, M. (2003) Status, knowledge and politics: women in the sixteenth century Safavid Iran. G. Nashat & L. Beck (ed.). *Women in Iran: From the Rise of Islam to 1800*, 140-169. Urbana : University of Illinois Press.
- Şâh Tahmasb. (1334). *Tezkire-yi Şâh Tahmasb*. Abdu'l-şekur (haz.). Berlin: Çaphâne-i Kaviyani ve Aftab.
- Şâh Tahmasb. (1363). *Tezkire-yi Şâh Tahmasb*. E. Saferi (haz.). Tahran: İntişârât-ı Şark.
- Şâh Tahmasb-ı Safevî (2001). *Tezkire*. H. Kırlangıç (Haz.). İstanbul: Anka Yayınları.
- Şamlû, V. K. (1371). *Kıyasu'l-Hakanî* (Cilt. 1). I. S. H. S. Nasırî (haz.). Tahran: İntişârât-ı Vizaret-i Ferheng ve İrşad-ı İslâmî.
- Şeref Han. (1971). *Şerefnâme: Osmanlı-İran Tarihi* (Cilt. 2). M. E. Bozarslan. (Ter). İstanbul: Ant Yayınları.
- Şerif, M. M. (2019). *İslâm Düşünce Tarihi Son Yüzyılların Öncü Düşünürleri ve Sûfîleri Edebiyat ve Sanat* (Cilt.3). M. Armağan (Çev.). İstanbul: İnsan Yayınları.

- Şeşen, R. (2012). *İslâm Medeniyeti Tarihi*. İstanbul: İslâm Tarih, Sanat ve Kültürünü Araştırma Vakfı Yayınları.
- Şirinov, A. (2012). Nasîrüddin Tûsî. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 41, 437-442.
- Tabatabaeî, S. H. (2019). The introduction of the telescope into Iran before the nineteenth century. *Scientific Instruments between East and West*, 142-153. Leiden: Brill Press.
- Tabatabaiyan, A. S. (1389). Vaziyete evkaf der devreye Kacar Ba tekkiye ber kevanine meclis u şikayate vakıfane İsfahan. *Sohene Tarih*, 4(11), 154-228.
- Tâcbahs, A. (1340). *Iran der zaman-ı Safeviyye*. Tebriz.
- Tağman, S. E. (2007). *Mustafa bin Ali el-Muvakkît'in Usturlab Risâlesi*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara.
- Talayî, Z. (1397). Siyâsete mezhebe Safavîyân u peyâmede ân ber tevsî'eye mevkûfâte hareme İmâm Rızâ (as.). *Fasıl-nâmeye Pejohişhâye Târihî*, 37, 129-152.
- Taşkın, O. (2021). *Safevîlerde Vakıf Müessesesi*. İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Tavernier, J. B. (1336). *Sefernâme-i Taverniye*. H.Şîrvânî (haz.). İsfahan: Kitaphane-i Senâî ve Kitapfuruşî Teyid-i İsfahân.
- Tavernier, J. B. (2006) *Tavernier Seyahatnâmesi: Stefanos Yerasimos'un anısına*. T. Tunçdoğan. (çev.). İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Tavernier, J. B. (2019). *17. Asır Ortalarında Osmanlı Üzerinden İran'a Seyahat*. E. Gültekin. (çev.). İstanbul: Köprü Kitapları.
- Teixeira, P. (1902). *The Travels of Pedro Teixeira With His Kings of Harmuz and Extracts from His Kings of Persia*. W.F. Sinclair (çev.). D. W. Ferguson (haz.). Montana: Kessinger Publishing.
- Tekcan, M. (2013). Sâdıkî Afşar'ın Mecma'ul-Havâs'ı: Çağatay Türkçesinde yazılmış şâirler tezkiresi. *Turkish Studies*, 8(13), 169-178.
- Tekindağ, Ş. (1967). Şah Kulu Baba Tekeli isyanı. *Belgelerle Türk Tarih Dergisi*, 1(3), 34-39.
- Teymouri, B. M. (2007). *Illustrated Baysonqori Shahnâme*. Tahran: Cultural Heritages Publications.

- Topdemir, H. G. (2011). Tarih boyunca geliştirilmiş evren modelleri-3 Yer-Güneş merkezli evren modeli. *TÜBİTAK Bilim ve Teknik*, Mart, 102- 105.
- Turan, Ş. (1992). Bayezid II. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 5, 234-238.
- Tümer, G. (1992). Bîrûnî. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 6, 216-215.
- Tünekabünî, M. (1986). *Kıyasü'l-ülema* (Cilt. 1). Tahran: Intişârât-ı İlmîye-yi İslâmîyye.
- Uluç, L. (2010). On altıncı yüzyılda Osmanlı – Safevî kültürel ilişkileri çerçevesinde nakkaşhânenin önemi. *Doğubatu Düşünce Dergisi*, 54, 23-60.
- Unat, Y. (2012). Uluğ Bey. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 42, 129.
- Unat, Y. (2013) Zîc-i İlhânî. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 44, 399.
- Unat, Y. (2014). Osmanlı dönemi astronomlarından Ali Kuşçu: çalışmaları ve Batı'ya etkileri. M. F. Gökçek (ed.). *Uluslararası Katılımlı Osmanlı Bilim ve Düşünce Tarihi Sempozyumu 08-10 Mayıs 2014 Bildiriler Kitabı*. 16-48. Gümüşhane: Gümüşhane Üniversitesi Yayınları.
- Usta, A. (2019). Sâlâr. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, ek-2, 452-453.
- Uyar, M. (2001). Safevîler öncesi İran'da tasavvuf ve Safevî devletinin ortaya çıkışı. *Akademik Araştırmalar Dergisi*, 7(8), 91-93.
- Uyar, M. (2004). *Şîî Ulemânın Otoritesinin Temelleri*. İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- Uysal, Ö. N. (1995). *Şâh İsmâîl ve Safevî Devleti'nin Teşekkülü*. Erciyes: Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1969). *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1983). *Osmanlı Tarihi: İstanbul'un Fethinden Kanunî Sultan Süleyman'ın Ölümüne Kadar*. (Cilt 2). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1988). *Osmanlı Devlet teşkilâtına medhal*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1988). *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

- Uzunçarşılı, İ. H. (1988). *Osmanlı Tarihi: 2. Selim'in Tahta Çıkışından 1699 Karlofça Andlaşmasına Kadar* (Cilt. 3/1). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Ünal, S. (2001). Kâbe. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 24, 23-26.
- Ünan, F. (2006). Anadolu Selçukluları ve Beylikler döneminde eğitim, A. Y. Ocak (Ed.). *Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemi Uygarlığı*, 1, 389-399. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Üstün, İ. S. (2019). Kadî Ahmed Kummî. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, ek-2, 90-91.
- Üzüm, İ. (2001). İsnâaşeriyye. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 21, 149-153.
- Üzüm, İ. (2002). Kızılbaş. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 25, 546-557.
- Üzüm, İ. (2003). Muhammed Takî Meclisî. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 28, 255.
- Vahid Kazvinî, M. M. T. (1383). *Târih-i Cihân Ârâ-yı Abbâsi, Mukaddime, Tashîh ve Tâ'likât*. S. S. M. M. S. Tarhan (haz.). Pejuheşgâh Ulûm-ı İnsânî ve Mutâlâ't-ı Ferhengî.
- Valih İsfahânî, M. Y. (1372). *Huld-i Berin (Iran der Ruzigar-ı Safevîyyan)*. M. H. Muhaddis (ed.). M. Afşar Yezdî (haz.). Tahran.
- Valihocayev, B. (2004). *Uluğ Bey Devri Medreseleri*. K. Eshenkulova (çev.). İstanbul: İslâm Tarih, Sanat ve kültürünü araştırma vakfı (İSAR).
- Varlık, Ç. (1993). Çaldıran Savaşı. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 8, 193-195.
- Vilâyetî, E. E. (1998). *Şâh İsmâîl Sefevî Dövründe İranın Xarici Elaqeler Tarixi*. Bakı: Elhuda Neşriyyatı.
- Wilson, S. A. (1941). *Persia, A Political Officer's Diary*. London: Oxford University Press.
- Winter, J.J. (1986). Persian science in Safavid Times. P. Jackson (ed.). *The Cambridge History of Iran: the Timurid and Safavid Periods* (Cilt. 6), 581-609. London: Cambridge University Press.
- Wolseley, H. (1928). *The Cambridge History of India: Turks and Afghans* (Cilt. 3). London: Cambridge University Press.
- Woods, J. E. (1993). *300 yıllık Türk İmparatorluğu Akkoyunlular*. S. Özbudun (çev.). N. Sakaoğlu (ek yazı&açıklama). İstanbul: Milliyet Yayınları.
- Yakışan, N. (2015). Mîr Dâmâd ve İsfahan Okulu; B. A. Çetinkaya (ed.). *Doğu'dan Batı'ya Düşüncenin Serüveni* (Cilt. 8), 1083-1107. İstanbul: İnsan Yayınları.

- Yalçın, N. & Behnoud, Y. (2016). Müziğin kutsallığı bağlamında ehl-i hak cem makamlarının müziksel ve ritüelik analizi. *Alevilik-Bektaşılık Araştırmaları Dergisi*, 13, 131-201.
- Yans, K. (1977). *IV. Murad Devrinde Osmanlı-Safevî Münasebetleri*. Yayınlanmamış doktora tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul.
- Yazıcı, O., Tekin, A. S. (2017). Pedro Teixeira'in seyahatnâmesine göre 18. yüzyılın başlarında Osmanlı Devleti'nin güney vilâyetleri. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 10(49), 161-173.
- Yazıcı, T. (1970). Şâh İsmâil. *İslâm Ansiklopedisi*, 11, 278. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Yazıcı, T. (1995). Esterâbâd. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 11, 437-438.
- Yelfanî, R. (1389). Berresiye mevkufate Abdülazim el-Hasanî Der Devreye Safavîyân. *Peşohişnâme Tarih*, 6(21), 161-178.
- Yetkin, Ş. (2003). Islamic carpets. E. İhsanoğlu. (ed.). *The Different Aspects of Islamic Culture* (Cilt. 5). 735-750. Paris: Unesco Publishing.
- Yıldız, H. D. (1994). Ebû Müslim-i Horasânî. *İslâm Ansiklopedisi*, 10, 197-199.
- Yıldız, H. D. (1995). Emîrü'l-ümerâ. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 11, 158-159.
- Yılmaz, H. (2015). İran'dan Sünnî kaçıışı ve Osmanlı Devleti'nde Safevî karşıtı propagandanın yaygınlaşması: Hüseyin b. Abdullah el-Şîrvânî'nin mesiyaniik çağrısı. Ö. M. Alper (ed.). *Osmanlı'da İlîm ve Fikir Dünyası: İstanbul'un Fethinden Süleymaniye Medreselerinin Kuruluşuna Kadar*, 299-343. İstanbul: Klasik Yayınları.
- Yılmaz, İ. (2009). *Yitik Hazinesinin Kâşifi: Fuad Sezgin*. İzmir: Yitik Hazine Yayınları.
- Yinilmez, S. (2009). *Galileo'nun yaşamı ve yapıtları. Uluslararası astronomi yılı etkinlikleri: Galileo ve modern bilim anlayışı*. 2-11. (Erişim Tarihi: 14.07.2022, [researchgate.net/publication/233960596_Galileo'nun_Yasami_ve_Yapitlari](https://www.researchgate.net/publication/233960596_Galileo'nun_Yasami_ve_Yapitlari)).
- Yousefî, H., Golmoghani Zadeh Asl, M., Mirzaefî, S. & Bohlulî, B. (2014). Şâh İsmâil Hatâî Türbesi'nin mimari ve arkeolojik incelemesi. *Alevilik Araştırmaları Dergisi*, 7, 155-202.

- Yurdagür, M. (1988). Ahbâriyye. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 1, 490-491.
- Zahidî, Şeyh Hüseyin. (1343). *Silsiletü'n-neseb-i Safevîye*. Berlin: Intişârât-ı İranşehr.
- Zaîn Khan. (1982). *Tabaqat-i Baburi*. B. P. Ambastha & S. H. Askari (haz.). Delhi: Idarah-i Adabiyat-i Delhi.
- Zamirî, M. A. (2005). *İran ve İslâm'da Eğitim Tarihinin Arka Planı*.
- Zarrin Baft Shahr, F. (1998). Economic activities of Safavîd women in the shrine-city of Ardabil. *Iranian Studies*, 1(2), 246-261.
- Zebîhullah, S. (1366). *Tarih-i Edebiyyat der Iran*. 4, 5/1. Tahran: Intişârât-ı Firdevsi.
- Zeki, S. (1329). *Asar-ı Bakiye* (Cilt. 2). İstanbul: Matbaa-i Amire.
- Zemoçi Esfezarî, M. M. (1339). *Ravzatü'l-cennet fî Evsaf-ı Medine-yi Herat* (Cilt. 2). Tahran: Danişgâh-ı Tahran.